

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXXII. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

A trianoni békeszerződés és a dunai hajózás

KRÁMLI MIHÁLY TANULMÁNYA LAPUNK 5. OLDALÁN.

nka

– MMXX NYÁR –

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság SZEGFÜ LÁSZLÓ (elnök), JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE, RÁCZ LAJOS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZELÉNYI IVÁN, UTASI ÁGNES, VERES VALÉR

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA, MIKLÓS PÉTER,
NAGY GÁBOR DÁNIEL, PLUGOR RÉKA, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak DÁVID BENJÁMIN, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA,
GAUSZ ILDIKÓ, KÓSA MAJA, LENGYEL ÁDÁM, SÁNTA TAMÁS

Számunk az EIKKA Alapítvány, a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet, az SZTE Történettudományi Intézet, az SZTE JGYPK HÖK és a SZEPA Alapítvány támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:
www.belvedere.meridionale.hu

Alap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. Aközlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. Abenyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. Akét lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36/62-546-252

E-mail: foszerkeszto@belvedere.hu, belvedere@jgykp.szte.hu

Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.

Technikai szerkesztő: Szabó Erik, s-Paw Bt.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

TARTALOM

TANULMÁNYOK

KRÁMLI MIHÁLY.

A trianoni békeszerződés és a dunai hajózás

Treaty of Trianon and the riverine merchant navigation on the Danube

DOI 10.14232/belv.2020.2.1 5

GORCSA OSZKÁR:

Szerb hadifoglyok Bihar vármegyében, 1914–1920

The Great Wars Serbian POWs in Bihar County, 1914–1920

DOI 10.14232/belv.2020.2.2 22

MISKOLCZY AMBRUS

A Kárpátokon túli román fejlődés eredeti jellegzetességeiről. (Feudális vagy tributális társadalmi-politikai rend?)

On the Original characteristics of Romanian development beyond the Carpathians. Feudal or Tributary Mode of Production?

DOI 10.14232/belv.2020.2.3 42

BÁNFALVI GYÖZŐ SÁNDOR – CZIBERE IBOLYA

A területi egyenlőtlenségeket és a versenyképességet meghatározó társadalmi tényezők Hajdú-Bihar megye térségeiben

The Social Determinants of Territorial Inequalities and Competitiveness in the districts of Hajdú-Bihar County

DOI 10.14232/belv.2020.2.4 62

LAKATOS ARTUR LÓRÁND

A szocialista ipari létesítmények sorsa Kolozsváron 1989-et követően. Átalakulás, megszűnés, újjászületés

The Fate of Socialist Industrial Plants In Cluj following to 1989. Restructuration, Cease of Existence, Rebirth

DOI 10.14232/belv.2020.2.5 87

VIRÁGH ÁGNES

A nápolyi hadjáratok ismeretlen epizódja: az aversai zsoldoslázadás

The unknown episode of the Neapolitan campaigns: the mercenary revolt of Aversa

DOI 10.14232/belv.2020.2.6 119

FARKAS ZOLTÁN

A társadalmi struktúra meghatározottsága és funkciói

Determinedness and functions of social structure

DOI 10.14232/belv.2020.2.7 133

KÖZLEMÉNYEK

JANÓ EVELIN

Kapcsolataink az igazi vagyonunk? Gondolatok a magyar társadalomról a koronavírus-járvány után

Are our relationships our real wealth? Thoughts on hungarian society after the coronavirus epidemic

DOI 10.14232/belv.2020.2.8.....159

TÉKA

A. GERGELY ANDRÁS

Éltünk, s ebbe más is belenyekkent már...

Ha van még integráció, s van még felépítmény

DOI 10.14232/belv.2020.2.9.....175

CSERVENKA FERDINÁND

Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére

Chronicles for greeting Miklós Horváth

DOI 10.14232/belv.2020.2.10.....186

DUDÁS RÓBERT GYULA

Ál/arcok – ki(k) is volt Nagy Töhötöm?

Behind Masks - The Lives of Nagy Töhötöm

DOI 10.14232/belv.2020.2.11.....190

Címlap: Pesti alsó rakpart a Szabadság (Ferenc József) híd felé nézve, balra haltároló bárkák a Dunán.

Címlapkép forrása: Fortepan / Berecz

KRÁMLI MIHÁLY PHD.

kramlim@mail.militaria.hu

kutató (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

A trianoni békeszerződés és a dunai hajózás

Treaty of Trianon and the riverine merchant navigation on the Danube

ABSTRACT

The scope of this paper is to analyse the Danube policy of the Allied Powers after the First World War, their intention to create a new international régime, and to hone in on the impact of the Treaty of Trianon, the new Statue of the Danube of 1921 and the distribution of a part of the former Austrian and Hungarian riverine merchant fleets on the Hungarian navigation on the Danube. Before the end of the World War the Austro-Hungarian riverine merchant fleet was a dominant factor in the navigation on the Danube. The Allied Powers wanted to break this dominance and to formulate a new international régime on the Danube favourable for them. These efforts were present in the peace treaties. The Convention Instituting the Definitive Statue of the Danube was signed at Paris in July 1921. The provisions of the Convention formulated by the victors were very unfavourable for Germany, Austria, Hungary and Bulgaria. To capitalise on the benefits provided for them by the peace treaties and the Convention of 1921 in the Danube navigation, it had to create considerable merchant fleets for Czechoslovakia, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Romania. For this scope the peace treaties provided that Germany, Austria, Hungary and Bulgaria should cede to the interested Allied Powers certain property pertaining to navigation on the Danube. Upon the decision of arbitrator Walker D. Hines of 2 August 1921, Hungary has lost nearly 50 percent of its Danube merchant fleet.

KEYWORDS

First World War, Treaty of Trianon, Danube, riverine merchant navigation

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Krámlí Mihály (2020): A trianoni békeszerződés és a dunai hajózás. *Belvedere Meridionale* 32. évf. 2. sz. 5–21. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A trianoni békeszerződés (békediktátum) mindig is a hazai közérdeklődés homlokterében állt. Amúgy is gazdag irodalma most, a századik évforduló kapcsán újabb, komoly mennyiségű hosszabb-rövidebb írással gyarapodott. A Trianonról szóló irodalom – okkal – elsősorban a határok kérdésével foglalkozik. A békeszerződés közlekedési következményeiről már jóval szerényebb számú szakmunka közül válogathat az érdeklődő olvasó. Mint Ablonczy Balázs legújabb könyvében (*Ismeretlen Trianon*) fogalmaz: „Vasút és hajózás összefüggése, esetenként versenye, illetve a közlekedési rendszerek összeillesztése az egyik legfontosabb – a magyar historiográfiában némileg negligált – aspektusa a kornak.”¹ Trianon kapcsán, ha a közlekedésre gyakorolt hatásáról esik szó, akkor elsősorban a vasút dominál,² a dunai hajózás mellette szerényen a háttérbe szorul. Jelen írással ebből az adósságból próbálunk meg törleszteni valamennyit.

A MONARCHIA DUNAI HAJÓZÁSA 1918-IG

A Habsburg Birodalmon belül vízi útként mindig nagy jelentősége volt a Dunának, amely sokáig a legfontosabb kereskedelmi útvonalnak számított. Az 1856-ban nemzetközi vízi úttá nyilvánított Duna szerepe 1866 után a Monarchia számára felértékelődött. Miután Ausztria az 1866-os porosz–osztrák háború veszteseként kiszorult a Német Szövetségből, egyedüli lehetséges terjeszkedési és befolyási területévé a Balkán vált. E befolyás gyakorlásának egyik fontos eszközévé a Duna és a dunai hajózás lépett elő. A Monarchiának sikerült a dunai hajózásban megszerzett pozícióját megszilárdítania és megőriznie egészen 1918-ig.

1856 előtt a Dunán hajózni csak különleges engedélyek, privilégiumok birtokában lehetett. A Duna-probléma önálló szerephez a krími háború alatt jutott. 1854-ben a nyugati hatalmak kijelentették, hogy a Duna alsó szakaszán zajló kereskedelem európai jelentőségű, Oroszország pedig veszélyt jelent a hajózásra, és emiatt ki kell zárni a dunai vízi útból. Ausztria bejelentette azt az igényét, hogy folyamszakaszát vonják ki a nemzetközi ellenőrzés alól, illetve a Duna torkolata osztrák befolyási övezet legyen, de ezt elutasították. Végül kompromisszumos megoldás született: felállítottak egy nemzetek feletti szervezetet, az Európai Duna-bizottságot. E szervezet gyakorlatilag nemzetközi ellenőrzés alá vonta a folyam Bráila és a Fekete-tenger közti

¹ ABLONCZY 2020. 74.

² A rendszerváltás után készült egyik első összefoglaló Trianon és a vasutak kapcsolatáról: EPERJESI 1994.

szakaszát, miközben egyik legfontosabb feladta a Sulina-ágban a hajózás biztosítása volt. A krími háborút lezáró 1856-os párizsi béke kimondta, hogy a Dunán a hajózást semmiféle módon nem szabad akadályozni, sem a hajók, sem a szállított áruk után nem szedhető adó vagy vám.³

Az ellentétes hatalmi és gazdasági érdekek metszéspontjában álló Duna 1856-tól fogva teljesen olyan vízi útvonal volt, melyen szabad a hajózás, a korábbi monopóliumok és privilégiumok megszűntek. Mindez azt jelentette, hogy a folyamhajózással folytatott kereskedelem – két dunai kikötő között – valamennyi parti állam hajói egyenjogúságot élveztek, de egy nem parti állam csak a tenger, illetve valamely dunai kikötő közti forgalomban vehetett részt. A parti államok belső hajózásának ezen szabadsága, az úgynevezett kabotázs mindig az erősebb félnek kedvez, mely jelen esetben az Osztrák–Magyar Monarchia volt. Románia és Szerbia belső hajózási forgalmát 1914 előtt jórészt a Monarchia ellenőrizte, illetve bonyolította le, elsősorban az 1829-ben alapított, osztrák érdekeltségű DDSG (k. k. Erste Privilegierte Donau-Dampschiffahrt Gesellschaft), magyarul DGT (Duna-gőzhajózási Társaság) által.⁴

Röviden meg kell emlékezni a dunai hajózás legnagyobb természeti akadályáról, a zuhatagi szakasról és a Vaskapuról. Regensburg és Sulina közt a legnehezebben hajózható része ez volt a folyamnak. Az 1830-as években Széchenyi István kezdeményezésére olyan sziklarobbanásokat végeztek, melyek jó vízállásnál akadálytalan hajózást biztosítottak, de kis víznél (évi 100-120 nap) továbbra is be kellett szüntetni a hajóforgalmat. 1878-ban a berlini kongresszus a Monarchia feladatává tette a Vaskapu-szabályozást. E munkát teljes egészében a magyar kormány vállalta magára, cserében Ausztria az Arlberg-alagutat építette meg. 1889-1896 között nagyszabású szabályozási munkákat végeztek, és szerb oldalon megépült a Vaskapu-csatorna, mely kis víz esetén is biztosította a hajózást. A költségeikért cserében Magyarországot felhatalmazták, hogy illetéket szedjen a Vaskapun áthaladó hajók után.

A Vaskapu-szabályozás befejezését követően dinamikusan növekvő kereskedelmi forgalmú Duna igen nagy jelentőséggel bírt a Monarchia számára. A belvízi hajózás fontosságát jelzik a következő tények. Az első világháború előtt a Monarchia tengeri kereskedelmi flottája a tizedik legnagyobb volt a világon. Ezzel szemben Ausztria–Magyarország belvízi kereskedelmi flottája toronymagasan felülmúlta a többi dunai államét, s nem mellékesen a birodalom tengeri flottáját is (840 000 tonna és 660 000 tonna hordképeség). A DDSG egyben a világ legnagyobb belvízi hajózási társasága büszke címet is viselte. Az első világháború előestéjén a Monarchia birtokolta – az úgynevezett görög uszályok⁵ kivételével – a dunai hajóállomány 67 %-át és uszályállomány 81 %-át. Ha a teljesítményt és a hordképeséget nézzük, még inkább a Monarchia javára billent a mérleg: a lóerőkben mért teljesítmény 79,5 %-a és a tonnákban mért hordképeség 83,5 %-a felett rendelkezett.⁶

A Monarchia legnagyobb folyami hajózási vállalata a már említett, osztrák DDSG volt. Az 1829-ben alapított vállalat 1914-ben 490 000 tonna hordképeséggel rendelkezett. A második legnagyobb hajózási társaság a magyar Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Rt. (MFTR) volt, 218 000 tonna hordképeséggel. E vállalatot a magyar állam 1895-ben hozta létre a dunai hajózásban a magyar érdekek nagyobb fokú érvényesítésére. A harmadik legnagyobb vállalat

³ PALOTÁS EMIL 1984.

⁴ FRISNYÁK 2005. 114.

⁵ Görög uszályoknak azokat a görög és román tulajdonban álló, nagyméretű uszályokat nevezték, melyek a Vaskapun nem tudtak áthaladni, és kizárólag Turnu-Severintől lefelé, illetve a Fekete-tengeren közlekedtek.

⁶ DÖBRENTÉI 1935. 153–169.; SUPPAN 1917. 120–121.

az 1888-ban alapított osztrák Süddeutsche Donau-Dampfschiffahrt Gesellschaft (SDDG, magyarul Délnémet Duna-gőzhajózási Társaság) volt, 78 000 tonna hordképességgel. E társaság részvényeit 1910-ben az osztrák kormány vette meg. A Monarchia négy nagyobb folyami hajózási társasága közül a legkisebb a magyar Magyar Belhajózási Rt. (MBR) volt, 56 000 tonna hordképességgel.

Az első világháború előtt az osztrák–magyar hadvezetés nem számolt a dunai kereskedelmi hajópark különösebb igénybevételével egy háború esetén. Azt pedig végképp nem látta előre senki, hogy ez a hajópark ténylegesen milyen szerepet fog játszani 1915 végétől kezdve. A háború nem várt elhúzódása, a rossz termés, és a brit tengeri blokád, mely 1914 novemberében az élelmiszereket is tiltott hadiárúnak minősítette, nehéz helyzetbe hozta a központi hatalmakat, ahol 1915-ben élelmészeti válság rémképe vetült fel. A hiányt egyedül az ekkor még semleges Romániából lehetett pótolni, ahol mintegy 3 millió tonna gabonafelesleg halmozódott fel. A román gabonafelesleg felvásárlásáról a központi hatalmak 1915 első felében kezdték meg a tárgyalásokat. Mint arra Tisza István magyar miniszterelnök rámutatott, az egész román gabonáügylet tulajdonképpen az elszállítás problémáján állt vagy bukott. A tárgyalások 1915 augusztusától gyorsultak fel, miután Románia feloldotta a gabona exporttilalmát. Az első üzletet 1915. december 22-én kötötték meg.

Miután a megvásárolt gabonamennyiséget vasúton képtelenség volt elszállítani, előtérbe került a Szerbia legyőzésével 1915 novemberétől megnyíló Duna és az osztrák és magyar hajózási társaságok hajóparkja. Mint arra Tisza már júliusban rámutatott, a gabona-behozatal egyetlen lehetséges útja a Duna, és egyetlen lehetséges végrehajtója a dunai kereskedelmi hajópark volt. E célból a háború kezdetén létrehozott katonai szervezet, a Központi Szállításvezetőség (KSZV, Zentraltransportleitung, ZTL) vezetője, Kreneis vezérkari ezredes októberben tárgyalásokat kezdett a három legnagyobb hajózási társasággal hajóparkjuk bérbeadásáról és központi katonai vezetéséről. Ez végül a hadikárok megtérítésének az ígéretével sikerült, és 1915. november 18-án megalakult de facto a KSZV hajózási csoportja 121 gőzössel és 616 uszályal. E csoport vezetője egy reaktivált haditengerésztiszt, Döbrentei Gábor korvettkapitány, később fregattkapitány lett.⁷

A KSZV hajózási csoportja által irányított hajópark 1915 végétől 1918 októberéig mintegy 3,6 millió tonna árut, túlnyomórészt gabonaféléket szállított be a Monarchia területére, ezek egy része Németországba ment tovább. A Balkán felé a kivitel mintegy 1,2 millió tonna volt, ebből 900 ezer tonnát tett ki a vasutak és a hajózás számára szállított szén. A KSZV hajózási csoportja által bérelt hajópark a legnagyobb létszámát 1918 nyarán érte el, ekkor 228 gőzösből és 1377 uszályból állt. A hajókon 5849 fő, a parton 980 fő szolgált, míg a kikötőkben 5125 népfelkelő és hadifogoly dolgozott rakodómunkásként.⁸

Az Európai Duna-bizottság Románia hadba lépéséig gyakorlatilag változatlan formában tovább működött. A román kormány a hadba lépést követően kizárta a német, az osztrák–magyar és török delegátusokat a Galațiiban ülésező bizottságból. Ráadásul teljesíthetetlenül rövid határidőt szabott meg távozásukra, így internálótáborba kerültek. Románia ezzel a lépéssel súlyosan megszegte a bizottság statútumát. A bizottságban csak Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország, Olaszország és Románia képviselői maradtak. Ettől kezdve e szervezet már csak nevében

⁷ KRÁMLI 2009.

⁸ KRÁMLI 2009. 104.

funkcionált, mivel határozatait a központi hatalmak nem vették figyelembe. Az 1918. május 7-én a központi hatalmak és Románia között megkötött bukaresti béke rendelkezett az Európai Duna-bizottság helyett, annak jogköreivel a Duna-torkolati Bizottság létrehozásáról. Ebbe csak a dunai államok, illetve a Fekete-tenger európai parti államai delegálhattak képviselőket. Emellett 1918 tavaszán megalakult a fekete-tengeri fegyverszüneti bizottságból az úgynevezett Nateko (Nautisch-technische Komitee), melynek elnöke Albert Hopmann német altengernagy lett. E szervezet feladata volt a fekete-tengeri hajózás irányítása, az aknamentes útvonalak biztosítása, a kikötők és a hajógyárak rendbehozatala.

1918. szeptember 25-én a bolgár front összeomlott, Bulgária fegyverszünetet kért. Döbrentei fregattkapitány aznap este felvetette a bérelt hajópark mentésének kérdését. Ekkor 995 KSZV által bérelt jármű tartózkodott Újvidék alatt a Dunán, és 167 a Száván. A kialakult helyzetben két, egymással ellentétes követelménynek kellett megfelelni. A hajótulajdonosok és a hajózási vállalatok érdekei a teljes hajóállomány kivonását és felfelé irányítását követelték meg, hogy járműveik ne kerülhessenek ellenséges kézbe. Ezzel szemben állt az, hogy a Monarchiának és Németországnak szánt élelmiszerek nagy része, illetve a bolgár, török, román és ukrán vasutaknak szánt szén még a Dunán úszott, és a vasúti kapacitás elégtelen volt a dunai szállítási-kapacitás kiesésének fedezésére. Az élelmiszer-behozatal megszűnése igen érzékenyen érintette volna Ausztriát és Németországot. Bulgária szeptember 29-én kötött fegyverszünetet, ennek értelmében a német és osztrák–magyar csapatoknak, diplomátáknak és polgároknak október 27-ig kellett elhagyniuk Bulgáriát.

A bolgár fegyverszünetet követően a németek október 6-án lemondtak a további szállítmányokról, az osztrák–magyar hadsereg-főparancsnokság (Armeeoberkommando, AOK) pedig október 10-én adta ki az első utasítást a hajók mentésére. A vontatóhiány és a különféle katonai követelések ellenére október 20-ra sikerült szinte valamennyi járműnek Giurgiu fölé érnie. Ezek mentése mindenképp sikerült volna, ha francia csapatok október 19-én Lomnál nem zárják le a Dunát. A Corabiában összegyűjtött 155 osztrák, magyar és német jármű, mintegy 16 000 tonna áruval így elveszett, ezeket november 10-11-én francia és szerb csapatok foglalták le. A Lom alatt rekedt járművek, illetve a Száván maradt 170 hajó (ezek közel fele elsüllyedt volt) kivételével úgy tűnt, a további állomány mentése sikeres lesz. November 2-án azonban váratlan esemény történt: Vukováron a horvátok elkezdtek megállítani a hajókat. A következő napok zűrzavarában számos hajó és uszály rekedt Újvidék és a Dráva torkolata közt. Magyar részről még egy kísérlet történt november első felében a járművek mentésére. A Károlyi-kormányának sikerült kieszközölnie a zágrábi Nemzeti Tanács elvi engedélyét erre az akcióra. A STÖR őrnaszád Hartmann Gaszton sorhajóhadnagy parancsnoksága november 10-én érkezett meg Újvidékre. Itt Hartmannak szembesülnie kellett azzal, hogy a zágrábi elvi engedély mit sem ér a szerb csapatokkal szemben. Végül 5 gőzöst és 23 uszályt sikerült elhozni az itt rekedt járművek közül.⁹

Az újvidéki és a vukovári foglalások mellett a szerbek november első felében lefoglalták az összes, Vukovára és a Tisza torkolata között Duna-szakaszon álló járművet. Az előrenyomuló szerb csapatok november 20-án Apatinban, 1919. január 2-án Szegeden, február 25-én Mohácson foglalták le az ott található vízi járműveket. Ennek következtében a Vukováron megszerzett 40 gőzös és 190 uszály mellett további 33 gőzös és 439 uszály jutott szerb kézre. A háború utolsó heteiben összességében a KSZV által bérelt állományból 107 osztrák, magyar és német

⁹ KRÁMLI 2009. 112–121.

gőzös, valamint 831 uszály került délszláv és román birtokba.¹⁰ Ez volt az az állomány, melynek döntő többsége a békeszerződéseket követően 1921-ben felosztásra került a győztesek közt.

A DUNA ÉS A DUNAI HAJÓZÁS KÉRDÉSE 1918-1920

Mint láttuk, az 1856-os párizsi békét követően a nemzetközi vízi úttá nyilvánított Dunán olyan rezsim alakult ki – már csak a méretek és gazdasági erőviszonyok folytán is – mely a folyamat Regensburg és Turnu-Severin között gyakorlatilag osztrák–magyar *mare nostrum*-má tette, de a DDSG-én keresztül a befolyás egészen Sulináig kiterjedt. Románia 1917 elejére történő részleges megszállásával ez az osztrák–magyar „beltenger” Bräiláig ért. A háború alatt természetesen mindkét fél, bízva saját győzelmében, terveket kovácsolt a háború utáni számára kedvező dunai rezsim kialakítására. A befolyásszerzésre vonatkozó igényeken túl közös vonása volt ezeknek a törekvéseknek, hogy maradéktalan végrehajtásuk legnagyobb potenciális akadály a saját szövetségeik által támasztott konkurencia volt.

Először röviden az osztrák–magyar tervekről ejtsünk néhány szót, melyeket a háborús vereség örökre ad acta tett. Mivel a fennálló rendszer eleve a Monarchiának kedvezett, természetesen annak megőrzésében, illetve számára még kedvezőbb továbbfejlesztésében volt érdekelt. A legnagyobb potenciális buktatót a német dunai térnyerési törekvések jelentették, melyeket a háború alatt ugyan részlegesen sikerült elhárítani, de a németek nem adták fel ezeket, továbbra is idegességben tartva a Monarchiát. Emellett ott voltak még a bolgárok is, akik elérkezettnek látták az időt dunai hajózásuk felfejlesztésére, akár a Monarchia rovására.¹¹ Ebben a törekvésben bizton számíthattak a németek támogatására, akik a bolgárokat előszeretettel játszották ki a Monarchia ellen. A központi hatalmak befolyásának egyik legfontosabb eszköze a bukaresti békében az Európai Duna-bizottság helyett felállítani rendelt Duna-torkolati Bizottság volt, melyben biztosítva lett volna Németország és a Monarchia dominanciája. A béke mellékleteként megkötött kereskedelmi megállapodás szintén az említett két hatalom dunai hajózásának kedvezett. A dunai német pozíciószerezést segítette a német és a román fél által kötött külön megállapodás, mely többek közt egy Giurgiuban létesítendő német hajógyárról rendelkezett. Az osztrák–magyar tervekben 1917 elejétől fogva hangsúlyosan szerepelt a görög uszályok háború utáni sorsa. Az osztrák–magyar kézen lévő uszályok háború utáni megvásárlását tervezték, melyeket az 1907-es hágai egyezmény alapján vissza kellett volna adni tulajdonosaiknak (ennek jelentőségét lásd később), hogy ezzel törjék meg az Al-Dunán a román és a görög tulajdonosok monopolhelyzetét.¹² 1918-ban a két legnagyobb hajózási társaság, a DDSG és az MFTR részletesen kidolgozott, ambiciózus terjeszkedési tervekkel állt elő a román kikötőkre vonatkozóan.¹³ Az természetesen megjósolhatatlan, hogy egy esetleges német győzelem

¹⁰ KRÁMLI 2009. 122.

¹¹ Románia megszállása után számos román vízi járművet zsákmányoltak, köztük olyanokat, melyeket osztrák vagy magyar tulajdonban voltak mielőtt 1916-ban a románok lefoglalták volna. Ezeket csak sokára és vonakodva voltak hajlandók visszaadni. Emellett a túlzó követelésekkel fellépő bolgárok akadályozták a járművek elosztásáról szóló tárgyalásokat, és a dunai hadizsákmányról szóló végleges megegyezést is ők buktatták meg. KRÁMLI 2009. 69–72

¹² MMKMA Mladiáta-gyűjtemény K. u. k. Armeeoberkommando Eb. Nr. 8413/w, valamint K. u. k. Zentraltransportleitung Nr. 73561/II.

¹³ Bővebben lásd: KRÁMLI 2015.

esetén mi valósulhatott volna meg a Dunára vonatkozó osztrák–magyar elképzelésekből, az mindenestre intő jel volt, hogy hogyan zárta ki szövetségesét Németország az elfoglalt román olajmezők hasznosításából.

Miután a háborút a központi hatalmak elvesztették, az új dunai rezsimet a szövetséges és társult hatalmak elképzelései mentén alakították ki. A térség békecsinálásában domináns szerepet játszó franciák terveiben fontos helyet foglalt el a Duna. A franciák szorgalmazták más európai folyók mellett a Duna Bräila feletti hajózható szakaszának nemzetközivé tételét, a torkolati szakasz mintájára egy nemzetközi bizottság létrehozását. A francia béke-előkészítésen dolgozó bizottság (Comité d’Etudes) elé került Émile Bourgeois 1917-ben készített „*Liberté de navigation sur le Danube*” című memorandumja. Ebben a szerző a Duna, a Rajna, az Elba és a Visztula esetében, azok hajózható részére az Európai Duna-bizottsághoz hasonló jogkörökkel rendelkező nemzetközi bizottságok felállítását javasolta. Ez az ötlet végül elfogadásra talált, és ezek az alapelvek bekerültek a békeszerződésekbe.¹⁴ A koncepció mögött álló elképzelés szerint a győztes nyugati hatalmak, nem utolsósorban Franciaország, a régi rezsimhez képest számukra sokkal kedvezőbb feltételekkel nyerhettek tért a dunai hajózásban és kereskedelemben. Ebben, mint később látni fogjuk, csatlakozniuk kellett.

A franciáknak a Dunán a kezdetek kezdetén számítaniuk kellett a brit konkurenciára. A békekonferencia Legfelsőbb Gazdasági Tanácsa 1919 májusában engedélyezte a Duna ügyének átmeneti intézésére a Szövetségek Duna-bizottság létrehozását, melynek vezetője Sir Ernest Troubridge tengernagy lett. Troubridge a GOEBEN „elszalasztójaként” híresült el.¹⁵ Ugyan a hadbírótság tisztázta, de tengeri parancsnokságot többé nem kapott, és 1915 januárjában mintegy büntetésként kinevezték a maroknyi emberből álló szerbiai brit haditengerészeti misszió élére. Troubridge ennek köszönhetően vált Duna-szakértővé. Szerbia elfoglalásakor követte a szerb hadsereget Korfura, és velük együtt tért vissza 1918-ban Belgrádba. Orsova felett a Dunán az irányítás közvetlenül Troubridge kezében volt, az Orsova alatti szakaszon a bizottság francia tagjában, de Belloy sorhajókapitányában. A Dunán a legjelentősebb erőt ekkor a brit haditengerészet képviselte, melyet kiegészített az újonnan felállított szerb flottilla, mely az egykori császári és királyi Duna-flottilla 1918 decemberében Budapesten elrekvirált legütöképesebb egységeiből állt. Troubridge támogatásával a River Syndicate Ltd-n keresztül megjelent az angol tőke a Dunán, és 1920-ban mind a DDSG-be, mind az MFTR-be bevásárolta magát. Mint hamarosan kiderült, ez egyáltalán nem volt előnyös a társaságok számára, a DDSG már lényegében 1923-ra meg is szabadult ettől.¹⁶ A magyar kormányok a következő másfél évtized során vásárolták ki az MFTR-ből az angol tőkét, részben a Magyar Államvasutakon keresztül.¹⁷ A franciák annak sem örültek túlságosan, hogy a tenger – Al-Duna forgalmat az angol Furness hajózási vállalat kezdte el a háború után dominálni. 1920 elején a franciák is létrehozták saját társaságukat az Al-Dunán Sociétés de Navigation Danubienne

¹⁴ ABLONCZY 2020. 73–74.

¹⁵ Az 1912-ben létrehozott német Mittelmeerddivision a GOEBEN csatacirkálóból és a BRESLAU cirkálóból állt. A háború kitörése után a német hajók az Adria, majd a Dardanellák felé vették az utat. Troubridge a minden szempontból hátrányban lévő páncélos cirkálóival üldözte a németeket, és vállalta volna az ütközetet. Zászlóskapitánya, a tüzérségi szakértő Fawcett Wray erről végül lebeszélte, mondván, az akció öngyilkossággal érne fel. Troubridge végül megszakította az üldözést. A háború későbbi tapasztalatai alátámasztották Wray igazát.

¹⁶ GRÖSSING –FUNK – SAUER – BINDER 1979. 63–66.

¹⁷ KRÁMLI 2012. 118–124.

(SND) néven a Corabiában zsákmányolt járművekből. E társaság állománya azonban egyrészt nem volt túl jelentős, másrészt a járművek tulajdonjoga nem volt rendezve az 1921. augusztusi arbiteri ítéletig.

A román elképzelésekbe a békekonferencia Legfelsőbb Gazdasági Tanácsának 1919. június 28-án benyújtott memorandum¹⁸ enged betekintést. Ennek bevezetőjében a háború előtti helyzetről szólva saját önzetlen, a közjóért végzett erőfeszítéseiket ecsetelték szembeállítva a Monarchia egoista törekvéseivel. Kiemelték, hogy Románia a közjó érdekében a Dunán és 115 millió frankot költött a kikötők és a hajózási utak fejlesztésére. A háborús viszonyokra rátérve elpanaszolták, hogy a kikötő-berendezések és a járművek nagyobb részét az ellenség megsemmisítette vagy elrekkvirálta. Az ország részleges megszállását követően „a Duna Brailától felfelé egy ellenséges szervezet, az úgynevezett Zentral-Transport-Leitungschiff (sic!) irányítása alá került, mely Ausztria–Magyarországnak a Duna feletti teljes politikai és gazdasági befolyás megszerzésének régi programját folytatta.” Ezt követően a memorandum azzal folytatta, hogy a fegyverszünetet követően az ellenség minden mozdíthatót a Duna Vaskapu feletti részére vitt, azt állítva, hogy a román hajók nagy része is erre a sorsa jutott, ami tételelesen nem igaz. Ugyanitt említést sem tesznek a Corabiában rekedt járművekről.¹⁹

A memorandum második része a Németországgal kötött versailles-i béke Dunára vonatkozó rendelkezéseit ismertette röviden, majd arról panaszkodott, hogy a Troubridge vezette bizottság szerinte túllépi hatáskörét. Ugyanígy panaszkodott az amerikai segélyszervezet beavatkozására. Végül a következő kéréseket terjesztette a Tanács elé: „(1) A Román állam ruháztassék fel a háború előtti jogaival és a hajózási háború előtti szabadsága állíttassék vissza, először a szövetséges államok számára a háborús helyzetből és az ellenség által okozott körülményekből következő megszorításokkal. A célból, hogy Románia újrakezdhesse dunai aktivitását, a szövetséges hatalmak adjanak vissza Romániának minden, az ellenség által a Vaskapun túlra vitt vízi járművet. (2) A hajózási háború előtti teljes szabadsága az összes szövetséges lobogó számára visszaállítandó, addig az időig, amíg a békeszerződések által előírt végleges dunai státútum meg nem születik. Ezeknek az intézkedéseknek a végrehajtása a következőként képzelhető el: (a) Azzal a segítséggel, melyet Románia adhat a szövetségeseknek a szükséges szállítások elvégzésével, ugyanakkor a háború előtti kereskedelmi szabadsághoz való joga elismerésével. (b) Az amerikai, az angol és a francia misszió jogainak a Dunán a szövetséges csapatok ellátására való korlátozásával. (c) A szövetségesek által megszállt más (ellenséges) államok vizein való szállítási szolgálat koordinálásával oly módon, hogy az amerikai-angol-francia bizottságba kerüljön egy együttműködő román delegátus, a bizottságnak pedig legyen egy képviselője a Román államnál.”²⁰

A fentiekhez itt csak két rövid megjegyzést fűznénk – arról, hogy Románia miként képzelte a gyakorlatban a hajózási szabadságát, a későbbiekben még lesz szó. Elsőként, jól látható mind a panaszokból, mind a javaslatokból, hogyan igyekszik a Dunán megszabadulni győztes nagyhatalmak gyámkodásától. Másodikként, érdemes egy kicsit jobban megvizsgálni az adjanak viszsza minden, az ellenség által a Vaskapun túlra vitt járművet kitételt. A megfogalmazás itt kissé

¹⁸ *Memorandum from the Roumanian Delegation* 512–517.

¹⁹ Corabiában maradt 155 osztrák, magyar és német jármű, 26 gőzös, 122 uszály, 5 ponton és 2 evezős hajó. Ebből 12 gőzös és 58 uszály a DDSG-é, 7 gőzös és 29 uszály az MFTR-é volt.

²⁰ *Memorandum from the Roumanian Delegation* 516–517.

homályos, ugyanis nem azt írják, hogy minden román járművet, hanem minden járművet. Az igazság az, hogy a bolgár front összeomlása után az Al-Dunán lévő hajópark visszavonásakor vajmi kevés román járművet vagy egyéb, úszó berendezést vittek magukkal. Ez már csak technikailag is kivitelezhetetlen volt, mivel a román tulajdonú járművek nagyobb része képtelen volt áthaladni a Vaskapun, a visszavonás pedig az osztrák, magyar és német tulajdonú járművekre vonatkozott elsősorban. Ami elvihető volt, és el is vittek, azok főként kikötői pontonok voltak, melyeket a román állami birtokolt.²¹ Szóval itt nagy valószínűség szerint nem az egykori, a Monarchia által elvitt román tulajdon visszakéréséről van szó, hanem burkolt módon az osztrák és magyar hajózási társaságok járműállományának jelentős részére való bejelentkezésről. Ez már csak azért is valószínű, mert ekkor már megszületett a döntés a vesztes államok belvízi kereskedelmi flottájának részbeni felosztásáról a győztesek számára, a felosztásról szóló arbiteri ítélet meghozatalával a békekonferencia az Egyesült Államokat bízta meg (a versaillesi béke 339. cikke).

A győztes hatalmak Dunával kapcsolatos elképzeléseit a Németországgal 1919. június 28-án megkötött versaillesi béke XII. fejezete foglalja össze. Az Ausztriával, Magyarországgal és Bulgáriával kötött békeszerződések lényegében szó szerint veszik át később ennek a Dunára és a dunai hajózásra vonatkozó rendelkezéseit. A 331. cikk más folyók mellett nemzetközi vízi úttá minősíti a Dunát, illetve annak mellékfolyóit, amennyiben azok nem csak egy ország területén fekszenek. A 332. cikk kimondja ezeken a vízi utakon minden lobogó egyenlőségét, ugyanakkor elvette a német hajózás kabotázsjogát a szövetséges és társult hatalmak területén. A 338. cikk a nemzetközivé minősített folyók, így a Duna vonatkozásában rendelkezik egy, az új rezsimet meghatározó nemzetközi szerződés megkötéséről, mely a Duna esetében 1921 nyarán történt meg. A 339. cikk rendelkezett a német járműállomány egy részének átadásáról a majdan meghozandó arbiteri ítélet alapján. A Dunára vonatkozó speciális záradékokat a 346-352. cikkek tartalmazták. A 346. cikk az Európai Duna-bizottság visszaállításáról, a 347-348. cikk pedig az előbbi hatóköre fölötti folyamszakaszra egy nemzetközi bizottság felállításáról rendelkezett. A 349. cikkben Németország kötelezte magát, hogy elismeri a győztesek által majdan összehívott konferencia által megalkotott új dunai rezsimet. A 350. cikk megszüntette Magyarország Vaskapuvál kapcsolatos különleges jogosítványait. A 351. cikk jogot adott Csehszlovákiának, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak (SHS Királyság) és Romániának, hogy a határszakaszokon végzett folyamszabályozási vagy egyéb munkák esetén a másik partot is használhassa. A 352. cikk rendelkezett az Európai Duna-bizottságnak adandó kártérítésről.

A fentiek alapján láthatóak a fő törekvések: egy olyan új dunai rezsím létrehozása, ahol az eddig nemzetközi felügyelet nélküli folyamszakasz a győztesek által dominált nemzetközi szervezet ellenőrzése alá kerül, s ahol a hajózás szabadságának jelszavával a győztesek, köztük a nem parti államok kerülnek előnyös, míg a vesztes parti államok hátrányos, jogkorlátozott helyzetbe. A jog betűje által nyújtott előnyök azonban önmagukban keveset értek, ezeket valódi, kézzelfogható előnyökké csak a dunai hajópark újjászervezésével lehetett átváltani. Ebben a folyamatban kevésbé maguk a békeszerződések az érdekesek, ezek lényegében csak előkészítették az új dunai rezsimet, hanem ennek a létrehozása, mely 1921 nyarán történt meg, az új Duna Egyezmény Párizsban történő aláírásával, majd ezt követően a vesztesek hajóparkjának szétosztásáról rendelkező arbiteri ítélettel.

²¹ A pontonok kérdése különösen érdekes. A DDSG és később az MFTR a román kikötőkben saját építésű és tulajdonú pontonokat akart elhelyezni még jóval a háború előtt. A román állam ezt nem engedte, úgy járult csak hozzá a pontonok létesítéséhez, hogy azokat a társaságoknak el kellett neki adniuk, majd tőle visszabérelniük.

Magyarországon a béke-előkészítő munkák a bolgár front összeomlása után kezdődtek meg gróf Teleki Pál, az Országos Hadigondozó Hivatal vezetőjének kezdeményezésére. Október 8-án Buday Lászlóval, a Központi Statisztikai Hivatal igazgatójával közösen javasolták a Kereskedelemügyi Minisztériumnak a békekonferencián felhasználható speciális statisztikák és térképek készítését. Az őszi rózsás forradalmat követően a Károlyi-kormány idején a Kereskedelemügyi Minisztériumban készült néhány, a közlekedésre vonatkozó béke-előkészítő anyag, ezek egy része azonban elveszett, a fennmaradtak meg nem igazán voltak alkalmasak békekonferencián való felhasználásra. Egy ilyen anyag volt „*A békétárgyalások előkészítésére való vasúti, belhajózási és tengeri összeköttetés biztosítására vonatkozó anyag*” című dokumentum, mely valamikor 1919 februárjában készülhetett. A közlekedéssel kapcsolatos prioritásokat jól jelzi, hogy a 26 fejezetből 23 a vasúttal, 3 a belhajózással foglalkozott. Maga a dokumentum leginkább a hamis illúziók tárháza.²²

A Tanácsköztársaság bukása után ismét a hazatérő Teleki vette át a béke-előkészítő munkák koordinálását. Augusztus 21-én megalakult Teleki vezetésével a Béke-előkészítő Iroda. Budapest román megszállása miatt a munkák titokban, a minisztériumokban decentralizálva folytak. Miután 1919. szeptember 10-én Ausztriával megkötötték a saint-germaini békét, Friedrich István miniszterelnök utasította a minisztériumokat, hogy biztosítsanak feltétlen prioritást a béke-előkészítő munkáknak. Már a Németországgal, de különösen az Ausztriával megkötött béke után, annak ismeretében elég nagy bizonyossággal lehetett tudni, hogy mi vár a magyar dunai hajózásra.

A Párizsba 1920. január 7-én megérkező békedelegációban Jármay Elemér²³ miniszteri tanácsos képviselte szakértőként a hajózási, valamint a dunai ügyeket. A Szövetséges és Társult Hatalmak 1920. január 15-én adták át az előzetes békefeltételeket. Ezeknek a Dunára, illetve a dunai hajózásra vonatkozó rendelkezései azonosak voltak az Ausztriával kötött békeszerződésével, illetve a később Magyarországgal aláírt végleges békéével. 1920. január 21-én a hazatért békedelegáció többek közt Huszár Károly miniszterelnök és Horthy Miklós részvételével tartott értekezleten elemezte az átadott békefeltételeket. Más témák mellett a közlekedésre vonatkozó feltételeket Popovics Sándor, a Wekerle-kormány volt pénzügyminisztere ismertette. Mint rámutatott, a hajózást érintő rész, akárcsak a pénzügyi, gazdasági és jóvátételi rendelkezések hasonlóak az Ausztriával kötött békében foglaltakkal, ugyanakkor a vasutakra nézve új, és rosszabb rendelkezéseket tartalmaznak a Magyarországnak átadott békefeltételek.²⁴

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés XII. fejezetének (Kikötők, vízi utak és vasutak) 274-291. cikkei rendelkeztek a Dunáról és a dunai hajózásról. Mint ezt már említettük, ezek a rendelkezések lényegében szó szerint megegyeztek a másik három dunai vesztes állammal kötött békeszerződések vonatkozó részével. A 274. cikk a hajózás szabadsága címszó alatt arról rendelkezett, hogy a Szövetséges és Társult Hatalmak hajói ugyanolyan elbánásban kell, hogy részesüljenek a magyar kikötőkben, mint a magyar hajók. A 275. cikk mondta ki, hogy a Duna Ulmtól nemzetközinek minősül. A 277. cikk a magyar hajók számára valamely Szövetséges és Társult Hatalom területén, annak két kikötője közt a szállítást az adott állam különös engedélyéhez kötötte. A 284. cikk rendelkezett a magyar hajóállomány egy részének egy majdani

²² EPERJESI 1994. 141–142.

²³ Hagyatékának egy részét az egykori Közlekedési Múzeum, ma Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum archívuma őrzi.

²⁴ *A magyar békétárgyalások*. XI–XII.

döntőbírói ítélet alapján az érdekelt Szövetséges és Társult Hatalmak részére való átadásáról. A 285. cikk rendelkezett az Európai Duna-bizottság hatáskörének visszaállításáról, a 286-287. cikk pedig az Ulm alatti szakaszra felállítandó új nemzetközi bizottságról. A 288. cikk rendelkezett egy összehívandó konferenciáról, mely az új dunai rezsimit véglegesíti. Magyarország ezen részt vehetett (mint látni fogjuk, nem teljes jogú félként), ugyanakkor köteleességévé tették a majdani új rezsím szabályainak elfogadását. A 289. cikk eltörölte Magyarország különleges jogosítványait és illetékszedési jogát a Vaskapunál. A 291. cikk kötelezte Magyarországot jóvátétel fizetésére az Európai Duna-bizottságnak okozott károkért.

A trianoni békeszerződés jól ismert területi rendelkezései mellett, melyek következtében a Duna magyarországi hossza 941 km-ről 417 km-re csökkent, a magyar dunai hajózást leginkább érintő események az új dunai rezsím megalkotása és a döntőbírói ítéletek voltak. Ezekre 1921 júliusában és augusztusában került sor.

A PÁRIZSI DUNA EGYEZMÉNY, 1921

A négy vesztes dunai állammal kötött békeszerződésekben körvonalazott új dunai rezsimit a Párizsba összehívott Duna-konferencia volt hivatva formába önteni és véglegesíteni. A franciáknak törekvéseik átnyomásakor a brit konkurencia mellett az elyben szövetséges utódállamokkal is meg kellett küzdenie bizonyos kérdésekben. Mint majd látni fogjuk ez nem is sikerült maradéktalanul, vagy pedig bizonyos esetekben az egyezményben megszövegezett dolgokat később egyes utódállamok egyszerűen negligáltak. Mint arról már korábban is szó volt, Románia meg akart szabadulni a nagyhatalmi gyámkodástól a Duna torkolati szakaszán, és egyenesen az Európai Duna-bizottság feloszlását szerette volna elérni. Az újonnan dunai hatalommá váló Csehszlovákiának sem tetszett a nemzetközi ellenőrzés gondolata. A franciák pedig, hol a magyar felet fenyegették a konferenciáról való kizárással, hol pedig azért lobbiztak, hogy az új bizottság, a Nemzetközi Duna-bizottság székhelye Budapesten legyen, ezzel is bosszantva renitenskedő szövetségeseit. A konferencia légköréről így írt a magyar kiküldött, Jármay Elemér Csáky Imre külügyminiszternek: „Úgy a Dunabizottság, de különösen a Dunakonferencia egész működését a kis-entete-nak egységes és felette agresszív fellépése jellemzi. Közös platformon állanak, javaslataikat kölcsönösen támogatják, a nagyhatalmakkal pedig, amint azok más nézetten vannak, kíméletlenül szembe szállanak. [...] Folyton tiltakoznak, nem engedik magukat majorisáltatni, de mást sem tesznek, mint terrorisálnak.”²⁵

A Dunáról szóló egyezményt²⁶ végül 1921. július 23-án írták alá Párizsban. Megszövegezői Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium, Olaszország, Görögország, Románia, az SHS Királyság és Csehszlovákia voltak. Mellettük aláíró félként szerepelt Németország, Ausztria, Magyarország és Bulgária, de az egyértelműen kiderül, hogy a megszövegezésben nem vehettek részt, csak aláírhatták a kész egyezményt. Magyar részről miklósvári Miklós Ödön államtitkár, a Nemzetközi Duna-bizottság magyar tagja volt az aláíró.

Az egyezmény 1. cikke kimondta, hogy a Duna teljes hajózható hosszán szabad a hajózás minden lobogó számára azonos feltételekkel. A 3. cikk rendelkezett két külön nemzetközi

²⁵ ABLONCZY 76–77.

²⁶ Az egyezmény teljes neve angolul: Convention Instituting the Definitive Statue of the Danube.

bizottság felállításáról, a torkolati szakaszon az Európai Duna Bizottságéről, az afeletti hajózható szakaszon pedig a Nemzetközi Duna Bizottságéről. Ez lényegében a már fennálló helyzetet szentesítette, s látható, hogy Romániának nem sikerült elérnie az Európai Duna-bizottság megszűntetését. A 22. cikk kimondta, hogy a Duna nemzetközi szakaszán a személyek és az áruk szállítása két különböző állam, valamint egyazon állam két kikötője közt – utóbbi a kabotázs – minden lobogó számára szabad, egyenlő feltételek mellett. Kivételt képeztek a rendszeres helyi járatok, illetve az állami tulajdon szállítása, ezt idegen lobogó egy országon belül csak az adott parti állam engedélyével végezhetette. Ez ellentmondásban állt a vesztes dunai államokkal kötött békeszerződésekben foglaltaknak, így a trianoni békeszerződés 274. és 277. cikkének, melyek a szövetséges és társult hatalmaknak engedélyezte a kabotázst a magyar szakaszon, míg a magyar hajókat kizárta az utódállamok területén a kabotázsból. Ezt az ellentmondást az ideiglenes rendelkezések 43. cikke oldotta fel, amely kimondta, oly módon kell értelmezni az egyezményben foglaltakat, hogy azok nem sérthetik a békeszerződések rendelkezéseit. Ennek alapján továbbra is fennállt az a helyzet, hogy a vesztes államoknak tűrniük kellett a területükön a győztesek által folytatott kabotázst, míg a vesztesek a győztesek területén ki voltak tiltva abból.

Mint azt már az elején említettük, a háború előtti dunai rezsím az erős félnek kedvezett. A párizsi Duna Egyezményben szentesített új rezsím még inkább a kiváltságos erős félnek kedvezett. Franciaország természetesen magának szánta az erős fél szerepét, azonban végül nem bizonyult elég elszántnak és erősnek, hogy ezt a pozíciót megszerezze. Ironikus módon éppen legnagyobb ellensége, Németország lett az, aki a 30-as évek második felében bejelentkezett erre. Önmagából a dunai hajózásból hasznot remélni pedig döreség volt, hiszen a háború előtt a két legnagyobb társaság a nekik kedvező körülmények között is csak rendszeres államsegéllyel fedezte a veszteséget, a háború utáni viszonyok pedig sokkal nyomorúságosabbak voltak, mint 1914 előtt. A dunai hajózás dominálásának csak egy működő, összefüggő rendszer részeként lett volna igazán értelme.

AZ ARBITERI ÍTÉLET, 1921

Az új dunai rezsím jogi formulába öntését villámgyorsan követte a vesztesek vízijármű-állományának szétoztása. A békeszerződések rendelkezései valamint a Duna Egyezmény által biztosított előnyök kézzelfogható előnyökké válása ugyanis csakis a meglévő vízijármű-állomány újraosztásával volt lehetséges. Erről az elosztásról rendelkezett a négy vesztes állammal kötött békeszerződés, mely erre vonatkozólag szó szerint ugyanazt a cikket tartalmazta (a versaillesi szerződés 339., a saint-germaini 300., a trianoni 284. és a neuilly-i 228. cikke). A cikk így hangzott: „Legkésőbb három hónap alatt a neki szóló felszólítás vétele után Magyarország az érdekelt Szövetséges és Társult Hatalmaknak átengedi azoknak a vontatógőzösöknek és uszályhajóknak egy részét, amelyek megtérítés és jóvátétel címén történő anyaglevonás után a 275. cikkben említett vízhálózatok kikötőiben maradnak bejegyezve. Ugyancsak átengedi Magyarországnak ezeknek a hálózatoknak a kihasználásához az érdekelt Szövetséges és Társult Hatalmaknak szükséges mindenféle anyagot is. A vontatók és uszályhajók számát és az átengedett anyag mennyiségét, valamint azoknak elosztását az Északamerikai Egyesült Államokból kijelölt egy vagy több döntőbíró határozza meg, figyelemmel az érdekelt felek jogos igényeire és különösen

a háborút megelőző öt év hajózási forgalma alapján. Az összes átengedett járműveknek tartozékaikkal és felszerelésükkel ellátva, jó állapotban, áruszállításra alkalmasaknak és a legújabban készültek közé tartozóknak kell lenniük.”

Döntőbíróvá Walker D. Hines amerikai vasúti szakembert nevezték ki. Érdekes módon a korabeli magyar irodalom Walker M. Hynes néven emlegeti őt. A Dunán kívül ő osztotta el az érintett folyók (Rajna, Elba etc.) német hajóállományát is. A döntőbíráskodás hosszú, több mint egy éves folyamat volt. Az érintett államok delegátusainak részvételével több formális konferenciát rendeztek, 1920 júliusában Bécsben, majd Párizsban 1921 február-márciusában. Ezek mellett számtalan informális megbeszélést tartottak Párizsban, Passauban, Bécsben, Pozsonyban, Budapesten, Belgrádban, Bukarestben és Ruzsében. Asszisztensei kíséretében Hines beutazta a Dunát Passautól Giurgiuiig. A román és a délszláv fél megpróbálta kétségbe vonni Hines jogosultságát, hogy minden, a járművek végleges elosztását érintő kérdésben dönthessen. Hines ezt azonban határozottan visszautasította.²⁷ E két fél azért tiltakozott ennyire, mert – nem is alaptalanul – attól tartottak, hogy a döntőbíró az igényeiknél kevesebb hajót ítél meg nekik.

Mint azt látni fogjuk, a döntőbíráskodás a Duna esetében túlnyomórészt az egykor a KSZV által bérelt, és a háború végén az utódállamok kezére jutott állomány körül forgott. Bár magában a munkában expressis verbis nincs benne, a KSZV hajózási csoport volt vezetőjének, Döbrentei Gábor fregattkapitánynak 1920-ban írott vaskos elaborátuma e formális és informális konferenciák számára készült. A „*Beschlagnahmen von Donaufahrzeugen während des Krieges*” (A dunai járművek igénybevétele a háború alatt) című munka azt igyekszik bizonyítani, rengeteg adattal, valamint szerződések és egyéb dokumentumok mellékelésével, hogy a KSZV által 1915 novemberétől bérelt hajópark, illetve a KSZV által irányított hajózás túlnyomórészt polgári célokat szolgált. A kimutatások szerint a szállítmányoknak mindössze néhány százaléka volt hadianyag, a behozatal szinte teljes mértékben élelmiszerből állt, mely elsősorban a városi lakosság ellátását szolgált. A kivitel esetében a szén dominált, mellyel a balkáni vasutakat, illetve az al-dunai hajózást üzemeltették.²⁸ A Döbrentei által összeállított elaborátumnak, akárcsak más osztrák és magyar kéréseknek, végül semmilyen hatása nem volt az arbiteri döntésre.

Az egész eljárás arra a hajóállományra fókuszált, mely egykor a KSZV bérletében állt, majd a háború végén nagyrészt szerb, kisebb részt román és francia kézbe került. Jól mutatja, hogy a döntőbíráskodás mennyire ennek az állománynak a megtartásáról szólt, hogy a 107 gőzös és 831 uszály közül végül 90 gőzöst és 711 uszályt a győzteseknek ítélték. Persze, ebben a helyzetben a békeszerződések azon kitétele, hogy a járműveknek jó állapotban kell lennie, nehezen volt értelmezhető, hiszen több mint két és fél éve már nem az eredeti tulajdonosaik kezében voltak.

A döntést megelőző konferenciák során az osztrák és a magyar delegációk arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az 1907-es negyedik hágai egyezményben foglaltak alkalmazandók a szárazföldi háborúra, illetve ezek szolgálnak megfelelő alapul az arbiteri döntés meghozatalához. Ezt az álláspontot egyik fél sem vitatta komolyabban. Az osztrák és a magyar delegáció így az egyezmény 46. és 53. cikkére hivatkozva visszakérte az utódállamok kezében lévő vízi járműveket. A 46. cikk kimondta, hogy magántulajdon nem kobozható el, míg az 53. cikk pedig arról rendelkezett, hogy a magántulajdonban lévő járművek (is) háború esetén igénybe vehetőek, de

²⁷ *Cession of Vessels* 94–103.

²⁸ MMKMA Mladiata-gyűjtemény Döbrentei Gábor: *Beschlagnahmen von Donaufahrzeugen während des Krieges*. 1920.

a békekötés után vissza kell azokat szolgáltatni eredeti tulajdonosaiknak.²⁹ Mint azt a bevezetőben láttuk, a Monarchia e rendelkezések betartását komolyan gondolta, amikor 1917-ben a görög uszályok egy részének a háború utáni megszerzését tervezgették. A dokumentumokból kiviláglik, hogy a fenti cikkek alapján azzal terveztek, hogy a háború után a járműveket vissza kell adni eredeti tulajdonosaiknak, így vételi ajánlatokkal próbáltak volna minél több uszályt megszerezni.³⁰ A KSZV által bérelt hajópark nagy része, kivéve az SDDG járműveit – utóbbi társaság az osztrák állam tulajdonában volt – magántulajdon volt.

Hágai egyezmény ide, hágai egyezmény oda, a békeszerződésekben már el volt döntve, hogy ezt a hajóparkot szét kell osztani a győztesek közt, a döntőbíró feladata a megfelelő jogi érvelés megkreálása volt. Azt, hogy mi fog következni, már a bolgár fegyverszünet után a Dunát lezáró franciák álláspontja mutatta. 1918. október 21-én Eduard Korparic sorhajóhadnaggyal, mint hadikövettel Lomban a franciák közölték, hogy a Dunán lévő osztrák és magyar kereskedelmi hajókra is hadianyagként tekintenek.³¹ Hines több oldalas jogi érveléssel alapozta meg, hogy miért nem tekinthetők az egykor a KSZV által bérelt járművek magántulajdonnak. Azzal érvelt, hogyha az állam bérbe veszi ezeket ellenséges használat céljára, akkor elvesztik hétköznapi értelemben vett magántulajdon jellegüket.³² A Döbrentei által készített elaborátum részben ezt az „ellenséges használatot” volt hivatva cáfolni, rámutatva, hogy a szállítások 99 %-a polgári volt. Hines továbbá azt mondta, hogy a KSZV hajózási csoportja egy katonai szervezet volt, így a bérbevett járművek a bérlet időszakára elvesztették magántulajdon mivoltukat. Kifejtette továbbá, hogy az állam azzal, hogy bérbe vette ezeket a járműveket, magára vállalta a kártérítési kötelezettséget (ami tényleg így volt a bérleti szerződésekben). Hines végül kijelentette: „Az arbiter sem a nemzetközi jog elveiben, sem a fegyverszünet vagy a békeszerződések rendelkezéseiben nem talált olyat, amelyek alapján a KSZV járműveket a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak, Romániának vagy Franciaországnak vissza kellene szolgáltatnia Ausztriának és Magyarországnak.”³³

Hines úgy döntött, hogy a délszláv állam és Románia kezén lévő, nem a KSZV bérletében állt járműveket ezeknek az államoknak vissza kell szolgáltatni eredeti tulajdonosaiknak. Románia tiltakozott e döntés ellen, azzal érvelve, hogy ezeket a hajókat román haditengerésztisztek foglalták le, így esetükben a tengeri zsákmányjogot kell alkalmazni. Hines ezt azzal utasította vissza, hogy a Duna folyó mentén szárazföldi háború zajlott, és a szóban forgó járművek kifejezetten folyami járművek. A délszláv állam kezén lévő, nem a KSZV bérletében álló személyszállító hajók esetében úgy döntött, hogy az SHS Királyság opcionálisan dönthet úgy, hogy a személyszállító hajók helyett azonos értékben vontatókat és uszályokat ad át az eredeti tulajdonosoknak. Végül kötelezte Csehszlovákiát, hogy az 1919-ben lefoglalt magyar hajókat adja vissza.³⁴

A vesztesek hajóparkjának felosztása az úgynevezett „jogos szállítási igények” alapján történt. A parti államok jogos igényeit a Duna és a Száva 1911. évi forgalmi adatai alapján

²⁹ *Cession of Vessels* 104–105.

³⁰ MMKMA Mladiáta-gyűjtemény K. u. k. Armeeoerkommando Eb. Nr. 8413/w, valamint K. u. k. Zentraltransportleitung Nr. 73561/II.

³¹ MMKMA Mladiáta-gyűjtemény S. M. Patruillenbbot Viza Res. No. 242.

³² *Cession of Vessels* 108.

³³ *Cession of Vessels* 114.

³⁴ *Cession of Vessels* 115–117.

állapították meg. Ezeket a számításokat Brice Clagett, Hines vezető asszisztense végezte el. Hines 1921. augusztus 2-án meghozott ítélete alapján, mint már említettük, 90 gőzös és 711 uszály került Románia, Franciaország és a délszláv állam tulajdonába. Ezeken felül Csehszlovákia is kapott hajókat, de ezekért kompenzációt kellett fizetnie. A magyar MFTR-nek 4 személyhajót, 22 vontatót, 157 uszályt és 1 pontont kellett átadnia Romániának, Franciaországnak és az SHS Királyságnak. Ezeken felül további 1 vontatót és 25 uszályt kellett átadnia kompenzáció ellenében Csehszlovákiának. 1914. és 1921. közt így az MFTR elvesztette személyhajóinak 45 %-át, vontatóinak 50 %-át és uszályainak 60 %-át.

Az 1921. augusztusi arbiteri ítélet legnagyobb nyertese az újonnan alapított délszláv állami hajózási társaság lett, mely 10 személyhajót, 46 vontatót és 440 uszályt kapott. A vállalat így a DDSG után a Duna második legnagyobb társasága lett. A román állami vállalat, az NFR (Navigație Fluvială Română) 11 vontatót és 25 uszályt kapott, valamint az övé lett a német ZEG által az Al-Dunán bérelt vontatópark.³⁵ Egy rövid időre így az NFR lett a harmadik legnagyobb társaság a Dunán, de az MFTR hamarosan megszerezte ezt a pozíciót. Nem parti államként egyedül Franciaország részesült a szétosztáskor a vesztesek dunai hajóparkjából, azonban az 1920-ban alapított SND szerény, 19 vontatóból és 78 uszályból álló hajóparkja nem igazán passzolt a dunai befolyásról szőtt nagyralátó tervekhez.

NÉGY ÉV UTÁN – A HINES-JELENTÉS, 1925

A Népszövetség felkérése alapján Walker D. Hines, aki 1921 augusztusában a vesztes dunai államok hajóparkjának szétosztásáról meghozta a döntőbírói ítéletet, 1925-ben újra beutazta a Dunát, és tanulmányozta a háború utáni dunai hajózás helyzetét. Erről szóló jelentését³⁶ 1925 augusztusában adta át a Népszövetségnek.

A jelentés megállapította, hogy az 1923-1924. években a dunai forgalom csak 56 %-a volt a bázisnak tekintett 1911. éviének Mindez úgy, hogy a Duna össz-hajóállománya mintegy negyedével volt nagyobb a háború előttiének, és a kikötői kapacitások is növekedtek. A hajóállomány jóval „nemzetközibb” lett, elsősorban az osztrák és magyar hajóállomány egy része győzteseknek való átadása következtében. A forgalom jelentős csökkenését az általános európai gazdasági visszaesése mellett a térség speciális helyzetével magyarázta. Mint írja: „de ez jobban sújtja a Duna-menti országokat, az Osztrák–Magyar Monarchia idején létezett nagy szabadkereskedelmi zóna feldarabolásával. Jelenleg ez a szabadkereskedelmi zóna hét állam vámhatárai-val van felszabdalva, és ez komoly mértékben csökkenti a kereskedelmet közöttük, és a jövőben is ez várható, hacsak nem kötnék kereskedelmi szerződéseket egymással.”³⁷

Külön fejezetben foglalkozik Románia és az SHS Királyság kabotázásra vonatkozó politikájával. E két állam ugyanis minden idegen lobogót kizárt a belső hajózásából. E két állam ugyanis úgy értelmezte a Duna Egyezmény 22. cikkét, hogy az jogot ad az idegen lobogók mindenfajta kabotázsból való kizárására. Görögország és Franciaország erősen sérelmezte ezt

³⁵ A német ZEG (Zentrale Einkauf-Gesellschaft) egy, a háború kezdetén alapított német félállami szervezet volt, mely a külkereskedelmet és a háborús élelmiszerellátást centralizálta. Német részről a ZEG vásárolta fel a román gabonát, illetve az Al-Dunán görög uszályokat és vontatókat vett bérebe.

³⁶ *Report on Danube Navigation*

³⁷ *Report on Danube Navigation* 183–184.

a román gyakorlatot. A fenti két állam, valamint Németország, Ausztria és Magyarország sérelmezte továbbá ugyanezt a délszláv gyakorlatot. Az SHS Királyság azzal érvelt, hogy a saját hajózásának védelme és fejlesztése érdekében tiltja a kabotázst. Panaszok hangzottak el egyes társaságok részéről, hogy két, az adott országon belüli hajóállomásuk között a saját személyzetük utaztatását és az üzemanyag vagy egyéb készletek szállítását is kabotázsnak minősítik és tiltják a két említett országban. Román és délszláv tisztviselők erre Hinesnak azt mondták, hogy ők aztán ilyen gyakorlatot nem folytatnak.³⁸ Hines felhívta továbbá a figyelmet, hogy az új határok és a határellenőrzések jókora gazdasági veszteséget okoznak a dunai hajózásnak. A határellenőrzésekkel elvesztegetett időt évi 6000 uszály-napban adta meg, hozzátevé, hogy sok esetben a késedelmek nagy hányadát a helyi tisztviselők packázásai okozzák. Végezetül, összefoglalásként a hajózás hatékonyságának növelését, valamint a vasutakkal való jobb együttműködést javasolta.³⁹ Hines jelentéséből, még ha igen visszafogottan és bonyolult jogi nyelven fogalmaz is, nem éppen egy sikertörténet képe bontakozik ki. Éppen úgy tetten érhető benne a Monarchia feldarabolása utáni gazdasági visszaesés és kilátástalanság, mint a dunai francia törekvések kudarca.

Az új dunai rezsim, a gazdasági visszaesés és az egykori saját hajóikkal versenyt támasztó új vállalatok megjelenése a két korábbi riválist, a DDSG-t és az MFTR-t szorosabb együttműködésre ösztönözte. 1924-ben közösen felvásárolták az SDDG részvényeit, majd 1926-ban a három vállalat létrehozta az úgynevezett üzemközséget (Betriebsgemeinschaft), melyhez később a német Bajor Lloyd és a holland-osztrák COMOS is csatlakozott. E társaságok 1928-ban a még szorosabb együttműködés mellett döntöttek az úgynevezett Együttműködő Hajózási Vállalatok keretében, és e megállapodáshoz csatlakozott a csehszlovák, valamint a francia hajózási társaság. Az eladósodott MFTR-en ez sem segített, 1929-ben felmerült a társaság megszűntetése. Végül a kormány a vállalat (1926. után immár a második) szanálása mellett döntött, mivel úgy vélték, hogy az állam érdeke a nemzeti hajózási társaság megőrzése. Végül az 1932-es szanálás sem érte el a célját. A harmadik, 1935-1936-os szanálás végül sikeres volt, melynek következtében az MFTR állami vállalattá vált. Az 1930-as évek második felében, a békecsinálók eredeti szándékával szemben a Duna egyre inkább a német befolyás fontos eszköze lett. Az Anschluss után a Harmadik Birodalom lényegében felrúgta az 1921-ben létrehozott dunai rezsimet, s a Dunát a magyar határtól fölfelé német folyóvá nyilvánította.

IRODALOM

ABLONCZY BALÁZS (2020): *Ismeretlen Trianon*. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921. Budapest, Jaffa.

A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S-ben, 1920. januárius-március havában. II. kötet, Budapest, 1921.

Cession of Vessels and Tugs for Navigation on the Danube (Arbitrator Walker D. Hines) In *Reports of International Arbitral Awards*. 1. kötet

³⁸ *Report on Danube Navigation* 24–26.

³⁹ *Report on Danube Navigation* 185–187.

DÖBRENTAI GÁBOR (1935): A dunai kereskedelmi hajóraj a háborúban. In Wulff Olaf: Az osztrák–magyar dunai flottilla a világháborúban. Budapest, Madách Könyvkiadó.

EPERJESI LÁSZLÓ (1994): Magyarország közlekedése a trianoni békeszerződés után. A nemzetközi kapcsolatok alakulása 1920–1938 között. *A Közlekedési Múzeum Évkönyve IX.* 1988–1992. Budapest, Közlekedési Dokumentációs Kft.

FRISNYÁK ZSUZSA (2005): Magyarország Európa közlekedési térszerkezetében a 19. század végén. *A Közlekedési Múzeum Évkönyve XIV.* 2003–2004. Budapest, Közlekedési Dokumentációs Kft.

GRÖSSING – FUNK – SAUER – BINDER (1979): *Rot-Weiss-Rot auf blauen Wellen.* 150 Jahre DDSG. Wien, DDSG.

KRÁMLI MIHÁLY (2009): *A dunai vízi út az első világháborúban.* Budapest, Line Design.

KRÁMLI MIHÁLY (2012): Adatok a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság 1932. évi szanálásához. *A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Évkönyve I.* 2009–2011. Budapest, MMKM.

KRÁMLI MIHÁLY (2015): A Duna Gőzhajózási Társaság és a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. al-dunai terjeszkedési tervei 1918. *A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Évkönyve IV.* Budapest, MMKM.

Memorandum from the Roumanian Delegation Regarding the Administration of the Danube. In: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference 1919. Volume X. U. S. Government Printing Office 1947.

MMKMA Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Archívuma.

PALOTÁS EMIL (1984): *A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg Monarchia diplomáciájában, 1856–1883.* Budapest, Akadémiai.

Report on Danube Navigation Submitted to the Advisory and Technical Committee for Communications and Transit of the League of Nations by Walker D. Hines.

SUPPAN, C. V. (1917): *Die Donau und ihre Schifffahrt.* Wien, Selbstverlag.

GORCSA OSZKÁR
gorcsa6@gmail.com
doktorandusz hallgató (SZTE BTK)

Szerb hadifoglyok Bihar vármegyében, 1914–1920

The Great Wars Serbian POWs in Bihar County, 1914–1920

ABSTRACT

The World War can be justifiably called the great seminal catastrophe of the 20th century, because the war that should have ended every further war, just disseminated the seeds of another cataclysm. From this point of view it is comprehensible why lots of historians deal with the named period. Numerous monographies and articles that deal with the destructing and stimulating effect of the Great War have seen the light of day. However, the mentioned works usually have serious deficiencies, as most of them deal only with the battlefields, and a small proportion deals with the question of everyday life and hinterland, and the ordeals of the POWs are superficially described. In case of Hungary, the more serious researches related to POWs only started at the time of the centenary. This is why we can still read in some Serbian literatures about the people annihilating endeavors of the „huns” of Austria–Hungary. My choice of subject was therefore justified by the reasons outlined above. In my presentation I expound on briefly introducing the situations in the austro–hungarian POW camps. Furthermore, the presentation depicts in detail the everyday life, the medical and general treatment, clothing supply, the question of the minimal wages and working time of the prisoner labour forces. Lastly, I am depicting the problem of escapes and issues dealing POWs marriage and citizenship requests.

KEYWORDS

Bihar County, POW, World War I, 1914–1920, escape

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Gorcsa Oszkár (2020): Szerb hadifoglyok Bihar vármegyében, 1914–1920. *Belvedere Meridionale* 32. évf. 2. sz. 22–41. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

Európa szupremáciájának és békés fejlődésének véget vető *Nagy Háború* máig ható és részben fel nem tárt következményeket hagyott maga után. Számos család maradt kenyérkereső nélkül, a születésszám Magyarországon egyes becslések szerint másfél milliós deficitet mutat,¹ családok hullottak darabjaikra, s a háború okozta nagy nélkülözés ideológiai és gazdasági változásokat is eredményezett.

Az első világháború száz éves centenáriumának apropója azonban újabb lehetőséget és lendületet adott arra, hogy történelmünk e fehér foltjait kiszínezzük. Ennek köszönhetően a sokáig elhanyagolt hadifogolykérdés előtérbe kerülhetett. A tanulmányom arra tesz kísérletet, hogy tudományos igénnyel, elsőként számoljon be a Bihar vármegyébe kivezényelt szerb hadifoglymunkások mindennapi megpróbáltatásairól, különös tekintettel a szökéseikről és azok körülményeiről. Teszem mindezt azért, hogy emléket állítsak az a mintegy százezer szerb hadifogoly előtt, akik egy talán elkerülhető háború áldozataiként több évig raboskodtak távol a hazájuktól.

HADIFOGLYOK A DUALISTA MAGYARORSZÁGON

Az 1914. július 28-án kezdődő háború nem érte váratlanul a hadviselő feleket, hiszen a többség szinte csak ürügyet keresett egy háború kirobbantására. Ennek bizonyítéka az egymással ellenséges hatalmak szövetségi rendszerekbe történő tömörülése, valamint a véderőbe fektetett óriási pénzmennyiség is.² Tették mindezt egy gyors háborúban bízva. E téren a Monarchia vezérkari főnöke, Conrad von Hötzendorf is osztozott II. Vilmos német császár azon véleményén, miszerint: „*mire a falevelek lehullanak, a katonáink visszatérnek*”.³ Ennek azonban az ellenkezője következett be, s akárcsak a többi hadakozó felet, így a dualista államot is váratlanul érte az Európát négy évig vérbe és vasba taszító háború. Ezt mi sem tükrözi jobban, mint a hadvezetés

¹ Hatos 2018. 37–38.

² A Monarchia a fegyverkezés terén a többi nagyhatalomhoz képest le volt maradva, még a nála kisebb Olaszország is többet költött a hadseregre.

³ Amikor a falevelek tényleg lehullottak. *Múlt Kor* 2008. 11. 11. https://mult-kor.hu/20081111_amikor_a_falevelek_tenyleg_lehullottak. Letöltve: 2018. január 24.

és a bürokrácia rögtönzése. Mindez a hadifogolykérdést vizsgálva is megállapítható, hiszen az 1914-től tömegesen érkező hadifoglyoknak kellett a saját barakkjaikat is felépíteni.

Az első hadifoglyok az ország területére 1914 szeptemberében érkeztek meg. Többségük orosz illetve szerb nemzetiségű volt, de a háború elhúzódásával és az újabb frontok megnyitásával ez gyorsan megváltozott. 1915-ben megjelentek az olasz, majd 1916-ban a román hadifoglyok is, de rajtuk kívül számos más etnikumot is megtalálunk a hátországban. A statisztikák is sokatmondók, s a hadifoglyok létszámának dinamikus növekedésére hívják fel a figyelmet. 1917 januárjában 852.853 orosz, 97.712 olasz, 97.072 szerb, 38.327 román, 5595 montenegrói, 465 francia és 31 angol, összesen 1.092.055 hadifogoly szerepelt a Monarchia nyilvántartásában. A következő évben, 1918. január 1-jén ez a szám már 1.309.394 hadifoglyra duzzadt.⁴

A témában vázolt szerb hadifoglyok megérkezése főleg a háború első két évére tehető. Dalibor Denda szerb történész véleménye – valamint a statisztikai adatok – szerint a szerb hadifoglyok három szakaszban érkeztek az ország területére. E szakasz utolsó pontja 1915/16 tele, amikor a Monarchia katonái német segítséggel megszállták a szávai kis királyságot.⁵

A foglyok elszállásolása és szállítása a felkészületlenség miatt komoly nehézségekbe ütközött. A beteg, sebesült foglyokat legtöbbször marhavagonokban utaztatták. Ezek a tényezők 1914-ben gyakori haláleseteket eredményeztek, s a helyzetet tovább súlyosbították a kiépítetlen táborok és az egészségügyi intézkedések hiányai is. A kritikus helyzetet a Monarchia számos kísérletezést követően 1916-ra tudta csak normalizálni.⁶

A BIHAR VÁRMEGYEI SZERB HADIFOGOLYMUNKÁSOK TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSE

Az első szerb hadifoglyok feltehetőleg 1915 nyarán érkezhettek meg Bihar vármegyébe, de a levéltári források szűkszavúsága miatt, a pontos dátum megállapítása jelenleg nehézségekbe ütközik. Bihar vármegye gazdaságát ismerve viszont tudjuk, hogy Magyarország egyik legnagyobb vármegyéje volt, s a gazdasági növekedés fenntartása komoly munkaerőt igényelt, amit a vármegye lakossága gyakran nem tudott kielégíteni. Ezért a térség rákényszerült a szomszédos vármegyék munkásainak a szerződtetésére. Ez különösen a mezőgazdaságra volt jellemző, de olykor a megyében folyó tekintélyes bányászat is megkövetelte a magasabb munkaerőlétszámot.⁷ Emellett ismerve a háború okozta komoly munkaerőhiányt a mezőgazdaságban, valamint ismerve a környező vármegyék, különös tekintettel a közeli Csanád vármegye munkaerő deficitjét, megállapíthatjuk, hogy a hadifoglyok legkésőbb 1915 nyarán érkezhettek meg a vármegyébe, feltehetőleg az aratás időpontjára.⁸

Bár a pontos létszámuk és megérkezésük időpontja homályba vész, a területi elhelyezkedésükről már több információval rendelkezünk. Ennek tárgyalása előtt azonban szükséges

⁴ RAUCHENSTEINER 2013. 807.; BLASSZAUER 2002.

⁵ DENDA 2015. 19.

⁶ MORITZ 2014. 242.

⁷ MUJACSICS 2004. 27–30.

⁸ A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás június havi állapotáról. *Csanád vármegye hivatalos lapja* 13 (1915/27) 259–261.

kitérnünk a vármegyére vonatkozó 1910-es népszámlálási adatokra, valamint az ahhoz kapcsolódó hatósági törekvésekre is.

A vármegye lakosságának 56,57%-a⁹ magyar nemzetiségűnek vallotta magát, míg a fennmaradó etnikumok között megtaláljuk a 41,02%-os létszámot elérő románokat, továbbá a kis létszámú szlovákokat és németeket is.¹⁰ Az etnikai viszonyok ismeretében ki kell emelnünk, hogy a hatóságok rendeleteikkel igyekeztek megakadályozni a hadifoglyok vegyes etnikumú területre történő vezénylését, különösen szláv többségűekre.¹¹ A források tanúságai alapján elmondhatjuk, hogy az utóbbi tényező ugyan nem jelentett komoly veszélyt, hiszen a vármegye lakosságának csak töredékét alkották szlávok, szerbek pedig szinte nem is voltak közöttük. Románok viszont annál többen éltek a vármegyében, de ennek ellenére, vegyes nemzetiségi területekre mégis kerültek ki hadifogoly munkások. Mindezt a vármegye gazdasági helyzete követelte meg, hiszen hadifoglyok nélkül a vármegye gazdasága az összeomlás szélére kerülhetett volna. Ezért találunk hadifoglyokat Vaskoh,¹² Váradalpár,¹³ Cséffa és Tataros¹⁴ településeken is, ahol a lakosság etnikai viszonyait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a románok többségben voltak.¹⁵ Emellett megtaláljuk a szerb hadifoglyokat a következő magyar többségű településeken is: Ottományon,¹⁶ Fugyivásárhelyen,¹⁷ Biharnagybajomban,¹⁸ Felsődernán,¹⁹ Biharugrán,²⁰ Élesden,²¹ Nagyrábén,²² Nagyszalontán,²³ Nagyváradon,²⁴ Körösszegapátiban,²⁵ valamint Álmosd²⁶ és Zsáka²⁷ nagyközség településeinek a többségében is. Mindenképp hangsúlyozandó, hogy a további kutatás újabb településeket is hozzáadhat az eddig felállított listához.

⁹ 1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. *Magyar Statisztikai közlemények* 42 (1912.) 282–296.; 581–590.; 827–831.

¹⁰ A szlovákok a lakosság 1, 31%-át tették ki, míg a németek a lakosság 0,56%-át.

¹¹ 7598/1915. H. M. eln. A. sz. körrendelet (1915. június 11.) In: *Belügyi Közlöny* 20 (1915/33) 661.

¹² HIM HL 1. VH. 4348. d. 1000/918. Hü. Jegyzőkönyv (kézirat)

¹³ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1096/1918 (eredeti iktatószám); HIM HL 1. VH. 4348. d., 1086/1918.

¹⁴ HIM HL 1. VH. 4349. d. 1210/1918 Hfüt. szám. Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt. Magyar aszfalt részvénytársaságnak (Tatarosra Nagyváradról) 1918. augusztus hó 29-én.

¹⁵ 1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. *Magyar Statisztikai közlemények* 42 (1912.) 282–296.; 581–590.; 827–831.

¹⁶ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 Hü.

¹⁷ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1086/1918.

¹⁸ HIM HL 1. VH. 4348. d. IN 1918. szeptember hó 6., Gyanté

¹⁹ HIM HL 1. VH. 4348. d. Felsőderna, 1918. július 25. Biharvármegye munkabizottságának. (1000. szám)

²⁰ HIM HL 1. VH. 4348. d. 947/1918 M. kir. VIII. számú rendőrkörlet Tárgy: Osztrovics Dragutin megszökött szerb hadifoglyról jelent a Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt úrnak, Nagyvárad

²¹ HIM HL 1. VH. 4348. d. Léderer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság Élesd, 1918. október 20.

²² HIM HL 1. VH. 4349. d. K. u. K. Kriegsgefangene Ernte Komp No. 226 A hadifogolyügyeleti tiszt Úrnak, Nagyváradra Nagyrábéról

²³ HIM HL 1. VH. 4349. d. I. N. Jegyzőkönyv mely felvétellett Nagyváradon, 1918. szeptember hó 21-én Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt által Botej Miklós npf. fogolyörrel.

²⁴ HIM HL 1. VH. 4349. d. „Szabadság” Politikai Napilap Nagyvárad, Bizonyítvány. Nagyvárad, 1918. szeptember 10.

²⁵ HIM HL 1. VH. 4349. d. Nagyvárad, 1918. szeptember 12-én. Körösszegapáti.

²⁶ HIM HL 1. VH. 4349. d. 3068/1918 A hevesvármegyei Gazdasági Munkabizottsághoz beosztott tiszt, Eger, 1918. szeptember 11.

²⁷ HIM HL 1. VH. 4349. d. 1289/1918 Hfüt. szám. Cs. és kir. hadifogolytábor parancsnokság, Nagyvárad, 1918. október hó 7.

A HADIFOGLYOK IGÉNYLÉSE

Először az 1914. évi 7.710 res. számú, rendelet szabályozta a hadifoglyok munkába állításának lehetőségét, majd ezt rövidesen követte az előnyösebb feltételeket tartalmazó 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet.²⁸ Ennek értelmében a „*munkaadó közhatóságot nem terheli a hadifoglyok élelmezése, munkadíja, hanem csupán az orvosi vizsgálatról, elhelyezésről és az oda- és visszaszállítási költségekről kell gondoskodnia.*”²⁹ A rendelet kihangsúlyozta, hogy csak egészséges foglyokat lehet munkára kiadni.³⁰ A lehetőséggel számos földbirtokos élni is szeretett volna, de az igénylés bonyolult mivolta komoly akadályt jelentett számukra. A hadifoglyok iránti igényt a községi gazdasági munkabizottság elé kellett terjeszteni, ahonnan a kérvény a körjegyzőhöz, onnan pedig a főszolgabíróhoz került, de ezzel az eljárásnak nem lett vége. Innen a felterjesztés már megyei szintre, az alispán elé jutott, aki a honvédelmi miniszternek továbbította, s csak ez után juthatott el a tényleges rendeltetési helyére, a katonai parancsnokságok valamelyikéhez, amelyek a munkaerő felkutatásáért és kivezényléséért feleltek.³¹ A döntés meghozatalára az igénylő így gyakran egy-másfél hónapot is várakozni kényszerült.³²

A már így is bonyolult eljárási folyamatot a törvények és rendeletek folyamatos változtatása is nehezítette.³³

A helyzet szerencsére megoldódni látszott 1915. június 21-én, amikor a földművelésügyi miniszter felismerve az igénylés körüli nehézségeket, lehetővé tette, hogy a magánosok és községek távirattal és telefonon keresztül is igényeljenek hadifoglyokat az illetékes katonai parancsnokságtól, ha az egyeztetést követően a szükséges iratokat azonnal feladják postán. Október 8-án azonban a kiadási folyamat ismét változott, akárcsak a kiadható hadifoglyok létszáma is, ami tovább bonyolította a helyzetet.³⁴ Sőt ezt követően óvadékhoz kötötték a hadifoglyok kiadását. Ez az összeg községek esetében 20, magánosok esetében 30 koronát tett ki.³⁵

Mivel már gyakran az igények benyújtásának első pillanatában nyilvánvalóvá váltak a nehézségek, egyértelművé vált a módosítások szükségessége. A helyzet megoldására 1916 februárjáig kellett várni, amikor létrejöttek a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok, ami az igénylés területén egy bizonyos szintű centralizációt vezetett be.³⁶

A bizottság élén a törvényhatóság első tisztviselője állt.³⁷ Számos feladata közül a legfontosabb „*a hadifoglyok munkájának a polgári hatóságok hatáskörébe eső*” ügyeinek az intézése, valamint a „*katonai munkásosztagok és a katonai lovak kiadásánál a később kiadandó rendelet szerinti közreműködés.*” Az alispán feladata a bizottság tagjainak a kinevezése is, viszont a kinevezés előtt kötelessége

²⁸ 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: *Magyarországi Rendeletek Tára (a továbbiakban MRT), 1915, 244–245.*

²⁹ Uo. 245.

³⁰ Főleg mezőgazdasági munkára lehetett őket igényelni.

³¹ Csanád vármegye esetében a Temesvári Katonai Parancsnokság volt az illetékes.

³² GÁL 1987. 14–15.

³³ 19.031/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: *MRT* 1915, 1244–1249.; 24.065/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: *MRT* 1915, 1249–1254.; GÁL 1987. 15.

³⁴ MNL CSML ML V. 72. C. 807. 12204/1915

³⁵ GÁL 1987. 15–16.

³⁶ GÁL 1987. 16.

³⁷ Alispán, vagy polgármester.

az „erdőgazdasági ügyekben az illetékes királyi erdőfelügyelő, netán előforduló ipari ügyekben az iparfelügyelő” véleményének a meghallgatása. A katonai és fegyelmi ügyek intézésére „a katonai igazgatás egy katonatisztet vezényel ki a bizottsághoz, aki kizárólag a katonai hatóságoknak van” alárendelve.³⁸

A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrejötteinek egyik legelőnyösebb oldala, hogy „... a hadifoglyok elszállásolását, élelmezését, a velük való bánásmódot és általában a szabályzat pontos betartását ellenőrzi...” továbbá „a hadifoglyok részére szükséges ruházat, cipők és takarók megszerzésénél közreműködik” s a „hadifoglyok tekintetében előírt óvadékot átveszi, kezeli, kiutalja...”³⁹ A bizottságoknak jogukban állt a munkaadók, s ezzel a hadifoglyok iránt tanúsított bánásmód ellenőrzése is. Az utóbbit nagyban megkönnyítette, hogy a foglyokkal kapcsolatos katonai jelentések is a törvényhatósági munkabizottsághoz kerültek.⁴⁰ Bihar vármegyében a hadifogoly ügyeleti tiszt pozícióját Jancsovics Jenő töltötte be.⁴¹

A FOGLYOK MUNKÁJA ÉS MINDENNAPJAIK

A szerb hadifoglyok munkahelyét Bihar vármegyében általában a szántóföldek képezték, ugyanakkor az ipar folyamatos fejlődése, valamint az elhúzódó háború megkövetelte a foglyok e területen történő alkalmazását is. Így soraikban találunk bognárként foglalkoztatottakat,⁴² cipészeket,⁴³ de a város foglalkoztatásában lévő postakocsisokat is.⁴⁴ Emellett a dinamikus fejlődő, 1913-ban bejegyzett *Laszky Ármin Részvénytársaságnál* is foglalkoztattak szerb hadifoglyokat.⁴⁵ A nyomda fontosságát jelzi, hogy 1903 és 1920 között itt nyomtatták *Biharvármegye Hivatalos Lapját*. Ebben a feltörekvő nyomdában találjuk meg *Szibinkics Milán* [sic!] szerb fogolymunkást, aki 1917. június 24-e óta betűszedőként itt töltötte fogságát.⁴⁶ Továbbá jelentős számú fogolynak adhatott munkát a *Magyar Aszfalt Részvénytársaság*,⁴⁷ valamint a *Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság*⁴⁸ is, hiszen a bihari fejlődő építőipar sem engedhette meg

³⁸ 550/1914. M. E. sz. rendelet A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybe vételének újabb módozatáról. In: *Háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye IV*, 2441–2446.

³⁹ Uo.

⁴⁰ A szökésekről, a hadifogoly létszámról, munkakörülményekről esetleg betegségek bejelentéséről is szó volt, s emellett az orvosi vizsgálatok és halálesetek kivizsgálása is a munkabizottságok hatáskörébe tartozott. Továbbá a hadifogolykimutatások is ide futottak be.

⁴¹ HIM HL 1. VH. 4348. d. IN Tekintetes Jancsovics Jenő főhadnagy úrnak, a biharvármegyei gazdasági munkabizottság vezetőjének

⁴² HIM HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 hfűt. szám; HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 Hü. 1918. augusztus 10.

⁴³ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1086/1918. Tényvázlat

⁴⁴ HIM HL 1. VH. 4349. d. Nagyvárád város rendőrsége (Központ) Jelentés, Nagyvárád 1918. július 14.

⁴⁵ Laszky Ármin 1915-ben halt meg.; http://epa.oszk.hu/00100/00181/00110/EPA00181_varad_2015_05_1542_2.htm

⁴⁶ HIM HL 1. VH. 4349. d. „Szabadság” Politikai Napilap Nagyvárád, Bizonyítvány. Nagyvárád, 1918. szeptember 10.

⁴⁷ HIM HL 1. VH. 4349. d. 1210/1918 Hfűt. szám. Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt. Magyar aszfalt részvénytársaságnak (Tatarosra Nagyváradról) 1918. augusztus hó 29-én.; HIM HL 1. VH. 4349. d. 1918. aug. 17. 5679. sz. írat.

⁴⁸ HIM HL 1. VH. 4348. d. Léderer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság Élesd, 1918. október 20.

magának a munkaerő kiesést.⁴⁹ Emellett találunk szerb hadifogoly munkásokat a *Pannonia Kender és Lenipar Részvénytársaságnál* is.⁵⁰

A hadifogolyügyeleti tiszthez befolyó jelentéseknek köszönhetően tudjuk, hogy a megyében az 1918-as év folyamán 2526⁵¹ hadifogoly volt foglalkoztatva.⁵² Sajnálatos módon a jelentés keletkezésének pontos dátuma ismeretlen, így csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Véleményem szerint a nyári aratási munkálatok követelték meg a legnagyobb munkaerőt, valamint az a tény, hogy a hadifoglyok többségét 1916–1918 között már csak ritkán utaztatták más megyékbe⁵³ azt sejteti, hogy a Bihar vármegyében szolgálatot teljesítő hadifoglyok létszáma a háború utolsó két évében többnyire a fentebb említett létszámnak felelt meg. Fontos kiemelni, hogy a foglyomunkások stabil és mobil osztagokba voltak beosztva. A stabil osztagban lévők főleg az iparban, illetve a hadseregnek, valamint magának a vármegyének teljesítettek szolgálatot, míg a mobil osztagok fő feladata a mezőgazdasági illetve erdészeti munkák ellátása volt.⁵⁴

Az említett hadifoglyoknak kétségkívül nehéz sorsuk lehetett, de az élelmezést és a fizetést figyelembe véve, mégis jobban jártak, mint a hadifogolytáborokban maradt sorstársaik, hiszen többek között az egyhangúan eltöltött nappalok⁵⁵ komolyan megviselhették a már így is sok megpróbáltatást átélt embereket. Fontos kiemelni, hogy a munkahelyeknek a forgalmas településektől a lehető legtávolabb kellett esniük, hogy ezáltal minimálisra csökkenjen a civil lakossággal történő érintkezés lehetősége.⁵⁶ Ennek ellenére a konfliktusok nem mindig voltak elkerülhetők. Egy budapesti jelentés például arról számol be, hogy az utcai csöcselék az örök tétlenkedése miatt sértegette és kigúnyolta a hadifoglyokat. Az ilyen esetek elkerülése végett rendelte el a honvédelmi miniszter a foglyok biztonságát fenyegető egyének eltávolítását a kritikus helyszínekről. Ennek logikai hátterét abban kereshetjük, hogy „a hadifoglyok az őket hatalmában tartó állam törvényeinek védelme alatt álló egyének”,⁵⁷ akik biztonságát az állam hivatott biztosítani.⁵⁸

Mindenképp hangsúlyozandó, hogy a hadifoglyok munkaideje maximum napi 12 óra lehetett, s csak komolyabb termelési fennakadások esetén lehetett elrendelni a vasárnapi munkát. Amennyiben ez szükségesnek mutatkozott, a vasárnapi munkáért már magasabb bérekre lettek jogosultak. Sajnálatos módon azt nem tudjuk, hogy a belügyminiszter e szabályozását a munkáltatók mennyire vették figyelembe. A törvényszegőkkel szembeni komoly szankciók⁵⁹ viszont arra engednek következtetni, hogy amíg a rendes bérezés megoldhatónak bizonyult, senki sem

⁴⁹ MUJACSICS 2004. 30.

⁵⁰ HIM HL. 1. VH. 4348. d. IN 1918. szeptember hó 6, Gyanté

⁵¹ A nemzetiségi adatokra lebontott statisztika ismeretlen.

⁵² HIM HL 1. VH. 4348. d. 1165/918 H.ü. szám ad: K. K. Nr. 575 a Biharvármegye és Nagyvárad város törvényhatóságánál nyilvántartott hadifoglyok.

⁵³ GÁL 1987. 47–49.

⁵⁴ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1165/918 H.ü. szám ad: K. K. Nr. 575 a Biharvármegye és Nagyvárad város törvényhatóságánál nyilvántartott hadifoglyok.

⁵⁵ A nemzetközi gyakorlatnak, valamint a konvencióknak megfelelően a tiszteket tilos volt munkára beosztani.

⁵⁶ MIKLÓS 2012.

⁵⁷ HIM HL. 1. VH. 4410. d. 342066. szám/15/a –1915

⁵⁸ HIM HL. 1. VH. 4410. d. 342066. szám/15/a –1915

⁵⁹ A hadifoglyok meglopása, valamint a higiéniai viszonyokra vonatkozó rendeletek figyelmen kívül hagyása komoly pénzbírságot vont maga után, s még a hadifoglyok elvonását is eredményezhette.

mert ellenszegülni.⁶⁰ Továbbá a szerb hadifoglyoknak lehetőségük volt a fontosabb vallási ünnepek megtartására, sőt a hadügyminisztérium 44509. sz. rendelete egyenesen tiltotta a nagyobb ünnepnapokon történő munkavégzést. Ezt tükrözi a rendelet következő sora is: „*görög katolikus és a görög keleti (ortodox) vallású hadifoglyok január 6-án délután, továbbá január 7-én és 8-án, valamint 19-én minden munka alól felmentetnek.*”⁶¹

A hadifogoly munkásosztatok mindennapjait leginkább az alacsony bérek nehezítették meg. Ez az összeg kezdetben ötven fillért⁶² jelentett, amit a munkamorál növelése érdekében kifizetett bérpótlék egészített ki. Így a teljes kifizetett összeg nyolcvan és száz fillér között mozgott. Az ország egyre romló gazdasági helyzete viszont nem tudott lépést tartani az inflációval, így a munkabér 1918-ban is azonos szinten maradt, habár a pénz vásárló ereje eddigre jelentősen csökkent. Erre gondolhatott a szerb nemzetiségű Gyorgyevics Trifun [sic!] fogolymunkás is, amikor a következőt ecsetelte a hadifogoly ügyeleti tisztnak: „*nem tudok élni 80 fillér napi fizetéssel.*”⁶³

A MINDENNAPOK

A hadifoglyok mindennapjait érintő kritikus pontot a szállás, az ételmezés illetve az egészségügyi ellátás problémaköre jelenti. A legkritikusabbaknak a szerb történészek mondhatók, akik szerint a Monarchia szándékosan éhezette a szerb fogolymunkásokat, hogy azok mielőbb meghaljanak, s így csökkenjenek az ételmezési költségek.⁶⁴ Ezt az álláspontot komoly kritikával kell kezelni, hiszen a levéltári források árnyaltabb képet festenek. Az ilyen helyzetek kiküszöbölése végett követelte meg 1916-tól a hadifogolyügyeleti tiszt az örkíséretparancsnokoktól a reggeli jelentések megírását, amelyben be kellett számolni a hadifoglyok étkezéséről, ruházatáról, orvosi- és ruhavizsgálatok megtartásáról, valamint szökésekről. A háború elhúzódásának nem várt következménye viszont a fentebb vázolt szabályozások, törvények, illetve rendeletek betartását nagyban nehezítette. Mindezt a hadifogolyügyeleti tiszthez befutó iratok is bizonyítják.⁶⁵

A hadifoglyokkal kapcsolatos komoly szabályzások már 1914-ben megkezdődtek, s ezek végig kísérték a háború teljes időszakát. Bihar vármegyéből e téren 1916-ból származik az általam fellelt első forrás, amely a foglyok szálláshelyéről rendelkezik. A következőket írta elő:

„*A szállásnak olyannak kell lennie, hogy a hadifoglyok egészségét és munkaképességét minden körülmények között biztosítsa. [...] A szállásul kijelölt helyiség[nek] szellőztethetőnek és fűthetőnek kell lennie... Tilos a puszta padlót vagy kőpadlót a hadifoglyoknak fekhelyül kijelölni. [...] Minden hadifoglyot megillet egy szalmazsák vagy fekhelynek elegendő szalma és egy fejpárna... azonkívül minden embernek egy-két takaró is jár. Gondoskodni kell továbbá kifogástalan ivóvízről, valamint a mosás-, mosakodás-, és fürdéshez szükséges vízről.*”⁶⁶

⁶⁰ MNL CSML ML V. 72. C. 1459/1916.

⁶¹ MNL CSML ML V. 72. C. 9/1916.

⁶² Rendelet a hadifoglyok foglalkoztatásáról. – Hadifoglyok mezőgazdasági munkája. *Makói Független Újság* 6 (1915/10) 2.

⁶³ HIM HL I. VH. 4349. d. 4850. Hivatalos másolat, Nagyvárad 1918. szeptember 18.

⁶⁴ ĐUKOVIĆ 2002. 101.

⁶⁵ HIM HL I. VH. 4410. Hadifogoly ügyek fond.

⁶⁶ HIM HL I. VH. 4410. d. 4330–eln. Mg. b./916–III/6

A forrásrészletből kiderül, hogy a fogoly munkásokat az idénymunkásokhoz hasonlóan üres pajtába, istállóba vagy más nagyobb befogadóképességű épületben helyezték el. A rendelet alátámasztja azon véleményemet, miszerint az ország többi területén is hasonló helyzet uralkodott, hiszen Somogy illetve Csanád vármegyékben is hasonló helyzetről adnak hírt az iratok. Szinte mindenhol igyekeztek a padlót szalmával borítani, s a helyzeten csak a zord, hideg telek rontottak, hiszen bár a hadvezetés kötelező jelleggel előírta a szálláshelyek fűtését, kezdetben, az épületek egy részében ez nem volt megoldható.⁶⁷ A források hiánya sajnos nem teszi lehetővé a Bihar vármegyei szálláshelyek helyzetének tüzetesebb vizsgálatát, de mivel ezzel kapcsolatos panasz – az eddig feltárt források szerint – nem érkezett be a hadifogolyügyi tiszthez, így feltételezhetjük, hogy a hadifoglyok szállása körül nem merültek fel komolyabb gondok. Ezt az álláspontot a további kutatások módosíthatják.

Az élelmezésről, illetve az egészségügyi helyzetről sokkal több forrás áll rendelkezésünkre. Ennek oka, hogy a járványok elterjedésétől való félelem miatt a politikai vezetést komolyan foglalkoztatta a foglyok egészségügyi állapota. Ezért 1915-től kötelezővé tették a hadifoglyok kivizsgálását, amit az 550/1914. M. E. számú rendelet csak nyomatékosított.⁶⁸

Bihar vármegyében e téren valóban komoly hiányosságok mutatkoztak. Kárpáti Ferenc munkaadóról pl. 1918. augusztus 26-án panasz érkezett a hadifogolyügyi tiszthez, miszerint „11 hónapja nem igényelt fehéreneműt hadifoglyának, akit ezt követően be akar vonultatni, mint fölösleget.”⁶⁹ Ezért a hadifogolyügyi tiszttel tájékoztatta, hogy csak akkor veszi át, ha már igényelt neki és meg is kapta a kért fehéreneműket.⁷⁰ Azt, hogy Kárpáti Ferenc megúsza a komolyabb szankciókat, csak azzal tudjuk magyarázni, hogy a foglya olasz nemzetiségű volt. Ez azért fontos, mert a Monarchia az olaszokat szöszegőknek titulálta, hiszen a háború előtti szövetségesből a háborúban ellenség lett. Ezt alátámasztja az Ad. K. M. 49468./10. számú rendelet is, mely szerint:

„...Ha az orosz és szerb tiszteket hivatkozott szabályok keretén túlmenő tiszteletben és bánásmódban részesíteni lehet, ennek oka abban rejlik, hogy Oroszország és Szerbia mindenkor nyílt ellenségeink voltak és így hadifogságba jutott tisztjeiktől nem lehet megtagadni a társadalmi egyenrangúságot.”⁷¹

A forrásrészletből azonban az is kiderül, hogy ahol lehetett, a szerb foglyoknak igyekeztek jobb körülményeket biztosítani, különösképpen a hadifogolytáborban maradó tiszteknek. Az utolsó háborús év vége felé közeledve azonban előfordult már olyan eset is, amikor a kötelező kétheti orvosi szemlére a hadifoglyokat nem vitték be a városházára. Ezért a hadifogolyügyi tiszttel utasította az előljáróságokat, hogy intézkedjenek az orvosi vizsgálatokról, vagy pedig személyesen fogja elrendelni azokat.⁷²

Az esetenkénti rossz ellátás miatt szökések is előfordultak. Ilyen eset történt meg Nagyrábén is, amikor két szerb fogoly munkás megszökött. A jelentés szerint a szökés valószínű oka a következő:

„a foglyok ruházatának elrongyolódása, amelynek pótlását a zalaegerszegi cs. és kir. fogolytábor parancsnokságáról eredménytelenül kértem, valamint az élelmezés fogyatékosága,

⁶⁷ GÁL 1987. 57–58.

⁶⁸ 550/1914. M. E. sz. rendelet A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybe vételének újabb módozatáról. In: HKTRGY IV, 2441–2446.

⁶⁹ HIM HL I. VH. 4348. d. 1000/918 Nagyvárád, 1918. augusztus hó 6. Kárpáti Ferencz úrnak

⁷⁰ Uo.

⁷¹ HL VHI. 1213/1915 4406-os doboz (melléklet)

⁷² HL I.VH. 1000/1918 szám (IN) 1918. július 29. Az előljáróságnak. 4348. doboz

amely elég bőséges és tápláló, de felette egyhangú. Az élelmezés hiányát ittletük alkalmával a hadifogoly ügyeleti tiszt úrnak dr. Morics Ernő vármegyei főorvos úrnak, dr. Hezz járási orvos úrnak és dr. Afhasz körorvos úrnak esetről esetre jelentettem, s azok az uradalmi igazgatóságot szigorúan utasították különösen főzelékfélék beszerzésére, de mivel az uradalom terményei a szárazság miatt kipusztultak, a piacon beszerezni nem tudja, a vármegyei Alispán úrhoz fordultak a ... tápszerek kiutalása végett, eddig eredménytelenül.”⁷³

1918 végére a helyzet tovább fokozódott. Botej Miklós népfelkelő fogolyör 1918. szeptember 21-i jelentése szerint „a Magyar-Német Rt. erdőspatai gazdaságban /Nagyszalontán/ hadifoglyok ruházata, fehérneműje használhatatlan állapotban van, sőt némely fogolynak fehérneműje egyáltalában nincs, munkaadó mindezekről gondoskodni nem akar.”⁷⁴ Mindez feltehetően komoly szankciókat vonhatott maga után, de mivel a forrásanyagaink hiányosak, így egyelőre képtelenek vagyunk az ügy további fejleményeire választ adni. Egy úgyszintén 1918 szeptemberi kérvény alapján Nagy Józsefnél, a nagyszalontai szolgabírónál lévő szerb fogolymunkás, Gyorgyevics Trifun [sic!] sem kapott a munkaadójától ruhát, valamint lábbelit sem.⁷⁵

Bár a források csak az 1918-as év történéseiről hordoznak számunkra értékes információkat, mégis nagyon tanulságos a mondanivalójuk. Egyértelműen kiderül, hogy 1918-ra sem a hadvezetés, sem a hadifogolytáborparancsnokság, de még a munkaadók sem engedhették meg maguknak a hadifoglyok újabb ruhákkal történő ellátását, s a helyzet a háború végéhez közeledve egyre csak fokozódott, aminek következtében egyre több szökés is előfordult a vármegyében.

A SZÖKÉSEK

A szökésekről szintén csak az 1918-ban keletkezett források tanúskodnak, mivel a korábbi évek anyagainak a holléte jelenleg ismeretlen. Ugyanakkor, mivel ismerjük a szökésekkel kapcsolatos rendeleteket, megállapíthatjuk, hogy a szerb hadifoglyok szökésére 1916 júliusáig feltehetőleg ritkán került sor. Ez talán azzal magyarázható, hogy az ezt megelőző évben a kézre kerített hadifoglyokat visszaküldték a hadifogolytáborokba. Ezt a 102.831/1915. B. M. sz. rendelet szabályozta.⁷⁶ Ezt követően azonban megszűnt az előző évi kockázat, a hadifoglyokat a szökést követően már nem a fogolytáborokba, hanem a szökés helyszínére kísérték, ahol tovább folytathatták munkájukat. Ennek következtében a szökéseknek már nem volt komoly tétje. Ezzel magyarázható az általam elemzett szökések magas száma is.⁷⁷

A szökések 1918 nyaratól⁷⁸ váltak komoly problémává a vármegyében. Ezt alátámasztja a következő jelentés is: „Tisztelettel közöljük, hogy f. hó 8-án dernai telepünkről Stojlovics Zsivan V/186, Sztojanovics Demetri VII/475, Goics Petár I/82, Gyurics Dobreszin XVII/548, Jankovics

⁷³ HIM HL I. VH. 4349. d. K. u. K. Kriegsgefangene Ernte Komp No. 226 A hadifogolyügyeleti tiszt Úrnak, Nagyváradra Nagyrábéról

⁷⁴ HIM HL I. VH. 4349. d. Jegyzőkönyv mely felvétellett Nagyváradon, 1918. szeptember hó 21-én Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt által Botej Miklós npf. fogolyörrel. I. N

⁷⁵ HIM HL I. VH. 4349. d. 4850, Hivatalos másolat, Nagyvárad 1918. szeptember 18.

⁷⁶ 102.831/1915. B. M. sz. In: *HKTRGY* III., 1532.

⁷⁷ GÁL 1987. 76.

⁷⁸ 1916 nyaratól egyre több hadifogoly próbálkozott a szökéssel.

Ljubimir I/4215, Bimbasics Emil – szerb fogolyok megszöktek. – A szökést micskei csendőrségnek rögtön jelentettük, úgylátszik még eddig nem fogták el.”

1918 szeptemberében Biharugrán újabb szökésre került sor. „*Neumann Zsigmond oláhszentmiklósi lakostól folyó hó 16-án Osztrovics Dragutin [sic!] 19 éves nagymegyeri cs. és kir. hadi fogoly táborba [sic!] tartozó szerb hadifogoly megszökött.*”⁷⁹ A szökés okáról a források nem nyújtanak felvilágosítást, mivel a rendőrkerületi beszámoló alapján a „*fenti hadifogoly megszökéséért a megejtett nyomozás szerint senki felelősségre nem vonható, mivel bánásmódjuk élelmezésük és elszállásolásuk a hadifogoly munkások kiadásáról szóló szabályzat értelmében betartottak.*”⁸⁰

A szökések októberben is folytatódtak. 1918. október 20-án Élesdről a Léderer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaságtól a következő foglyok szöktek meg: Varniosics Pavits [sic!], Gaics Gvozdan [sic!], Triponics Szava [sic!], Stanojevics Stanimir [sic!], Mitrovics Alexander [sic!], Nikolics Cvetko [sic!], Stankovics Alexander [sic!] és Schenerovits Joca [sic!]. A forrás a szökés okát nem részletezi.⁸¹

A vármegyében az utolsó szökésre közvetlen a világháború vége előtti napokban, november 2-án került sor. „*Tomits Milutin [sic!] 7 sz. Gyutrics Milorád [sic!] 17i sz. Bogrojon Miletics [sic!] 5255 sz. Gyorgyevics Alexándar [sic!] 187 sz. Sztojkovits Alexander [sic!] 12. sz. Petrovics Dragutin [sic!] és Neidán Páncsity [sic!] szerb hadi foglyok munkaadójuktól folyó hó 2-án megszöktek.*”⁸²

A szökések többsége sikertelennek bizonyult. A sikertelenségéhez az is nagyban hozzájárulhatott, hogy a 2.856/1915. B. M. sz. rendelet a megszökött hadifoglyok előkerítőit megjutalmazta 10–25 koronával.⁸³ A hadifogolytáborparancsnokságok is tettek lépéseket a szökések csökkentésére. Ezért rendelte el a Cs. és kir. hadifogolytábor letétkezelősege, hogy a „*hadifoglyoknak munkadíj és magánletéből összesen 10 naponként több, mint 25 korona készpénz nem fizethető ki.*”⁸⁴ Ez érthető is, hiszen ennyi összeggel a hadifoglyok külső segítség nélkül nem juthattak messzire.

A kézre kerített hadifoglyokat, bár mint fentebb említettük, a munkaadóikhoz küldték vissza, de a szökésüket mégis szankcionálni kellett. Ennek a legáltalánosabb módja az elzárás volt. Ezt az állítást alátámasztja az orosz nemzetiségű Duninsky Semion [sic!] esete is, akit 14 napi elzárással fenytettek meg.⁸⁵ A szökevényekkel szemben más fenytési módszer alkalmazásáról a források említést nem tesznek.

⁷⁹ HIM HL 1. VH. 4348. d. 947/1918 M. kir. VIII. számú rendőrkerület Tárgy: Osztrovics Dragutin megszökött szerb hadifoglyról jelent a Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt úrnak Nagyvárad

⁸⁰ Uo.

⁸¹ HIM HL 1. VH. 4348. d. Léderer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság Élesd, 1918. október 20.

⁸² HIM HL 1. VH. 4348 Reggeli jelentés Nagyszántó, 1918 nov. 3.

⁸³ 2.856/1915. B. M. sz. In: *HKTRGY* III., 1531.

⁸⁴ MNL CSML ML V. 72. C. 5982/1917.

⁸⁵ HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 (hfüt. szám) IN, 1918. október 16. Nagyvárad

BÜNTETÉSEK

A szerb hadifoglyok esetében a szerb történészek számos fenyítési módot említenek meg. Ilyenek a botozás, gúzsba kötés és kikötözés, akasztás, ételmegvonás, többhetes elzárás.⁸⁶ A források ezt többnyire nem támasztják alá. Bihar vármegyében az alábbi fenyítésekről tájékozódhatunk: elzárás,⁸⁷ több napos szigorított bört, ⁸⁸ valamint halálos ítélet.⁸⁹

A halálos ítéletek végrehajtásáról a honvédelmi minisztérium a következőképpen rendelkezett:

„Ő császári és apostoli királyi Felsége legkegyelmesebben elrendelni méltóztatott, hogy valamely hadifogoly ellen hozott halálos ítélet végrehajtása előtt a Legfelsőbb elhatározás kikérésék.

E legfelsőbb elhatározás folytán a hadsereg főparancsnokság fenntartja magának az ellenséges államoknak, a fegyveres erő és csendőrség hatalmában levő hadifoglyai ellen a rögtönítélő eljárás során hozott halálos ítéletek megerősítésének jogát.

Ennélfogva a hadrakelt seregnél... úgy a rendes, mint a rögtönítélő eljárás során az ellenséges államok hadifoglyai ellen hozott összes halálos ítéleteket a bűnügyi iratokkal együtt további intézkedés végett a hadsereg főparancsnoksághoz kell felterjeszteni.

*A felterjesztés alkalmával úgy az ítélőbíróság, mint az illetékes parancsnok véleményes jelentést tegyenek arról, vajjon a halálbüntetés végrehajtandó-e avagy az elítélt a halálbüntetésnek kegyelemből való elengedésére méltó-e.*⁹⁰

A rendelet alapján világossá válik, hogy a hadifoglyok ellen hozott halálos ítéleteket minden körülmény között fel kellett terjeszteni a hadsereg főparancsnoksághoz megerősítésre, valamint az ügy megvizsgálására, s a halálos ítéletről a végső döntést a hadsereg főparancsnokságnak kellett meghoznia, amely felmenthette, s szabadon is bocsáthatta az elítéltet. Így ez a fenyítési mód a rendkívül körülményes jellege miatt feltehetőleg nem, vagy csak alig lett alkalmazva. Bihar vármegyében ilyen fenyítéssel nem is találkozunk, míg az elzárással és a szigorított börttel igen. Mindkettőt főleg szökevények esetében, illetve munkamegtagadásakor alkalmazták, de kisebb törvénysértés – például lopás⁹¹ – esetén is büntettek elzárással.⁹²

A fenyítésről és annak okáról példaként mindenképp érdemes megemlíteni a M. kir. VIII. sz. csendőrkerület jelentését, amely a következőképpen szól:

„Jelentem, hogy Reszics Pál [sic!], 20 éves, görögkeleti nőtlen, Szerbia, kazonteri [?] illetőségű a cs. és kir. braunau (Cseh ország) fogoly táborból Berettyószéplak községben Galvér Mihály rom. kath plébánoshoz mezei munka végzésére kiadott, internált szerb hadifoglyott [sic!], azért mert Simai András 60 év körüli öreg embert (:Galvér plébánosnál kocsis:) közöttük

⁸⁶ ĐUKOVIĆ 2002. 102.

⁸⁷ HIM HL I. VH. 4348. d. 1000/918 (hfüt. szám) IN, 1918. október 16. Nagyvárád

⁸⁸ HIM HL I. VH. 4349. Rév, 1918 szeptember 17. Élesdvidéki kőbánya és mészégető részvénytársaság

⁸⁹ HIM HL I. VH. 4410. 25768. szám/ eln. 15. a. 1916. Hadifoglyok ellen hozott halálos ítéletek végrehajtása. (gépirat)

⁹⁰ HIM HL I. VH. 4410. d. 25768. szám/ eln. 15. a. 1916. Hadifoglyok ellen hozott halálos ítéletek végrehajtása. (gépirat)

⁹¹ HIM HL I. VH. 4348. d. 1011/918 sz. 394. 1918. július 15. I. N.

⁹² HIM HL I. VH 4348. d. 596/1918. 462. old. M. kir. VIII. számú csendőrkerület Reszics Pál szerb hadi fogoly megfenyítését jelenti: A m. kir. csendőr szárny parancsnokságnak. 1918. július 4. (Berettyószéplakról Nagyvárádra); HIM HL I. VH. 4348. d. 1000/918 (hfüt. szám) I. N. 1918. október 16. Nagyvárád.

történt pár szóváltásból folyólag megfogta a földre teperte és „no kutya magyar” kijelentést használta, folyó hó 1-jén 4 napi azaz négy napi szigorú fogsággal fenyítettem meg.

A fenyítés folyó hó 1[-]én 8h de. kezdődött és a mai napon 8h de telt le, mely fenyítés itt a község házában arra alkalmas községi fogdába hajtattott végre. A fenyítés kiszabása Hajnal Bertalan fogoly őr, ki egyúttal mint tolmács is, és Vigh Péter esküdt jelenlétében szabott ki és hogy az miért történt az, az itt Berettyószéplakon levő összes hadifoglyoknak megmagyaráztatott.”⁹³

Bihar vármegyében két esetben erőszakos halálról is értesülünk. Dragutin Markovits⁹⁴ [sic!] és Markovics Varier⁹⁵ [sic!] szerb hadifoglyok halálesetéről van szó, azonban egyikük esetében sincs információnk a haláleset bekövetkeztének körülményeiről. A Markovics Variernek nevezett fogoly esetében fennmaradt számunkra a halottvizsgálati bizonyítvány is, amelynek áttanulmányozása bebizonyítja, hogy minden olyan haláleset, amelyet nem a hadseregőparancsnokság rendelt el, vagy esetleg erőszakos halálról van szó, mindez komoly kivizsgálás és nyomozás tárgyát is képezte. Emellett a halottvizsgálati bizonyítványból, mint alább látható, gyakran kinyerhetők a hadifogolyra vonatkozó főbb adatok, amelyek a jelentéseket és hadifogoly összeírásokat vizsgálva valószínűleg a homályban maradnának.⁹⁶

Sorszám	Halottvizsgálati bizonyítvány ⁹⁷	
1.	A meghalt vezetéke és keresztnéve mellékneve és családi állapota	Markovics Varier [sic!]
2.	A meghalt állása vagy foglalkozása	szerb fogoly
3.	Lakása	alssachi hadifogolytáborból
4.	Születéshelye	Stojnic, (Kragujevac)
5.	Kora	25
6.	Vallása	Gör. Kelet
7.	A halál oka	Erőszakos halál
8.	A kór neve	[olvashatatlan]
9.	A gyógykezelő orvos neve	[olvashatatlan]
10.	A halál napja és órája	918 február hó vége
11.	Az idő, melyben a halott eltemetendő	918 február hó
12.	Észrevételek	

⁹³ HIM HL 1. VH 4348. d. 596/1918. 462. old. M. kir. VIII. számú csendőrkörlet Reszics Pál szerb hadi fogoly megfenyítését jelenti: A m. kir. csendőr szárny parancsnokságnak. 1918. július 4. (Berettyószéplakról Nagyváradra)

⁹⁴ HIM HL 1. VH. 4349. d. 985/1918 Albis község eljárásága a nagyváradi hadifogoly ügyeleti tisztnek

⁹⁵ HIM HL 1. VH. 4348. d. I. N. D. N. Halottvizsgálati bizonyítvány

⁹⁶ HIM HL 1. VH. 4348. d. I. N. D. N. Halottvizsgálati bizonyítvány

⁹⁷ Uo.

KÜLÖNÖS TÖRTÉNETEK

Bihar vármegye szerb hadifoglyainak történetét a források tanúságai alapján egy olyan kirakóshoz hasonlíthatjuk, amely részei egyrészt az emberi találékonyságból, valamint a mellékük kivezényelt örök mulasztásaiból tevődnek össze, s a kirakós megfejtésével pedig a történelem eme szakaszának fehér foltjai lassan színt nyernek.

Bihar vármegye szerb hadifoglyaival foglalkozva számos ellentmondásos és olykor szinte fel-foghatatlan esettel találkozhatunk. Az első és legáltalánosabb országos probléma a foglyok őrizet nélküli vasúti szállítása. Erről számos rendelet tanúskodik, hiszen a Csanád vármegyében is ismert probléma, miszerint *munkaadók, vagy az alsóbb közigazgatási hatóságok rendelkezései folytán [a hadifoglyok] vasúton őrizetlenül elküldetnek*⁹⁸ a Felföldön is ismert volt.⁹⁹ A probléma súlyosságát mutatja, hogy a helyzet 1917 tavaszán továbbra is fennállt, mivel a Csanád vármegyére vonatkozó körrendeletet 1917 márciusában változatlanul továbbították a MÁV szolgálati főnökeinek.¹⁰⁰ Mindez arra enged következtetni, hogy az ország keleti részein is hasonló állapotok uralkodtak, ugyanakkor konkrét, a vármegyére vonatkozó ilyen jellegű forrás még nem került elő.

Mindenképp érdemes röviden visszatérni a hadifoglyok szökésének kérdéskörére is, hiszen nagyon gyakran előfordult, hogy „*a hadifoglyok szökését élelemmel és a fogolynak adott utbaigazításokkal támogatták*.”¹⁰¹ Ami ennél is érdekesebb, olykor a munkaadók is segédkeztek a hadifoglyok szökésében. Ennek okai ezidáig ismeretlenek, bár a válasz talán a munkaadók eladósodásában rejlik, akik így kívántak enyhíteni anyagi helyzetükön. Az ottományi Geszti Miklósnál dolgozó bognár szerb hadifogoly esete is elgondolkodtató. Az örkiséret jelentése a következőről számolt be:

„Jelentem, hogy a Geszti Miklósnál levő bognár-szerb hadi fogoly beszállítható nem volt, mert akkor reggelen mikor szállítani kellett volna megszökött. Saját véleményem az, hogy Geszti Miklós gazda hozzájárult annak szökéséhez, mert midőn a beszállítást megelőző napon a fogolyőr a gazdasági munkabizottság írásos rendeletét felmutatta Geszti Miklósné a következő szavakat használta: „Lófasz a seggibe aki azt írta.” Ennek megtorlását a tekintetes munkabizottság nagybecsű belátására bízom.”¹⁰²

Eszerint mind Geszti Miklós, úgy Geszti Miklósné is hozzájárultak a fogoly szökéséhez, talán abban bízva, hogy mivel így a foglyot elvonni nem tudják tőlük, az rövidesen visszatérhet hozzájuk dolgozni.

A másik, sokkal érdekesebb probléma gyakran a hadifogolymunkások elszállásolását követően merült fel. A hadvezetés ugyan a kellemetlen helyzetek elkerülése végett igyekezett a foglyokat a cselédektől és munkásoktól elkülönítve elszállásolni, viszont bármit is tett, lehetetlennek bizonyult a hadifoglyok és a civil lakosság érintkezésének megakadályozása. Ennek egy hangsúlyos következménye lett: esetenként szerelmi szálak is szövődtek. A probléma országos előfordulását támasztja alá egy 1916. január 8-án, a közérkölcsök megóvása érdekében kiadott újabb rendelet is:

⁹⁸ MNL CSML ML V. 72. C. 13681/1915.

⁹⁹ HIM HL 1. VH. 4406. d. 24276/Hf Magyar királyi államvasutak Üzletvezetőség Miskolcz 24276/Hf.; Magyar Királyi Államvasutak Üzletvezetősége Arad 1851/1915. Hf. sz. /:Hadifoglyok kísérők nélkül nem szállíthatók:/

¹⁰⁰ HIM HL 1. VH. 4406. d. 2778/III szám H.F.

¹⁰¹ Hadifoglyok szökésének támogatása. *Makói Független Újság* 6 (1915/2) 3.

¹⁰² HIM HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 Hü. Ottomány, 1918. évi aug. hó 10.

„Egyes hadifoglyoknak egyes tanyákon való elhelyezése és egyes helységeken, kisebb csoportokban való elszállásolása helyenként igen visszás állapotokra vezetett. Különösen olyan estek fordultak elő, amelyeknél a korlátok-amelyek a lakosság és ellenségeink hadifogoly katonái közötti érintkezésben nemcsak hazafias kötelességből, hanem az erkölcs és tisztesség szempontjából is betartandók lettek volna-teljesen figyelmen kívül hagytak...”¹⁰³

Bihar vármegyében az említett esetek az emberi természet találekönyságánál fogva, szinte hihetetlen dimenziókat öltöttek. Három „*hihetetlen*” történetről mindenképp meg kell emlékeznünk: az egyik Ristić Milan,¹⁰⁴ a másik Živij Tanasić,¹⁰⁵ a harmadik pedig Karanas Žarko¹⁰⁶ esete.

Ristić Milan 1917. november 13-án érkezett munkaadójához, Popa Mihályhoz Vaskohra, s nyárig, egészen az 1918. július 15-én bekövetkezett szökéséig ott is dolgozott. A helyzet eddig a szokásosan zajlott, megtörtént a szökés bejelentése, valamint megkezdődött a fogoly előkerítése is, de ami érdekessé teszi a helyzetet, hogy a munkaadó a szökés bejelentése mellett a fogoly valószínűleges hollétéről is beszámolt:

„... a szökevény valószínűleg Nagyváradon egy a Kert utcában levő bodegában bujkál, a melyet Guttman Ignác helybeli vendéglős egy Miczi nevű kitartottjának vett meg; miután biztos értesüléseim vannak, hogy nevezett vendéglős több ízben csalogatta magához hadifoglyomat...”¹⁰⁷ A fogoly a feljelentés ellenére egyelőre nem került elő, majd Ristić Milan „10-12 napra reá... beállított vaskóhra [sic!] mint Guttman Ignácznak kiosztott hadifogoly”.¹⁰⁸

Hatalmas botrányt keltett az ügy, így nem meglepő, hogy feszített tempóban megkezdődött az ügy kivizsgálása is. Ennek első lépése a jegyzőkönyv felvétele volt. A helyzet itt válik érdekessé: Guttman Ignác elismerte, hogy a nála lévő hadifogoly szállítási igazolvánnyal nem rendelkezik, s nem is lett hozzá kivezényelve, ami azt jelenti, hogy nagy valószínűséggel magához csalta a fogolymunkást. Guttman Ignác a fogollyal történő találkozást, valamint a foglalkoztatásának a körülményeit a következőképpen vázolta fel:

„Risztics hadifogollyal Nagyváradon, az utcán találkoztam, kit a munkabizottságtól kértem... hogy részemre adják ki. Stiaszy azt felelte így nem lehet hogy hozzam előbb be a másikat, addig ez a fogoly valahol tartozkodjon. Tudtomon kívül tartozkodott a Mici nevezetű volt üzletemben. Tény hogy sürgőnyt kaptam... hogy jöjjen be a fogoly ügyben rendezni. Én az esperest kértem nem e van ellene ha Vaskora hozzam. Én másnap a rendőrségre bementem és a rendőrségen nekem délután 3 órakor egy névleg ismeretlen rendőrkapitány egy aláírásom után a foglyot kiadta.”¹⁰⁹

¹⁰³ MAJOR 2017.)

¹⁰⁴ Valódi nevén Živković Mihajlo

¹⁰⁵ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1096/1918 (eredeti iktatószám)

¹⁰⁶ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1086/1918. Tényvázlat

¹⁰⁷ HIM HL 1. VH. 4348. d. I. N. Tekintetes Jancsovcics Jenő főhadnagy úrnak, a biharvármegyei gazdasági munkabizottság vezetőjének

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 Hü. Jegyzőkönyv (kézirat) Jegyzőkönyv felvettett Vaskon 1918. augusztus hó 19-én. Guttman Ignác 1864 év szül ... vendéglős vaskoi lakossal Decsán Adrián főesperes feljelentésére.

A fogoly erre másképp emlékezett:

„Nagyváradon találkoztam Guttman úrral ki engem a lakására vitt és ott négy napig Mici nevű kasszír nőjénél tartott, majd midőn a rendőrség befogott és becsukott, Guttman úr kihozott a fogdából felvitt egy rendőrtiszt elé ki engem így fogadott. „Itt van Milán Guttman úr a gazda elmehetsz.” Erre engem Guttman úr Vaskohra elhozott.”¹¹⁰

A két tanúvallomás, valamint a vaskohi csendőrszolgálat nyilatkozata szerint a tényállást röviden a következőképpen lehetne magyarázni:

Ristić Milan szerb hadifogoly, ki Popa Mihályhoz lett kiadva munkára, 1918. július 15-én megszökött, s Nagyváradra ment, ahol találkozott Guttman Ignáccal, aki Vaskohra vitte, s négy napig Mici nevű pénztárosánál rejtgette, amíg az esperes feljelentésére a rendőrség el nem vitte. Ekkor Guttman Ignác elment érte, feltehetőleg megvesztegetett egy rendőrtisztet, aki ezt követően aláírásával igazolta, hogy a fogoly Guttman Ignácé, s az így került Vaskohra. A vallatást követően a foglyot a csendőrszolgálat további intézkedés végett bekísérték.

Živij Tanasić esete is első olvasásra szokatlannak tűnhet, de a hátszág zavaros minden napjait mutatja be. Alpár községben Živij Tanasić szerb hadifoglyot a vallomást tevő járőr szállítási igazolvány nélkül találta, ezért igazolásra szólította fel, s a fogoly előadta, hogy ő Malán Illésné, született Gogye Mariánál dolgozik. Ennek következtében Gogye Mária is ki lett hallgatva, aki a következőket állította:

„Zsivij Tanaszics szerb foglyot szállítási igazolvány nélkül tartja, mert úgy fogta csak fel 8 hónappal ezelőtt, mert az valahonnan megszökött nála szállítási igazolványa nincs. Egyben előadta, hogy ő már ezen szerb fogolynak mondta, hogy keressen magának más helyet, mert neki nem kell, de az neki azt mondta, hogy el nem megy, sőt, ha elviteti bárhol lesz idején és házát felgyújtja, ő egy magányos asszony és fél tőle.”¹¹¹

A harmadik fogoly, Karanas Žarko esete a legérdekesebb, aki 1916-ban, több társával a fogyvásárhelyi Sternberg Lázár cégéhez lett ipari munkára kiadva. Innen Stern Vilmos, a cég megbízottja tovább adta Mihály Mór fogyvásárhelyi lakosnak csépsz munkák elvégzésére. Žarko itt ismerkedett meg a szomszédban lakó Rusznyák Istvánnéval,¹¹² akivel szerelmi viszonyba kezdett. Hogy a helyzet érdekesebb legyen Žarko, Rusznyák Istvánné szüleihez járt étkezni, akik azonban idővel rájöttek a viszonyra. Ekkor Žarko és a szeretője kisebb kitérőt téve Váradalparra mentek, ahol a hadifogoly Izsák Jakabhoz szegődött munkába, – mindezt hivatalos papírok nélkül – s szeretőjével Pável Rár [sic!] házában megtelepedve folytatta a faluban a csépsz munkát.¹¹³ Mindezekről tanúvallomásokból szereztünk tudomást, s a lefolytatott eljárásnak köszönhetően Žarko álláspontját is megismerjük:

„Káranász Zsárku [sic!] szerb hadifogoly előadta hogy 1916. évben azért hagyta el Sternberg cég munkaadóját, mivel azt munka adója megengedte, hogy Mihály Mórnál lakjon és dolgozzon, Rusznyák Istvánnéval pedig azért folytatott szerelmi viszonyt, mivel tudomása volt arról, hogy nevezett nő a háború előtt sem lakott a férjével és azt hangsúlyozza, hogy a

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ HIM HL I. VH. 4348. d. 1096/1918 (eredeti iktatószám)

¹¹² Született Kimpán Katalin.

¹¹³ HIM HL I. VH. 4348. d. 1086/1918. Tényvázlat

háború befejezése után nőül szándékozik venni , váradalpártra pedig azért ment lakni, mivel legelőbbi munkaadójukhoz Sternberg céghez ment, s onnan elutasították.”¹¹⁴

Ezt követően a foglyot bevonták és visszaszállították a hadifogolytáborba.¹¹⁵

ÚJ ÁLLAMPOLGÁROK

Az első világháború mind a politikai, úgy a társadalmi életre is olykor váratlan következményekkel járt. Ennek jeles példája Drobnjak Milisav [sic!] szerb hadifogoly esete, aki 1918 májusában m. kir. Belügyminisztériumhoz folyamodott magyar állampolgárság megszerzése végett. A kérvény a következőképpen hangzik:

„... kegyeskedjék közben járni és részemre kieszközölni, hogy én Magyarországon, mint magyar honos végleg letelepedhessek, itt megnősülhessek és így jövőmet e hazában megalapíthassam.

Van szerencsém egyszersmind a következő adatokat bejelenteni:

1892. évben születtem Szerbiában Belgrád melletti: Novoseloban, – Drobnjak Zsivan [sic!] és Stefanovics Angelina [sic!] szülöktől, akik életben vannak, s akinnél a háború alatt elhalt feleségem: Todorovics Mileniától [sic!] született Zsárkó gyermekem van elhelyezve, aki jelenleg 6 éves.

Már 2 és fél éve Biharvármegye nagyszalontai járásának Méhkerék községében, mint gazdasági munkás vagyok alkalmazva Rokszin Miklós birtokosnál, ahová 1916. év májusban B. 752 szám alatt T. cím által lettem vezényelve. Már annyira megszoktam itt, hogy többé Szerbiába nem akarok visszamenni, miután azon országhoz semmi nem fűz tekintve, feleségem is elhalt mióta itt vagyok és találva itt magamnak alkalmas feleségnek valót is, itt akarok letelepedni. Kérelmem megújítása mellett vagyok Méhkeréken 1918. aug. 25-én.”¹¹⁶

Hogy ez nem egyedi eset volt, a nagyszalontai Nagy József főbírónál dolgozó Gyorgyevics Trifun [sic!] szerb hadifogoly kérvénye is alátámasztja. Ő ugyan nem kért magyar állampolgárságot, viszont házassági engedély kiadása, valamint szabadon bocsájtás miatt jelentkezett a hadifogolyügyeleti tisztnek: *„kérem vagy könnyebb életet biztosítani, vagy pedig megengedni nekem szabad életet, mint egy magyar polgárnak és mint olyan engedelmeskedni fogok a magyar törvénynek.”¹¹⁷*

Sajnos, az említett két hadifogoly későbbi életére vonatkozó forrásokkal nem rendelkezünk, az utolsó, amit biztosan megállapíthatunk, hogy Drobnjak Milisav kérelme a *„táboriól azon értesítéssel jött vissza, hogy az a cs. és kir. hadügyministerium Abt. 10/kgf. No. 28130 rendelete értelmében csak a békekötés után tárgyalható.”¹¹⁸*

¹¹⁴ HIM HL 1. VH. 4348. d. 1086/1918. Tényvázlat

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ HIM HL 1. VH. 4349. d. 4763/918 Tekintetes Parancsnokság! Méhkerék, 1918. augusztus 25.

¹¹⁷ HIM HL 1. VH. 4349. d. 4850 Hivatalos másolat, Nagyvárad 1918. szeptember 18.

¹¹⁸ HIM HL 1. VH. 4349. d. 1247/918 Hfüt szám. Biharvármegye Munkabizottságához Beosztott Hadifogoly Ügyeleti Tiszt

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban láthattuk, hogy a fogságba esést követő ügyintézés a felkészületlenség miatt mindig kaotikus keretek között zajlott, aminek gyakran halállal végződő következményei is lettek. Ugyanakkor az is egyértelműen megmutatkozott, hogy a háború elhúzódásával a hadifoglyok szerepe felértékelődött, hiszen nélkülük a Monarchia gazdasága a háború súlya és a komoly munkaerőhiány következtében már 1916 nyarára összeroppanhatott volna. Ezért a Monarchia már 1915-ben a hadifoglyokat is bevonta a gazdaságába, ami stabilizáló hatást eredményezett. A tanulmányom foglalkozik a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrehozásával, s az ezáltal megteremtett részleges centralizációval, s annak eredményeivel is. Ez tette lehetővé számomra a hadifoglymunkások mindennapjainak a tanulmányozását, hiszen a hadifoglyügyi tiszthez befutó jelentésekből tudjuk nyomon követni az ország területén működő hadifoglymunkássztagok életkörülményeit, és mindennapjait.

A szerb hadifoglyok megérkezése Bihar vármegyébe 1915 nyarára, az aratási időszakra tehető. A hadifoglyok főleg mezőgazdasági munkát végeztek, bár az iparban történő foglalkoztatásuk is igen gyakori volt.

A tanulmányom ismerteti a szerb hadifoglyok elszállásolásának a körülményeit, valamint az általános bánásmódot is. Egyértelműen kiderül, hogy az 1914-15-ös kritikus helyzetet követően a hadifoglyoknak kijelölt szálláshelyek minősége javuló tendenciát mutatott. Az is elmondható, hogy a Monarchia hatóságai igyekeztek az alapvető megélhetési szükségleteket biztosítani hadifoglyaiknak, így a szerbeknek is, emellett pedig a büntetések körét is egyre csak szűkítették. Ez abban is megmutatkozott, hogy az ételmegvonás és kikötözés, valamint gúzsbakötés büntetését a katonai parancsnokságok 1917-ben eltörölték, s ezt szinte mindenhol igyekeztek betartani. Bihar vármegyében is csak egy alkalommal olvashatunk róla.

A szerb hadifoglyok kapcsán komoly gondot jelentettek a szökések, amik esetenként bántalmazás következtében fordultak elő. A szökéseket a források alapján 1918-tól tudjuk csak nyomon követni, de így is következtetni tudunk a szökések okaira. A legfontosabb, hogy az 1918-ban megszökött, majd elkapott hadifoglyok végállomása már nem a kibocsátó hadifoglytábor, hanem a korábbi munkahely lett, a büntetések pedig elmaradtak, így a szökéseknek nem volt komoly tétje. Emellett említésre méltó, hogy egyes szerb hadifoglyok körében egyre jobb döntésnek tűnt az állampolgárság, valamint a házasság kérvényezése is, ami a magyarországi jobb életszínvonalról tájékozthat bennünket.

Végezetül megállapítható, hogy a szerb hadifoglyok helyzete a többi hadifogly helyzetével szinte teljesen azonos volt, hiszen a Monarchia az esetek többségében nemzetiségi megkülönböztetés nélkül bánt foglyaival, s ezért is van az, hogy a jelentésekben is csak ritkán fordul elő a szerbek és más nemzetiségek kiemelése. Emellett a birodalom hadifoglybánásmódjával kapcsolatban megállapítható, hogy a nyugati viszonyokhoz képest, nem voltak nagyobb különbségek, s azon foglyok többsége, akik kiheverték a kezdeti járványokat, a háború végén hazaérhettek.

1918 nyarának végére, a fegyverszünet megkötése előtt már megközelítőleg 30.000 hadifoglyot vontak ki a munkabizottságok alól, s az események inntől kezdve gyors fordulatot vettek. 1918 októberében az antant csapatok elérték a Dunát, aminek következtében a Monarchia november 3-án rákényszerült a fegyverszünet megkötésére. Ennek eredményeként a győztes

hatalmak követelték a Monarchiában fogságban tartott hadifoglyok azonnali hazabocsátását, s így a tanácsköztársaság kikiáltásakor a hadifoglyok nagy része már elhagyta Magyarország területét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Szakirodalom

DENDA, DALIBOR (2015): Srpski ratni zarobljenici u Velikom Ratu. In: *Prvi svetski rat. Srbija, Balkan i velike sile*. Beograd, Istorijiski institut – institut za strategijska istraživanja. 17–37.

ĐUKOVIĆ, ISIDOR (2002): *Nadmeder: Austrougarski logor za srbe 1914–1918*. Beograd, Signature.

GÁL JÓZSEF (1987): Hadifoglyok Somogyban az I. világháború idején. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár.

HATOS PÁL (2018): *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*. Budapest, Jaffa Kiadó.

MORITZ, VERENA (2014): The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915: The Historiography of Prisoners of War in the Late Habsburg Empire. In *1914: Austria–Hungary, the Origins and the First Year of World War I*. Ed: Bischof, Günter – Karlhofer, Ferdinand – Williamson R., Samuel. New Orleans (Louisiana, USA), University of New Orleans Press. 233–248.

MUJACSICS LEVENTE (2004): Bihar vármegye gazdasága Trianon előtt. In *Bihari Diéta V*. Szerk.: Matolcsi Lajos. Berettyóújfalu: K[iadó] I[smeretlen]. 24–34.

RAUCHENSTEINER, MANFRIED (2013): *Der Erste Weltkrieg und das ende der Habsburger Monarchie 1914–1918*. Wien – Köln – Weimar.

Internetes szakirodalom

Amikor a falevelek tényleg lehullottak. *Múlt Kor* 2008. 11. 11. https://mult-kor.hu/20081111_amikor_a_falevelek_tenyleg_lehullottak.

BLASSAUER RÓBERT (2002): Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején. In: *Ad Acta A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve*. Szerk.: Lenkefi Ferenc. Budapest, Hadtörténelmi Levéltár. <http://mek.oszk.hu/04900/04930/html/#d1e2288> Letöltve: 2018. december 21.

MAJOR ZÉNÓ (2017): *Adalékok az orosz hadifoglyok bajai történetéhez*. http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/maze-04t-1.html Letöltve: 2017. április 21.

MIKLÓS TAMÁS (2012): Első világháborús hadifogolytábor Esztergom-Kenyérmezőn. *Nagy Háború Blog* http://m.cdn.blog.hu/na/nagyhaboru/image/workshop/miklo_stamas_kenyermezo.pdf

Tavaszi Hajnal: Nyomdász hírlaptulajdonosok, hírlapíró nyomdatulajdonosok: 2/4. http://epa.oszk.hu/00100/00181/00110/EPA00181_varad_2015_05_1542_2.htm

PUBLIKÁLT FORRÁSOK

1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. *Magyar Statisztikai közlemények* 42 (1912.) 282–296.; 581–590.; 827–831.

1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1915, 244–245.

19.031/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: *MRT* 1915, 1244–1249.

24.065/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: *MRT* 1915, 1249–1254.

550/1914. M. E. sz. rendelet A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybe vételének újabb módozatáról. In: *Háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye IV*, 2441–2446.

19.031/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: *MRT* 1915, 1244–1249.; 24.065/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: *MRT* 1915, 1249–1254.

102.831/1915. B. M. sz. In: *HKTRGY* III., 1532.

2.856/1915. B. M. sz. In: *HKTRGY* III., 1531.

7598/1915. H. M. eln. A. sz. körrendelet (1915. június 11.) In: *Belügyi Közlöny* 20 (1915/33) 661.

Sajtóanyag

A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás június havi állapotáról. *Csanádvármegye hivatalos lapja* 13 (1915/27) 259–261.

Rendelet a hadifoglyok foglalkoztatásáról. – Hadifoglyok mezőgazdasági munkája. *Makói Független Újság* 6 (1915/10) 2.

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár

HIM HL 1. VH. Bihar megye gazdasági bizottságához beosztott hadifogolyügyeleti tiszt, 4348. doboz.

HIM HL 1. VH. Bihar megye gazdasági bizottságához beosztott hadifogolyügyeleti tiszt, 4349. doboz.

HIM HL 1. VH. Ellenség hadifoglyai, 4406. doboz.

HIM HL 1. VH. Hadifogoly ügyek, 4410. doboz.

Makói levéltár

MNL CSML ML V. 72. C. 807. d. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Makó Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok.

PROF. DR. MISKOLCZY AMBRUS DSc

amiskolczy@gmail.com
egyetemi tanár (ELTE)

A Kárpátokon túli román fejlődés eredeti jellegzetességeiről. (Feudális vagy tributális társadalmi-politikai rend?)¹

On the Original characteristics of Romanian development beyond
the Carpathians. Feudal or Tributary Mode of Production?

ABSTRACT

The question how to describe the Romanian development beyond the Carpathians lost his old ideological content. Before 1989 the communist historians fought for feudal system because the transition from one mode of production to the other legitimated the communism. Therefore the concept of Tributary Mode of Production had a kind of anti-communist sous-entendu. It was a disciple of the so called monographic school of sociology, H. H. Stahl, who described how the concept of the tributary mode of production did work in the Romanian world. When Samir Amin and John Haldon identified this concept with that of feudalism, Stahl accentuated its parasitic character. Daniel Chirot brushed up Stahls theory. Today this conceptual way of thinkig is out of mode. Nevertheless if we want to understand the past the work of Stahl remained pertinent. It gives an ansver to the question of Lucian Boia: Why Romania is other?

KEYWORDS

communist historiography, feudal and tributary mode of production, orthodoxy, peasants and boyars

DOI 10.14232/belv.2020.2.3

<https://doi.org/10.14232/belv.2020.2.3>

¹ A jelen dolgozat az NKFI („Magyar-román kontrasztív történetek, 128 151) pályázat keretében készült.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Miskolczy Ambrus (2020): A Kárpátokon túli román fejlődés eredeti jellegzetességeiről. *Belvedere Meridionale* 32. évf. 2. sz. 42–60. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Ha a románok katolikusok lettek volna, akkor a nyugati fejlődésbe kapcsolódhattak volna be, de miután a görögkeleti ortodoxiát választották és vele a latin helyett a szláv (pontosabban közép-bolgár) egyházi és hivatalos nyelvet, elmaradottság lett az osztályrészük – ez az egyik jellegzetes román sorsspekuláció. A másik szerint a románok kereszténynek születtek, a kulturális szlavinizmus elszigeteltségük eredménye, viszont a román fejlődés a nyugati fejlődésnek megfelelően alakult: a római-dák rabszolgatartó társadalmi rendet a feudalizmus követte, és ezt a kapitalizmus. A viszonylagos elmaradottság oka pedig a népvándorlás, az ázsiai barbárok pusztítása, ezek a barbárok, különösen a magyarok, hiúsították meg a nemzeti egység kialakulását...

Identitás és érdek áll a konstrukciók mögött, és némi tudomány, hiszen ez sem mellőzheti a konstrukciókat és a fogalmakat, de igazában sértettségből és önsajnálataból fakadó többé-kevésbé agresszív kritikában jeleskedik; az igazi tudomány még az önkritikában is. Miután csődöt mondott minden olyan kísérlet, amely a nyugati feudalizmus fogalmaival próbálta leírni a román, különösen a két dunai vajdaságbeli valóságot, vetődött fel a tributális, magyarán: adózató termelési mód és társadalmi rend fogalma. Henri H. Stahl 1980-ban tette közzé idevágó elképzeléseit, és bár alapvetően marxista fogalmi keretekben mozgott, az egész nagyon kellemesen hangzott azok számára, akik utálták az adott politikai rendszert, amelyet egyszerűen nacionálkommunizmusnak lehet nevezni.² Éspedig az áthallás miatt hangzott kellemesen! Stahl művében nemcsak a faluközösségi termelési mód hosszú távú jelenségként került bemutatásra, hanem a többletermék elsajátításának módja is. Ez pedig egy szóval: parazita jellegű. A harcos katona réteg, élükön a bojárokkal egyszerűen rátelepedett a faluközösségekre, és anélkül, hogy a termelési folyamatokba beavatkozott volna, adó formájában elvonta a többleterméket. Az adót (tributum) az egész faluközösségnek kellett előteremteni, és e kizsákmányolás élősködés, mert a termelési folyamatban a kizsákmányolók nem vesznek részt. Ez a modell tökéletesen illett a kommunista pártra, amely a maga kádereit ráengedte a vállalatokra, akik legfeljebb csak bajt csináltak, a pártelit nem értett semmihez, csak a hatalomhoz, de ahhoz sem annyira, hogy idejében megbuktassa Ceaușescu, aki viszont mindenbe beleszólt, úgynevezett munkalátogatásai kabarába illettek, eleinte a televízióban még meg-megmutatták, hogy miket mond, később már csak kommentálták. (Nem véletlen, hogy igazában egy iparág virágzott, a cipőipar, mert a diktátorra avanszált egykori suszterinas nem szívesen emlékezett szakmai múltjára, és ezért nem zaklatta a cipőgyárakat.) A tributális rend parazitájával szemben – Stahl konstrukciójában

² STAHL 1980a.; Uő.: STAHL 1992a. 114–134.

– a nyugati feudális úr a gazdasági fejlődést előmozdító menedzserként jelent meg. A feudális kizsákmányolás fejlettebb, mint a tributális, mivel fejlettebb világban zajlik. Nem nélkülözi a gazdasági és társadalmi legitimitást. Az adót nem közösségekre vetik ki, hanem háztartásokra, a földesúr nem egyszerűen adó formájában vonja el a többletterméket, hanem járadékként. A feudális úr a közrendet is hatékonyabban biztosítja, adózóját hatékonyabban védi, viszont a társadalmi különbségek úr és paraszt között sokkal élesebbek. Az úri és a paraszti világ között nagyobb a távolság. A tributális és a feudális rend ilyen rövid jellemzése csupán modell, és nem a valóság leírása. A modell arra való, hogy a valóságról kialakítható képet hozzá viszonyítsuk, és így a valóságot pontosabban jellemezzük, azzal, ahogy a modell és valóság egyes elemei közötti közelséget és távolságot leírjuk. A valóságban mindkét rendszer – feudális és a tributális rendszer – elemei keverednek, és vannak szavak és fogalmak, amelyeket időnként szeretünk és időnként nem annyira. És ez a szeretet is egyéneként, csoportonként változik. A kommunisták a kizsákmányolás emlegetésével, annak megszüntetésével legitimálták hatalmukat, parazitizmusukat. És most miután a szocializmus helyett kapitalizmust „építünk” és úgynevezett piacgazdaságot, a társadalmi különbségek pedig élesebbek, mint a korábbi kommunista világban, a kizsákmányolás szót nem szeretjük. Utópiákba és mítoszokba burkolózunk, mert hát ilyesmi a mi demokráciánk is. De mivel ez sem vált be minden reményt, a demokráciát felöntjük több-kevesebb nosztalgiával, és harsány panaszkodással könnyítünk a lelkünkön. Ha akarjuk, ha nem modellezünk, akkor is, amikor keleti állapotainkat a nyugati civilizációtól való elmaradottságunkkal magyarázzuk. A formációelméleti spekulációkat egyelőre kompromittálta a történelem, mert a kommunizmus a történelemmel legitimálta magát. A kommunista szemléletben az emberiségnek és minden népnek, a kapitalizmusig négy formáción az ősközösségtől (a rabszolgatartó és feudális rendszeren keresztül) kellett átmennie ahhoz, hogy bekövetkezhessen a kommunista korszak, ha pedig a kapitalizmus fejletlen volt és „feudális maradványok”-kal terhelt, akkor a kommunisták a végső boldogsághoz vezető úton átvezették népeinket a szocialista szakaszon, amelyben pótolták azt, ami elmaradt. Sztálin nem ismert kegyelmet, kimondta, hogy a világtörténet öt formáció története. Marx *Tőkéjét* is úgy fordították le magyarra, hogy az öt formáció öt termelési módnak feleljen meg. A magyar fordításban elkenték azt, hogy a marxi szent szövegben a kispolgári és kisparaszti termelési mód is felbukkant. Aztán az már némileg hivatalosan is engedélyezett eretnekség számba ment, hogy Marx egyéb írásaiból az ázsiai termelőmód fogalmát elő lehetett bányászni. Ez a parancsuralmi gazdaság és a közösségi termelő mód valamiféle kombinációja volt. Ezzel vége lett a szent ötösnek, de a román nacionálkommunista szemlélet nem hagyta magát, az öt szakasz az öröktől fogva vélelmezett nemzeti keretekben váltotta egymást. Dácia már a kommunista Románia szerves előzménye lett... Ezek után könnyen elképzelhető, hogy a tributális rend elmélete mennyire összekavarta a történészek és ideológusok cinkelt kártyáit. Az érem másik oldala, hogy nem egy történész magánbeszélgetésben a Kárpátokon túli világot, mármint a két román vajdaságot jellemző rendszert egyszerűen ázsiai despotizmusnak nyilvánította. Nem véletlen, hogy H. H. Stahl nem nevezte magát történésznek, hanem szociológusnak, miközben semmi köze sem volt az elvont fogalmak mámorában lebegő manipulatív spekulációkat művelő szociológusokhoz, hiszen a terepmunka és a forráselemzés után alakította ki a valóságot leírni akaró fogalmakat, és nem fordítva, nem kész fogalmakba akarta beleszorítani azt, amit a valóságról forrásaink hírül adnak, és nem egyszer azért, hogy megtévesszenek. Ezért 1984-ben újra átgondolta a román történelem

korszakolásának technikáit és azok történetét. Gondosan jelezte, hogy a tributális rendszernek milyen román előzményei voltak, és nem titkolta, hogy az ő okfejtése sem volt elég világos, maga a tributális kifejezés is szerencsétlen, mert lefordíthatatlan más nyelvekre. Viszont „a társadalmi-gazdasági rendszerek” („tudományosan” szólva: a szocio-ekonomikus formációk) elemzéséről nem lehet lemondani.³

Ez így igaz, de ami a tributális kifejezés lefordíthatatlanságát illeti, ez az állítás téves. A szó divatját járta. Stahlnek a tributális társadalmi rendről kialakított elmélete a korabeli hasonló formációelméleti spekulációk szövevényébe illeszkedik. Samir Amin egyiptomi-francia közgazdász gondolkodó szerint a nyugati feudális világok a tributális termelési mód perifériális változatát mutatták fel.⁴ Az angol újmarxista felfogás egyik változatában, John Haldon eszmefuttatásában a tributális és a feudális termelési mód azonos, Nyugat és Kelet a többlettermék elsajátításának intézményes formáiban különbözik egymástól. Az adó és a járadék alapvetően szinonimák.⁵ Így elmosódott az, amit Stahl a román perifériáról jobban észlelt és kiemelt, az, hogy a keleti tributális parazitizmus szemben a feudális földbirtoklás jobban segíti a termelőerők fejlődését. A parazita minősítés Haldonnál nem is fordul elő. Viszont a középkorkutatás klasszikusa, Georges Duby már korábban hangsúlyozta, hogy „a gazdasági fellendülés igazi előmozdítói, a haladás valódi munkásai egyrészt a nagy urak szolgálói [mármint a gazdatisztek és intézők] voltak, akik uruk hatalmának kiépítésével csinálták meg saját szerencséjüket, másrészt a vásárló kereskedők és azok, akik a hidaknál pénzváltással foglalkoztak és uzsoráskodtak”.⁶ Nem szép, de való, és mint Vespasianus császár mondta, amikor az illemhelyekre adót vetett ki: *pecunia non olet* = a pénznek nincsen szaga. Talán ezek után ma nem lehet bölcsebbet állítani, mint azt, hogy a román feudalizmusról szóló viták kimenetele attól függ, hogy a nyugati feudalizmusok megítélése miként alakul.⁷ Tehát elképzelhető, hogy román feudalizmus nem volt, hanem megint lesz.

Végül is törődjünk bele, a történész nem mindentudó, nem tudja megragadni azt, amit totalitásnak neveznek. Jobb, ha megvalljuk, hogy munkánk: *ex omnibus aliquid, ex toto nihil*. A totalitás igény csak mítoszokhoz vezet, a történész számára a legjobb mítosz: saját tudománya. Ma egyes román történészek jobbnál jobb könyveket írnak. De a nagy szintéziseket forgatva, felöltik az, amit K. G. Jung tett szavá: minél többen vesznek részt egy társalgásban, annál gyengébb a színvonal. Mégis a szintézisek egyszerre példázák az eredményeket és az eredménytelenséget. Igazában egyetlen történésznek sikerült egységes elbeszélésbe foglalni a különböző, eltérő fejlődésű területeken élő románság történetét: Nicolae Iorgának. De milyen áron? Ha eltekintünk attól, hogy Elekes Lajos a magyar kultúrfölényt ötvözte az objektivitásra törekvéssel, és miközben Iorga teljesítményéről őszinte csodálattal írt, kritikája is helytálló: Iorga „írásainak két alapmotívuma a román nemzeti egység erőszakos kiemelése és a nemzeti múltnak minél dicsőbb formájú előadása. Egyik sem az ő leleménye, hanem a román társadalom öntudatában élő követelmények szuggesztív kisugárzása. Iorga a román nemzeti öntudatot szolgálta ki, annak vágyait vetítette vissza a múltba, mintegy történelmi igazolásukat keresve. Ez

³ STAHL 1992b. 173., 210.

⁴ SAMIR 1979.

⁵ HALDON 1993.

⁶ DUBY 1971. 35–36.

⁷ POPA-GORJANU 2011. 232.

túlzottan romantikus jelenség.”⁸ Németh László viszont Iorga tevékenységének másik oldalát ragadta meg: mítoszt adott nemzetének.⁹

A mítosz megoldja – egy ideig – azt, amit a ráció nem tud, de az ember mégis meg akar oldani. Ma viszont a dekonstrukció divatja járja. A formációelméleti buktatókat kerüljük. Leg-egyszerűbb és legolcsóbb megoldás a román társadalmi világ „patriarkális” jellegének hangsúlyozása.¹⁰ Ez egyszerre jelent önkényt és védelmet, azt, hogy az uralkodócsoporthoz védtek és elnyomták alattvalóikat. Nem alakultak ki írott jogi formákban kifejezhető és jogi formákkal szabályozható viszonyok. A középbolgár írásbeliség lassan jelent hódított teret. Az első havaselyi oklevél 1351-ből, a második 1369-ből maradt ránk. Az első moldvai oklevél viszont latin. Benne 1384-ben Péter vajda a szereti katolikus templomnak átengedi a vámjövédelmeket. 1392-ben indult meg a szláv nyelvű (középbolgár) okleveles gyakorlat. Okkal lehet az államalapítás utáni évtizedeket „szociális káosz” minősíteni, amelyben az egyetlen biztos pont a korlátlan uralkodói hatalom, más szóval az ököljog. Amikor Öreg Mircsa a tismanai kolostor falvainak engedelmisséget parancsol, azt is megírta, hogy „ma vagy holnap másnak adlak” – ha akarja. És jogbizonytalanságra vallott az is, hogy a kolostort – mint idéztük – önvédelemre szólította, abban az esetben, ha jogait sértenék.¹¹ Ugyanakkor szokások és a vallás normái szabályozták a közösségi életet. Az oklevelekben az, amit szokásjog nevezünk törvényként (*zakon*, *voloski zakon*) szerepel, amit erkölcsileg méltányosnak tartottak, az „helyes” (*pravo*).¹² Ez a tributális rend (és rendtelenség), amelynek egyes elemei hosszú távon érvényesülnek, amint az megfelel térségeink geopolitikai helyzetének és a világgazdasági munkamegosztásban játszott szerep változásának. Mindkét vajdaság szervezett nomád államok örökébe lépett, és tehette ezt akkor, amikor a különböző nagyhatalmi törekvések semlegesítették egymást, viszont a nagyobb hatalmaknak is szüksége volt a Dnyesztertől nyugatra fekvő térség biztonságára, pontosabban a kereskedelmi utak biztonságára.

A Fekete-tenger mellékéről két jelentős út vezetett Közép-Európába. Az egyik Dnyeszter-ferhérvárról Lembergbe, a másik Kiliából és Brailából Brassóba. A Dnyeszter menti moldvai út átvette a korábbi tatár út (a krími Caffát Lemberggel és Krakkóval összekötő útvonal) szerepét. Ezeknek a kikötővárosoknak a jelentőségét az ott megfordulók etnikai sokszínűsége jellemzi a legjobban. Sultania püspöke az 1400-as évek elején Caffában úgy tapasztalta, hogy 35 nyelvet beszélnek.¹³ A dnyeszterferhérvári kikötőben pedig magyarországi románokat is nyilván tartottak az iparosok és kereskedők között.¹⁴ Lemberg akár csak Brassó egyoldalú előnyöket akart biztosítani, de Moldva jobban tudta érvényesíteni érdekeit, mint Havaselve, bár mind Brassó, mind Lemberg elérte, hogy a két román vajdaság hosszú ideig ne élhessen árumegállító joggal, a vajdasági kereskedők nem mehettek túl Brassón és Lembergen.¹⁵ Ennek a kereskedelmi tevékenységnek több szintje van. Alapvetően az uralkodó rétegek igényeit

⁸ ELEKES 1940. 61.

⁹ V. András János szíves közlése.

¹⁰ ȘTEFĂNESCU 2001. 112.

¹¹ STAHL 1980b. 137., 145.

¹² *Istoria dreptului românesc* 202–203.

¹³ KERN 1938. 107.

¹⁴ IORGA 1897. 47.

¹⁵ PAPACOSTEA 1999. 201–202., 218–219.

elégítette ki, kelet felől fűszereket, selymet hoztak be, Nyugatról pedig jó minőségű német posztót, fegyvereket, értéktárgyakat vittek a vajdaságokba. Viszont kialakult Erdély és a román vidékek között a szorosabb regionális munkamegosztás, amelynek keretében az egyik fél készárút szállított, a másik pedig nyersanyagot szolgáltatott. Kölcsönös függés vagy egyenlőtlen csere? Erről lehet vitatkozni. El lehet mondani, hogy a fejlettebb kézművesipar a maga áruexportjával lehetetlenné teszi a fejletlenebb területek kézművesipari fejlődését. De azt is el lehet mondani, hogy ezek a fejlettebb tájak húzó hatást fejtenek ki, és hogy mindezt, miként teszik, az koronként, tájanként változik. Magyarország és benne Erdély a közép-európai gazdasági világ periferiája. Havaselve és Moldva, amíg itt az erdélyi szász városok ipara nem talált piacot, még (Fernand Braudel kifejezésével: *zone sauvage*) olyan „vad táj”-ként jellemezhető, amelyen csak távolsági kereskedelem halad át. Feltételezhető, hogy a moldvai városok közül a legjelentősebbek már az államalapítás előtt fennálltak, sőt a 15. század derekáig ismert 755 faluból 525 is létezett 1359 előtt.¹⁶ És az is feltételezhető, hogy az erdélyi és azon belül a székelyföldi vasipar alapozta meg a két román vajdaság államiságának megszilárdulását, hiszen fegyverrel és mezőgazdasági eszközzel látta el a Kárpátokon túli harcosokat és földműveseket.¹⁷ A szász városok textiliparának gyapjúszükségelei nemcsak Kárpátokon túli juhbehozatalra ösztönöztek, hanem arra is, hogy a Brassó és Nagyszeben körüli román falvak pásztorai telente nagy tömegben legeltessék nyájaikat a havaselvi és moldvai sík vidékeken. A nagy hasznot persze a távolsági kereskedelem hozta, a tengerparti és Duna-deltai olasz alapítású kereskedővárosok olyan erőt képviseltek, hogy még saját pénzt is verettek. A városok pedig a vajdai kincstárat gazdagították. Bászáráb olyan gazdag lehetett, hogy 1330-ban hétezer ezüstmárkát ajánlott fel béke fejében a magyar királynak, és ez másfél tonna ezüst értékét tette ki. Lehet a krónikás, aki erről írt, túlzott. De 1920-ban feltárták az argyasi (Curtea de Argeș) fejedelmi – Szent Miklós – templomban eltemetett egykori nagyságok sírhelyeit. A leletek gazdagsága megváltoztatta az egykori állam patriarkális pásztor-paraszti jellegéről kialakított képzeteket. Az elhunytakat ugyanis nyugati lovagi öltözékben helyezték végső nyugalomba. Tehát, ami a divatot illeti, a vajdai udvar a maga külsőségeivel így módon a nyugati világba integrálódott. Előkerült egy olyan arany övcsat, amelynek szimbolikája ma is izgatja a kedélyeket. Középen egy olyan hattyú láthatunk, amelynek a feje női fej, fölötte pedig mint egy-egy erkélyen egy férfi és egy női alak áll egymással szemben, és mintha az egész a lovagi szerelem, a női ideál iránti tiszteletet fejezné ki, vagy netán Léda mítoszát jelenítené meg vagy egy szirént, aki felfedi az élet titkát?¹⁸ És ami ez egykor élt alakot illeti, ma is csak találgatják, hogy kinek a földi maradványairól lehet szó. Korábban egy-egy vajdára gondoltak, ma Bászáráb vajda egyik, név szerint nem ismert fiára, aki katolikus lehetett, mert a két aranygyűrűn olvasható bibliai idézet latin. Ami biztos a halott 165–170 cm magas férfi lehetett, méghozzá keménykötésű.¹⁹ A lelet nyugati kapcsolatra vall, az övcsat jöhetett Itáliából vagy Budáról, vagy Prágából, vagy akár éppen Nagyszebenben készülhetett.²⁰ E gazdagság forrása a vámszedés volt. A kereskedelmi utak teremtették meg a két román államot – hangoztatják

¹⁶ GIURESCU 1997. 73.; 173.

¹⁷ PANAITESCU 1969. 301.

¹⁸ DRĂGHICEANU 1923.. 60.

¹⁹ POP 2014.

²⁰ FRĂȚILĂ-FELMER 2016. 33.

olykor a legnagyobb román történészek,²¹ annak a francia mondásnak az analógiájára, hogy a földrajz csinálja az országot, és az út a népet. Iorga, aki egy időben maga is ezt vallotta, később módosított, hangsúlyozva, hogy a népben van valami „belső elem”, és ha ez nem elég erős, nem képes erős államot alapítani.²² Ez már némileg olyan misztika, amelyben a történetíró a nemzeti közvéleménnyel egyesült, és érthetővé teszi a kun-tézis kényes jellegét.

A „falutól az államig” (*de la sat la stat*) képletet és az államteremtő kereskedelem képzetét a közösségi–kereskedő politikai gazdasági rendszer fogalmában lehetett egyesíteni,²³ amely lényeges mozzanataiban megfelel a tributális rendnek. Két – vagy inkább valamiféle kettős – társadalom alakult ki, amely városokból és a faluközösségekből állt. Igaz, a város is nagyobb falu, de vajdai szék-, vám- és vásárhely. A két legnagyobb kereskedő a két vajda – kereskedői tevékenység nélkül. Gazdasági tevékenysége az adóztatás. A vajda és kísérete, más szóval bojárai, akiket a latin források báróknak neveznek, faluközösségeket adóztattak meg. Ezért ma a vajdákat politikai vállalkozóknak is lehet nevezni.²⁴ A vállalkozás kemény hatalmi harc annak társadalmi és gazdasági vonzataival.

A román társadalmi világ problémáinak elemzését célszerű az archaikus társadalmi képzmények vizsgálatával kezdeni.

Moldvában három jellegzetes határörkerületet találunk. Északon: Câmpulung, az ojtózi szorossal átellenben: Vrancea, délen: a Dnyeszter és a Prut között: Tigheciu. Ezeket az 1710-es években a száműzött moldvai fejedelem, Dimitrie Cantemir országleírásában *respublica*knak nevezte. Hiszen messzemenő autonómiát élveztek, és egy összegben adóztak, ha adóztak. Az első két „köztársaság” népe kizárólag juhtartásból élt, a harmadiké lótartásra szakosodott, és harcosairól volt híres. Vrancea saját törvényei szerint él, az uralkodó parancsait nem fogadják el, a rájuk küldött bírónak sem engedelmeskednek.²⁵

A kérdés ismételt az, hogy ezek a „köztársaságok” maradványok, és a román világ mind ilyen államelőtti társadalomszervezetekből állt? Az államalakulás pedig azt jelentette volna, hogy ezeket a faluközösségeket a vajdák és a bojárok maguk alá rendelték? A román történetírásban nagy múltja van annak a vitának, hogy a román társadalom kezdetektől fogva rétegzett vagy egalitárius társadalmi világ volt-e vagy sem? Kezdetről fogva voltak bojárok, akik alattvaló parasztjaikat, először azok közösségeit termékszolgáltatásra majd munkára kényszerítették, vagy pedig mind szabad közösségben éltek az emberek, és aztán megindult a belső rétegekre osztódás folyamata? Röviden: a parasztság léte megelőzte a bojárságát? Tény, az oklevelekben már tagolt, rétegzett társadalom jelenik meg. De mi volt előtte, az írásbeliség előtt?

Ebben a kérdésben került szembe egymással a történészek népes tábora a történeti szociológiával, pontosabban H. H. Stahllal. Vagy inkább fordítva, Stahl a történészekkel, mert ezek vagy nem vesznek tudomást róla, vagy pedig egy-két odavetett megjegyzéssel elintézik. A történetírás ugyanis *ancilla ideologiae*, mármint az ideológia szolgátlánya, és nemcsak az éppen hivatalos ideológiáról van szó, hanem a nemzeti mitológiáról vagy csak mitikus képzetekről.

²¹ IORGA 1922. 93.; BRĂTIANU 1988. 146.

²² IORGA 1943. 50–51.

²³ CHIROT 1976. 15–35.

²⁴ COMAN 2013. 309.

²⁵ CANTEMIR 1973. 301–303.

Szemléleti okok is közrejátszanak ebben az ellentétben. A történészek betűhívők, vagy annak álcázzák magukat. Stahl szerint a források azért készültek, hogy megtévesszenek. A jelenből kell indulni a múlt felé, az élő múlt világának megismerése a letűnt múltba vezethet, és a jelenben élő múltból szerzett tapasztalatok és tudás birtokában kell újraolvasni a forrásokat. Ez a társadalmi régészet: a tudomány kalandja a historiográfiai unalom ellenében. A terep: Vrancea. Hegyek övezte katlan, amelyet két kisebb folyó – Putna és Zăbala – szel át. Stahl az egyetlen olyan területet fedezte fel Vranceában, amely még a két világháború között is élte törzsi-nemzeti társadalmi szerveződés maradványait, és megőrizte magát a földközösséget. Vrancea államelőtti társadalmi képződmény, élő múlt.

Stahl annak érdekében, hogy a mai emberhez közel hozza a vráncsai világot, mai fogalmakkal jellemzi: „egalitárius demokrácia”, ahol „kommunista tulajdon” van érvényben, az őslakosság „ideológiája”, mármint az őslakos mivolt számontartása.²⁶ Itt nem is alakult ki bojárság. Az 1440-es években az uralkodó ugyan két alkalommal örökbirtokot adott egy-egy hívének,²⁷ de a közösség kivetette vagy beolvasztotta magába az ilyen örökbirtokos elemeket. Csak a 19. század közepén szakadt szét a társadalom gazdagokra és szegényekre, bár a gazdagok a földközösséget nem tudták felszámolni, törekvésük megtört a közösség ellenállásán.²⁸ Aztán a 20. század elején betört a kapitalizmus, ami nem sikerült a bojároknak, sikerült a fakitermelő cégeknek. Ezek képviselői egy-egy helyi elemmel szövetkeztek, akivel pénzért cserébe vértestvériséget kötöttek, és a cég így – mint törzsökös vráncsai – élhetett a törzsökös vráncsai jogával: szüksége szerint vágathott fát, és miután a cég szükségletei nagyobbak voltak, mint egy egyszerű vráncsainak, nagyüzemi módon pusztítva felgyorsították a fakitermelést. Igaz, még maradt, mert ma pedig már kínai elektronikus honlapokon hirdetnek erdőket vételre.²⁹

Vrancea a nemzeti mítoszok földje, miközben történelme azok cáfolata. A nemzeti mitológiában a dáko-román kontinuitást illusztrálja. Az ember folytonossága kétségtelen, de a szláv, magyar és kun helynevek cáfolják az etnomitoszt. Maga *Vrancea* szláv eredetű, *vrana* (=holló)-ból származik, de persze azt is lehet állítani, hogy a szlávok a román hollót ültették át a maguk nyelvére.³⁰ Az *odaie*-t (Vranceában gazdaság, egyébként szoba), is lehet dák összónak nevezni, valójában kun jövevényszó.³¹ Emellett akad még kun hely- és személynév. És magyar is, például *Nerej* falu névének ősformája: Nyíres.³² (Egyébként *Nerej* a világszerte legismertebb román falu, mert az 1939-es nemzetközi szociológiai kongresszusra a román falukutatók ékes francia nyelven háromkötetes monográfiát állítottak össze.) Miután Gustav Weigand – a folyónevek alapján – azt vallotta, hogy itt a kunok már a románok előtt megtelepedtek, és vitatta Iorgának azt a nézetét, hogy a kunok csak a román őslakosokra rátelepedő és őket adóztató nomád horda lettek volna,³³ sikerült a helyi dáko-román kontinuitást olyan geológiai szóképpel megmenteni, amelyben a szubsztrátum a trák-géta-dák nyelv, a sztrátum a latin, az adsztrátum

²⁶ STAHL 1998. 13., 25., 117.

²⁷ *Documenta Romaniae Historica*.

²⁸ STAHL 1998. 212.

²⁹ *Pădure seculară din Vrancea, scoasă la vânzare pe un site chinezesc*.

³⁰ CONEA 1993. 161.

³¹ CONEA 1993. 108.

³² CONEA 1993. 168.

³³ VERESS 1934; CONEA 1993. 179.

a szláv, magyar, kun nyelvi hatás.³⁴ A helyi hagyomány ezt radikálisan kizárta. A vranceaiak magukat Nagy István vérszerinti leszármazottainak tartották, és amikor az 1930-as években egyik pap arról tartott előadást, hogy a tartomány múltja a vajda előtti időkbe nyúlik, a hallgatók hevesen tiltakoztak.³⁵ Minden okuk megvolt rá. Ezzel legitimálták autonómiájukat, szabadságukat a földesúri terjeszkedés ellenében. Az kétségtelen, hogy István vajda csatolta ezt a vidéket országához, de mindig egy összegben fizette adóját, és a vajdán kívül nem ismert el maga fölött senkit, csak, ahogy mondták a Jóistent. Amikor a XIX. század elején az egyik nagybojár havasait meg akarta szerezni és a régiót adó alá vetni, az évtizedes per folyamán előfordult, hogy 600 vranceai lovas felkerekedett, Jászvásárra ügetett és ott a bírósági herce-hurcában hét héten keresztül állta a sarat.³⁶

A román nemzeti mitológiában a *sat*, azaz a falu a köznyelvi latin **fossatum* 'körülárkolt, sáncokkal védett település' szóból származik. Ez a szófejtés megfelelt az ostromlott vár komplexusának. Valójában a *sat* az albán *fshat* átvétele. Közös szó, akárcsak a *katun=cătun* (tanya, pásztorszállás).³⁷ Vrancea jellegzetes katunszövetség. Cantemir említett országleírása szerint Vranceát vad hegyek övezik, 12 faluból, 2000 gazdaságból áll. Az eke ismeretlen. Valójában a lakosok hegyi tanyákban éltek, a vizek mentén emelt házak nyári szállások voltak, amelyeket azért állítottak fel, hogy némi földművelést folytathassanak. Télen is a hegyekben és a dombvidéken húzták meg magukat. Ez talán régi reflex lehetett, az adószedők elől menekültek el, mármint akkor, ha a hatalom ilyesmivel próbálkozott.³⁸ Cantemir szerint Vrancea „nem ismerte az ekét”, valójában a pásztorkodás mindenütt némi földműveléssel társult. A *sat* itt szántóföldet jelentett, mint a latinban, és a *face sat* (falut csinálni) azt jelentette, hogy szántásra alkalmas földet hódítottak el az erdőtől.³⁹ Utólag gyakran írnak Vrancea országaról, Țara Vrancei. Ennek is van némi romantikus íze, hiszen Iorga szerint az erdélyi szólás: „átmenni az országba”, mármint Havaselvére (Țara Românească), nem mást jelent, mint átmenni „a szabad román hazába”; valójában a hegyi ember szólt így, aki lement a síkvidékre, mert számára a *țară* síkvidék.⁴⁰ Iorga ellenlábasa, C. C. Giurescu kenézségnek vagy vajdaságnak vélelmezte Vranceát,⁴¹ bár erre semmi forrás nincs. A vráncsai egyszerűen Vranceának nevezte a pásztorszállásokat egybefogó közösséget, a vráncsai embernek pedig azt tekintették, akinek legelő- és erdőhasználati joga volt. Ha sorsdöntő döntés elől kerültek, így tették fel a kérdést: „Mit mond Vrancea? Mit csinál Vrancea?”⁴²

A régió szíve: a legelő és az erdő. Itt érezte magát otthon a vráncsai Igyekezett is védekezni az „idegenek” ellen, nem engedte megtelepedni az erdélyi román pásztorokat sem, bár szakértelmük miatt ideiglenesen szívesen alkalmazták őket, ugyanakkor az exogámiát is akadályozták. Még akkor is, amikor az élet már egyre nehezebb lett. Az 1920-as években balladákat

³⁴ BADEA 1993. 11.

³⁵ STAHL 1998. 319.

³⁶ STAHL 1980b. 38.

³⁷ SCHÜTZ 2006. 14.

³⁸ IORGA 1921. 41.

³⁹ CONEA 1993. 113.

⁴⁰ CONEA 1993. 44.

⁴¹ GIURESCU 1935. 319.

⁴² DIACONU 1930. XXIV.

gyűjtő folklorista később, a '60-as években így emlékezett: „Milyen memóriája lehet annak a folklór-informátornak, aki amnéziában szenved, napok óta alig evett valamit, piszkos, az állapotokkal együtt lakik valami barlangszerű tákolmányban, ahova a nemzedékek óta juhbélből készült ablakon alig hatol be a fény? Ilyen ódukban (az öreg vráncsaiak »hegyi enyhelyeiben«, amelyek hasonlóak Sadoveanu [síkvidéki] földbeásott putrijaihoz), töltöttem oly sok éjszakát ifjú etnográfusként... Elborzadok a gondolattól, hogy ezt újraélhetem másik, képzeletbeli életben.”⁴³ Márpedig ne tagadjuk, ha a régi Vranceára gondolunk, megdobban a szívünk, hiszen a szabadság ízét idézi. És az imént idézett etnográfus korábban maga is némileg átszellemülve arról számolt be, hogy a vráncsai pásztornak születik, és az öreg pásztorok szava szent.⁴⁴ Csak-hogy a szó elszáll, és az írás megmarad. De mit mondanak az írások?

A kézikönyvekben minden világos. A román társadalom kezdetben szabadokból és nem-szabadokból állt. Ez utóbbiak kvázi-rabszolgák, rabok (rob), tatárok és főleg cigányok, akiket adtak-vettek, adományoztak. A szabad társadalom is eleve hierarchizált, de egyre több rétegre bomlott. Alapvetően háromra: a vajda szolgálatában érdemeket szerző nagybirtokos bojárok, aki falvakat birtokoltak és a bojárok által birtokolt falvak népe, emellett a kisbirtokos szabadok. „A társadalmi nehézkedés kegyetlen törvénye” közben hol fokozatosan, hol hirtelen ugrásokkal polarizálta a társadalmat.⁴⁵ Az oklevelek társadalmi csoportokat jelölő kifejezéseinek vizsgálata historiográfiai labirintusba vezet, és nem egyszer kaleidoszkopszerű látványt kínál. Az egyes társadalmi megnevezések nem egyértelműek, ezek egy-egy csoport vagy egyén helyzetének egyik vagy másik mozzanatára vetnek fényt. A róluk szóló vita olykor úgy tűnik: vihar a biliben, de a világtörténelem is az, ha kellő távolságból tekintünk rá.

A legegyszerűbbnek tűnik a *bojár* név, de ez is sok egymástól státusban és pozícióban eltérő csoportot jelölhet a tisztségviselő gazdag földbirtokostól a földközösségben élő közbirtokosig. Ez utóbbi leggyakoribb megnevezése: *răzeș* vagy *răzăș*. És már ez a név is baj forrása. A két világháború közötti szakirodalomban ezzel a névvel illetik a moldvai szabadparasztokat, míg a havaselveket *moșneni*-nek nevezik,⁴⁶ a szépirodalomban pedig valamiféle dicsfény övezte őket, mint a szabadság hordozóit. Baj az, hogy a *răzeș* magyar eredetű szó. Közbirtokos, vagy birtokostárs, vagy társbirtokos, *részes*. Latin szövegeinkben *compossessor*. Igaz, megpróbálták a latin *radiolus*ból (=kis sugár; tehát nadrágszíjparcella) származtatni, aztán különböző szláv nyelvekből, sőt az autochton *arzeș*ből. Ez az „autochton” szó pedig a német *Erde*-ből ered a szkíták és a perzsák honosították meg a dákok körében.⁴⁷ Ez utóbbi már nyelvészeti tréfa, hát még az, hogy a román *iobag* szó eredete, nem a magyar *jobbágy*, hanem a héber *iabad*.⁴⁸ Mindez komoly vagy inkább komor, mert olyan történész követte el a szófejtéseket, aki egész életében a moldvai okleveleket bújta, autentikus betűhívó. Viszont a komoly nyelvész maradt a magyar etimológiánál, okkal hangoztatva azt is, hogy nem tudjuk, miként került a magyar *részes* szó a román nyelvbe.⁴⁹ A magyar nyelvész pedig a történeti források vizsgálatát sürgette a szó eredetének

⁴³ DIAONU 1969. 89.

⁴⁴ DIAONU 1930. LXXIII.

⁴⁵ ELEKES 1941. 125.

⁴⁶ GIURESCU 1937b. 472.

⁴⁷ GONTA 1986. 239., 245.

⁴⁸ GONTA 1986. 73.

⁴⁹ ROSETTI 1947. 387.

végérvényes tisztázása érdekében.⁵⁰ Sőt, felvetődött az a feltevés is, mely szerint a „moldvai *răzeș*-társadalom eredetileg magyar földközösségben élő lakosságból keletkezett”. Bár nehezen hihető, hogy a közbirtoklást magyarok nélkül ne tudták volna feltalálni.⁵¹ Tisztázó vitára nem került sor. Viszont a vagdalkozás folyik

Két példa. Iorga egyik odavetett mellékmondatában: „Moldva politikailag szigorúan a részesség alapján szerveződött”.⁵² Ezzel szemben Nagy István életírói úgy nyilatkoztak, hogy *răzeș*ek a XIV–XV. században még nem léteztek, és aki e régi korról írva őket emlegeti, az vagy rosszhiszemű, vagy tudatlan.⁵³ Ezeknek a kemény szavaknak puha a fedezete. Igaz, van alapjuk. A XVI. század végén említik először a moldvai oklevelek a *răzeș*eket. Ez is baj. És baj az is, hogy Stahl kifigurázta a betűhívő történeszeket. Nem fogadta el azt a nép- és történetshagyományt, amely szerint a faluközösséget egy névadó falualapító hozta volna létre, a közbirtokosok pedig ennek a falualapítónak a leszármazottjai. „Ezzel az elmélettel szemben – írta Stahl – egy másikat állítunk, amelyben a közbirtokos faluközösség nem egy régi vagy kevésbé régi Robinsontól származik, hanem ősi törzsi szervezetekből, amelyek gyökerei első dokumentumaink megjelenése előtti időkbe nyúlnak vissza.”⁵⁴ Nos, ezt a Robinsont nem bocsátotta meg az a betűhívő, aki szerint Stahl idézett mondatának második részét kiserkesztette, azt állítva, hogy Stahl nem értette meg azt, amit Cantemir a respublicákról írt,⁵⁵ közben betűhívónk említett nyelvészeti tréfáját még jól megtoldotta valamiféle nehezen rekonstruálható elmélettel, amelynek káoszából kibukik egy-egy nagyon világos leegyszerűsítés. Például: Vrancea lakói *megieș* pásztorok szabad falvai voltak, míg a *răzeș*ek falvai feudális eskü [!] alapján szerveződtek.⁵⁶ Jaj! Ilyen esküről nem tudni, arról igen, hogy mindenki hűséggel tartozott az uralkodónak, ez a csusztatás azt a célt szolgálta, hogy a moldvai viszonyokat a nyugatiakhoz közelítse. Stahl egyik kedven szórakozása volt az ilyenféle pszeudoszinkronizálásnak a szarkasztikus cáfolása.

De folytassuk a rekonstrukciót! A *megieș* „gót szó” [valójában magyar eredetű], olyan tulajdonost jelöl, aki a falu határának jól kijelölt, neki kiosztott részét birtokolja, míg a *răzeș* olyan közbirtokos, aki ott a közföldből ott és annyit vett művelés alá, ahol akart és amennyit birt. Időben pedig előbb voltak *megieș*ek, aztán *răzeș*ek.⁵⁷ Ezen a kijelentésen csak ámulhatunk, mert a földközösség, mint szerveződési forma megelőzte a szántóföldeket felosztó faluközösségeket. Logikus, hiszen a szabad földhasználatot akkor korlátozzák és osztják fel a határt, amikor a népszaporulat miatt már nem áll rendelkezésre elég föld. Egyébként a *megieș* és *răzeș* meghatározás 19. századeleji bírósági iratokból való, amikor már keveredtek ezek a fogalmak. És a vráncaiakat aztán korabeli országleíró is *megieș*ek névvel illette.⁵⁸ De itt még nincs vége.

⁵⁰ TAMÁS 1944. 349.

⁵¹ MIKECS 1943. 495.

⁵² IORGA 1984. 109.

⁵³ GOROVEI – SZÉKELY 2005. 138.

⁵⁴ STAHL 1998. 91.

⁵⁵ GONTA 1986. 288., GONTA 1998. 59.

⁵⁶ GONTA 1986. 288.

⁵⁷ GONTA 1986. 56–57., 236–243.

⁵⁸ DIACONU 1930. XXIV.

A betűhívó spekulációja szerint *megieș*=*zemlean*=*autochton*, *földi*. A *zemlean* perzsa eredetű szó, a dák főisten *Zamolxis* nevében is benne foglaltatik, így ez a név azt jelenti, hogy a föld ura.⁵⁹ A *megieș*ek egyik oldalon gentilis közösség tagjai,⁶⁰ a másikon már nem annyira. Mert „egy bojárjá lett *megieș* testvérei és gyermekei közvetlen leszármazottaikkal egy *neamot* alkotnak, míg a többi oldalági rokonokkal együtt egy gentilis közösséget (*gintă*). A *neam* szláv hivatalos megfelelője a *rod*, a *gintă* megfelelője *plemea*.⁶¹ [A román forráskiadványokban a *rod* fordítása nem *plemea*, hanem *neam*.] A *răzeș*-ség mint intézmény (*răzășie*) a *judecie*-ből származik.⁶² És megint ámulhatunk, mert a *judecie* ősrégi intézmény, falufőnökség, a *judec* falufőnök, a *răzeș*ek pedig betűhívónk szerint a falufőnökök örökösei, sőt mások szerint egyenesen bojárrok utódjai.⁶³ Ezzel megérkeztünk ahhoz a régi – Stahl által cáfolt – elmélethez, amely szerint az elszegényedett falubirtokos és falualapító bojár utódok úgy oldották meg a földkérdést, hogy elkergették alattvalóikat.⁶⁴

És megérkeztünk türelmünk, tudásunk és tudatlanságunk határához. Stahl gondosan elemezte, hogy számos oklevél és perirat miként példázza terminológiai káoszt, azt, hogy hajdan miként keverték össze egymással a *megieș*, a *răzeș*, a *moșnean* fogalmát, és mennyire helyzettől függően éltek vele. Például a *megieș* a XV. századi oklevelekben szomszéd, akár bojár, akár szabadparaszt, a végén jobbágy is. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta Stahl, hogy a *răzeș* olyan közbirtokos, aki a szántóföldekből már kivette a részét, tehát ez a birtoklási forma már meghaladta a földközösséget. Vranceában tehát nincsenek *răzeș*ek, legfeljebb külső szemlélők nevezték így vráncsaiakat. Éltörténész is tette ezt, úgy vélve, hogy miután okleveket adás-vétel, határjárás, adományozás alkalmával állítottak ki, ezért *răzeș* falvak már évszázadokkal említésük előtt kialakulhattak, mint sok esetben Vranceában is.⁶⁵ A tanulság: a különböző megnevezések mögött a társadalmi valóságot kell kutatni. A nevek mögött a tartalmat és az életformát. A termelési erők állapota és a termelési mód elemzésével közelebb kerülünk a letűnt idők valóságához. Ez persze nem zárja ki a kérdések állandó újragondolását.⁶⁶ Stahl ennek követelményét mindig is hangoztatta, akkor is, amikor még lehetett terepen vizsgálódni, és utána is. A kommunizmus azonban megszakította a szociológiai terepmunkát, hiszen csak zavarta volna parasztagazda-üldöző politikáját. Ma pedig a parasztok, akikben még a múlt században a nemzet alapját látták, kimentek a divatból. Sőt, Bukarestben ugyan felállították a Román Paraszt Múzeumát, de mint egyik agrártörténész rezignáltan közölte: „a parasztok feszélyeznek minket!”⁶⁷

A történészeket a paraszti életforma feszélyezte. A történész szakma ugyanis a nemzeti megújulással született, és nyugati mércével mért. Mivel a pásztorokat a nyugati szem barbároknak tartotta, a kelet-európai történészek presztízs kérdést csináltak abból, hogy őseink lehetőleg

⁵⁹ GONTA 1986. 105., 240.

⁶⁰ GONTA 1986. 237.

⁶¹ GONTA 1986. 243.

⁶² GONTA 1986. 242.

⁶³ GOROVEI – SZÉKELY 2005. 138.

⁶⁴ ROSETTI 1907. 168–178.

⁶⁵ GIURESCU 1937a. Idézi DUMITRESCU 2008. 49.

⁶⁶ STAHL 1965. 224–235.

⁶⁷ Barbu Ștefănescu szíves közlése 1998 táján.

földművesek legyenek, vagy a földművelést is magas fokon műveljék. A földművelés és a pásztorkodás súlya vidékenként eltért, de az állattartás nagyobb szerepet játszott, mint a földművelés. Ez nem román sajátosság. Nyugaton is „a középkori társadalom félnomád”, állandó mozgásban van, újabb és újabb földeket kell feltörni, közben a háborúk miatt is ide-oda kellett menekülni, nem is beszélve az eretnekek üldözéséről. Ugyanakkor az emberek nomadizálását felváltotta a művelés alá vett földek nomadizálása, a földművelés vándorló jellegű – hangzik a diagnózis.⁶⁸ De ne vegyük szó szerint. A nomadizálás állandó vándorlást jelent. Márpedig Nyugaton nyomásos gazdálkodást folytattak. A határt általában két nyomásra osztották, az egyik részbe gabonát vetettek, a másikat pihentették, legelőként használták, ez volt az ugar. Itt-ott már megjelent a nyomásos rendszer fejlettebb formája, a háromnyomásos. Az egyik nyomásba őszi, a másikba tavaszi gabonát vetettek, a harmadikat ugaron hagyták. A hozamok alacsonyok: búza esetében, ha egy elvetett mag öt szemet hozott, már rekordnak számított, 3–4-szeres termés jónak számított. A kishozamok is az állattartást létfontosságúvá tették. Miért lett volna más a helyzet Havaseln és Moldvában? Itt parlagváltó földművelést folytattak, ami azt jelentette, hogy egy darab földet két-három évig műveltek, majd miután ilyen hamar kimerült a termő ereje, megint új területeket vettek igénybe. Ahol már nem lehetett szabadon választani, ott egy-egy művelés alá vett területet felparcelláltak.

Fő gabona táplálékként nem is búzát, hanem kölest fogyasztottak, még a 16–17. század fordulóján is. Ezért Mihály vajdát *Mălai* (Köles) vajdának nevezték az erdélyi szászok, akik már háromnyomásos rendszerben termeltek búzát. (A *mălai* ma kukoricamálét jelent, mert a 18–19. században a kukorica elfoglalta a köles helyét.) A román paraszt közelebb állt a pásztorhoz, mint nyugati társa. A román falvak hálózata sem szilárdulhatott meg úgy, mint Nyugaton. A háromnyomásos gazdálkodás kemény közösségi fegyelmet feltételez, ennek megfelelő képet mutat az agrártáj. A Kárpátokon túli román agrártáj ahhoz maga az anarchia. Viszont az ilyen paraszti-pásztori közösségeket nehezebb adóztatni és leigázni, mint azokat, amelyekben a földművelés az elsőbbség. A mobilabb népesség háború esetén a könnyebben tud védettebb vidékre húzódni, olykor sorsára hagyva lakhelyét. Havaseln 1351 és 1625 között 3220 helyiséget említenek írásos forrásaink, ezek közül 2045 ma is létezik.⁶⁹ Az egyes közösségekre nehezedő adóprésszel szemben védelmet nyújtott maga a földművelő-pásztor-kodó gazdaság-gazdálkodás jellege. 1940-ben C. Garoflid, kiváló agrárszakember arról írt, hogy a román pásztorparaszt csak 1830 után változott földművessé, amikor megindult a nagyüzemi gabonatermelés. Sőt a parasztoknak még nincs földműves (plugar) lelke, nem szereti olyan szenvedélyesen a földet, mint a nyugati földműves. Sőt, a román paraszt lusta, az év 365 napjából 235 nap nem dolgozik, mert ünnepel és böjtöl.⁷⁰ Ha így nem is igaz, jellemző megnyilatkozás, az ilyenre szokták mondani: lehet benne valami. Mindenekelőtt a múlt öröksége. A paraszti „lustaság” védekezés. A parasztok így védték szabadságukat és annak maradványait.

A nyelvtörténet őrzi a pásztoreletformát. A román menni (*a merge*) ige a latin *mergere* (alászáll) egyenes folytatása. Csak a jelentés változott meg, mert amikor a pásztor ment, alászállt a hegyekből. A román síkvidék (*șes*) főnév a latin *sessus*-ból (ülés, telek; a latin *sedere*=ülni,

⁶⁸ LE GOFF 1964. 23., 54., 265.

⁶⁹ GIURESCU 1973. 26.

⁷⁰ GAROFLID 1943. 57–62.

megtelepedni) származik. A síkvidék már a megtelepedés helyszíne. Egy gondolat gyötör, foglalkoztat románul szó szerint legel (*mă paște un gând*), „e kifejezés alapja a juhnyáj, amely tövig rája le a füvet”. *Cheag* tejtöltő, de ez a szó szerepel olyan kifejezésben, mint „egy társadalom köteléke” vagy „összetartó ereje” (*cheagul unei societăți*), a franciáknál ez a *cheag* cement, és a szőlás is hasonló (*le ciment d'une société*). *Mai la vale* szó szerint lejjebb a völgyben, de átvitt értelemben akár egy könyvben néhány sorral lejjebb.⁷¹ A nyelv így jelzi az utat a pásztortanyától a faluig és tovább...

A falu világát kemény hierarchia jellemezte. Ennek jellege biológiai, kemény férfi hegemonia érvényesült, és azon belül a munkamegosztásban játszott szerepe határozta meg az egyes ember helyét. A piramis élén a jó és öreg emberek álltak, majd a derék emberek, a legények és végül a gyermekek csoportja következett. Egyik csoportból az átmenet a másikba beavatási szertartásokkal ment végbe. Az élet rendjét meghatározó szokások éltetésében – tapasztalataik birtokában – az öregek játszották a valóságos és szimbolikus szerepet. A szokásjog szabott határt a falusbíró, a kenéz, a pap hatalmának, vagy éppen azoknak a konfliktusoknak, amelyek az erejük teljében lévő, létfenntartásban és hadakozásban főszerepet játszó csoportok között támadtak. Ez ideális falu modell. A vita arról folyik, hogy milyen mértékben voltak jelen a szolgaparasztok, mikortól kell feltételeznünk a megjelenésüket. Korábban éles vita folyt arról, hogy a románok kezdetben mind szabad parasztok voltak, a szolgaságot csak később, a 16. században vezették be. A különböző álláspontok mindig valamit legitimáltak, a szabadparaszt tézis hívei kisbirtokos országot képzeltek el, földreformot, míg a szolgaságot kezdettől fogva valló tézis, a nagybirtok létét akarta igazolni. A vita aztán a 20. század elején tudományos jelleget öltött, bár ideologikus töltetét soha sem veszítette el. Végül is valamiféle nyugvóponton jutott annak vizsgálatával, hogy vidékékenként miképpen alakult a társadalmi szerkezet, hol maradtak meg a szabadfalvak, továbbá hol és miként folyt a parasztság lesüllyesztése. Emellett a falvak világában megjelentek a cigányrabszolgák, akik – családotul – egy-egy bojár vagy kolostor tulajdonát alkották.

Tény, a pásztoreletforma több szabadsággal járt, mint a földművelő, a pásztor harcra készebb, mint a földműves. A román falu pásztoralis jellegű, az állattartás túlsúlya jellemezte. A régi román falu nem is terv szerint épült ki, házak, háztartások halmaza.⁷² Ez így jobban megfelelt az állattartás követelményeinek. Az állatok pedig mindig jobb hatással vannak az emberekre, mint fordítva. A román paraszt még egyszerre volt pásztor, földműves és katona. Minél nagyobb súlya volt az állattartásnak, más szóval minél erősebb volt a gazdálkodás pasztoralis jellege, annál nehezebb volt földesúri függésbe szorítani a parasztokat. Az állatállomány javát a juhok tették ki. A juh – különböző szólás-mondások szerint – ostoba állat, de a pásztor nem az. És akad kivétel, a táltós juh, aki gazdáját bajra figyelmezteti, ha kell. Baj pedig van, a történész és a statisztika is időnként hadilábon állnak egymással szemben.

Számszerű becslésektől célszerű óvakodni. Jellegzetes melléfogásnak bizonyult az, ahogy az 1475-ös magyar királyi jövedelmek kimutatását többen is értelmezték. A kimutatás az olasz reneszánsz államférfi, Cicco Simonetta feljegyzéseiben maradt fenn, ebben feketén-fehéren az áll, hogy koronázás alkalmával *Valachia* népe minden ház után egy lóval tartozott a magyar királynak, királyi esküvő alkalmával pedig egy ökörrel. Összesen 40 ezer házat tartottak számon,

⁷¹ PUȘCARIU 1940. 163., 359–361.

⁷² PANAITESCU 1969. 169.

és V. Lászlónak 60 ezer ökröt adtak.⁷³ A baj csak az, hogy *Valachia* alatt ebben az esetben Erdélyt értették, az ököradót a székelyek szolgáltatták be – rendszeresen, olykor kemény ellenállás után.⁷⁴ Viszont egy kártyavárral kevesebb, és ne szomorkodjunk, Bergson szerint a kártyavár összeomlása mindig nevetésre ingerel. Így vagyunk a történeti fogalmakkal is. A tributális rendszer képzete viszont még áll a lábán. Ez a rendszer a nyugati barbár kíséret-rendszer változata. Mindkét vajdaságra érvényes. De látnunk kell a különbségeket is.

Iorga hangsúlyozta is, hogy minden különböző a két román ország között, különösen kezdetben, mások a vezető tisztségek, a jogi formák, az oklevelek szláv nyelvezete és a hadrendszer.⁷⁵ Mindez az államalapítás eltérő jellegéből, a különböző nyugati és keleti geopolitikai hatások ötvözéséből is fakadt. Moldva számára először Magyarország szolgált modellként,⁷⁶ majd Lengyelország, miközben alapvetően Bizánc vonzásában élt, a hivatalos nyelv itt is a közép-bolgár ószláv volt, erősebb orosz hatással. Havaselve közelebb volt Bizánchoz, erősebben érvényesült a bolgár, majd a szerb hatás. Jól példázza ezt a kenézek sorsának alakulása. Vítás kérdés. A két dunai román vajdaságban nincs olyan történeti forrás, amely arról szólna, hogy kenéz a hatalom csucsaira, a bojárok közé emelkedett volna.⁷⁷ Tág tere nyílik a spekulációknak. A legelfogadhatóbb tézis szerint Moldvában a kenéz kifejezést talán a magyar kancellária hatására vezették be, és a falusi bírákra alkalmazták. Ezek olyan falusi elöljárók lehettek, akik a moldvai államalapítás előtt a tatár főhatalom vagy az északi részeken a halicsi fejedelemség számára biztosították az adók behajtását, aztán az államalapítás után a bojároknak tették meg ezt a szolgálatot, de ahogy a bojári hatalom megszilárdult, és maga a bojár is gazdálkodni kezdett, már nem volt szüksége erre a közvetítő rétegre, így ennek még a neve is eltűnt, helyére a *vătămă*n lépett. Havaselvén viszont az államalapítók maguk is kenézek lehettek, bár a havaselvi forrásokban akkor jelennek meg, amikor a kenéz már szabadparaszt lett vagy csak egy-egy falu ura maradt. A hatalmat a bojárok gyakorolták, akik egy része a kenézekből emelkedett ki, és délszláv, kun eredetű lehetett, aztán az a kenéz, aki nem került be az uralkodó kíséretét alkotó bojárok, a helyi nagyurak a zsupánok közé, lesüllyedt a szabadparaszti vagy kisbirtokos sorba.⁷⁸

Iorga szerint az ősi egyenlőséget megbontó bojári rendszert a Dunától délre fekvő országokból importálták, mert kezdetben a bojár maga is csak harcos szabad parasztként élt.⁷⁹ Ez némileg bünbakkereső spekuláció. De valóban a havaselvi hatalom közelebb állt az autokráciához, mint a moldvai. Moldvában a nemesség jobban rá tudta szorítani az uralkodót, hogy döntéseibe belevonja őt. A moldvai vajdák közül csak Román vajda használta okleveleiben a *Io* formulát, míg a havaselveiek következetesen. A moldvaiak „Mi” megnevezéssel éltek. A havaselvi adománylevelekben a magas tisztségviselő bojárok tanúk, csak tanúként sorolják fel őket, a moldvaiakban hangsúlyozzák, hogy hitükkel erősítik meg az adományt, és nevük sem bojár, hanem lengyel hatásra pán. A moldvai oklevelekben az adomány a magyar eredetű *uric*. Ez a kifejezés a havaselveiekben ritkán fordul elő, hanem a szláv *ocinǎ* és *ohabǎ* szerepel, ami nemzedékekre szóló

⁷³ CAZACU 2008. 138.

⁷⁴ FÜGEDI 1982.

⁷⁵ IORGA 1937. 222.

⁷⁶ PECICAN 2001. 211.

⁷⁷ BOGDAN 1968. 205.

⁷⁸ STAHL 1969. 254–274.

⁷⁹ IORGA 1937. 348.

adómentes birtokot jelent, pontosabban azt, hogy az eladományozott falu, vagy annak egy része mindenféle szolgáltatással csak az adományozott(ok)nak, a családfőnek, a család tagjainak és leszármazottaiknak tartozik. Az viszont közös vonás, hogy az adománybirtokos érdemeit nem sorolják fel, ami még jobban érzékeltette, hogy uralkodói kegyről van szó. És természetes, hogy az uralkodó szolgálatával járt együtt a birtok. A moldvai oklevelek adománybirtokról szólnak. Az uralkodó adományozott, okleveleiben elmondja, hogy kinek hány és mely falut ad, és ez az az államalapítás – hódításos – jellegére utal, arra, hogy az uralkodók a tatároktól elfoglalt területekkel szabadon rendelkeztek. Sőt, nagyon sok az olyan falu, melynek a nevét sem tudják, és emellett számos esetben a bojár azzal a felhatalmazással kap területet, hogy ott falut alapítson. A havaselvi oklevelek viszont általában birtokában erősítik meg a bojárt. Tehát, ha Fogarasból is jöhetett az államalapító elit, szorosan együttműködött a helyiekkel. Míg a moldvai bojárok akár 50 faluval rendelkeztek, a havaselveiek általában tízzel. Az államalapítás eltérő jellegéből következett az is, hogy a moldvai bojárok falvait a havaselveikéhez képest ritkábban mentesítették az uralkodónak járó adóktól. A havaselvi bojárok így az uralkodói hatalom segítségével szilárdították meg hatalmukat falvaik felett, míg a moldvai bojár adománybirtoka szilárd alapokon nyugodott.⁸⁰ Amíg a moldvai adománylevelekben az adományt a vajdai tisztségviselők felsorolásával erősítették meg, a havaselvi adománylevelek közös vonása a – túlvilági szenvedéseket kilátásba helyező – átok, amelynek azt kell sújtania, aki az adományt nem tartja tiszteletben. Ez részben jogbizonytalanságra utal, részben a vallásos hiedelmek fegyelmező erejére.

Az egyház kiemelt helyet foglalt el ebben a világban. Ha az ortodoxiának a román fejlődésben játszott szerepét próbáljuk jellemezni, igazában csak a némileg apologetikus vagy kissé pamfletszerű megállapítások között válogathatunk. A nyugati szem egyfajta idegenkedéssel figyelte ezt a világot, mint ezt Makkai László ítélete példázza:

„Mind a nyugati, mind a keleti egyház, miközben beleöltözött a maga társadalmának formáiba, egyúttal áthatotta a társadalmat saját szellemiségével. A nyugati kereszténység érdeklődésének középpontjában a bűn és a bűnbocsánat, a keletinek a halál és a feltámadás áll, következőleg az első etikus, személyes és aktív, a másik misztikus, személytelen és passzív alakut. A nyugati egyház kezdettől fogva tevékenyen benne élt a társadalomban, kezdeményező szerepet vállalt politikában, művelődésben, gazdaságban, s mivel erkölcsi elveit a folyton alakuló életre alkalmazta, maga is alkalmazkodott ahhoz: saját önrendelkezési lehetőségének, cselekvési szabadságának és kivívott helyzetének védelmében egyúttal védelmezte és szentesítette az egyének és a társadalmi rétegek szerzett jogait és jogszerző törekvéseit. A keleti egyház ezzel szemben legjobb erőit a misztikus meditáció szolgálatába állította, visszahúzódott a liturgiába, s mikor a társadalom erkölcsi irányítását a világi hatalomnak engedte át, egyúttal önmagát is kiszolgáltatta annak. A keleti egyház a mindenkori államegyház példányképe, szertartásaival a hatalom tekintélyét emeli, s noha misztikuma a történelemben ismert legnagyobb népi összetartó erők egyike, formatisztelő beállítottságánál fogva ez a befolyása is az adott társadalmi rend megmelegítésében érvényesül, egyedül az erőszakos, racionális beavatkozásoknak engedve.”⁸¹

A kultúr-morfológiai spekuláció teréről azonban szálljunk le a hétköznapi világába. Itt a pap a fekete és a fehér mágia specialistája is. Hatalmának egyik eszköze a kiátkozás. Az egyházi élet fény és árnyék összjátéka. A 17. század derekán a moldvai katolikusok helyzetét felmérő

⁸⁰ STAHL 1980b. 135–136., 151.

⁸¹ MAKKAJ LÁSZLÓ: A román társadalomtörténet vázlata. Bp., [1947] megjelenésre vár.

olasz Bandini püspök mély tisztelettel számolt be azokról a Karácsonykő körüli ortodox szerzetesekről, akik barlangi kunyhóikban meghúzódva csak növényeken, gyümölcsökön, mézen, köles pogácsán éltek, miközben télen-nyáron dolgoztak is. Közben „éjjel és nappal a mennyei dolgokról, Krisztus és a szentek életéről elmélkednek”, Keveset beszélnek, nem pletykálnak, nem érdekli őket, mi folyik a világban. De akik megpillantják őket, azokban „csodálatos módon fellobbantják a szeretet hevét” (pietatis ardorem). „Ezek semmit sem tudnak a keleti és a nyugati egyház vitáiról, olyannyira tudatlanok, hogy az igaz egyházat foglalkoztató dolgokkal sem törődnek, hanem egyesek azért választották ezt a szigorú életet, mert a szenteket akarják utánozni, mások bűneikért vezekelni, megint másokat a világi élet viszontagságai rettentettek el.”⁸² Az önfelejtés szerzetesi formája boldog állapot, különösen oly korban, amelyben Európa felekezeti megosztottsága is oly sok veszélyt rejtget.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BADEA, LUCIAN (1993): Introducere. In Conea, Ion: *Vrancea*. București.
- BOGDAN, IOAN (1968): *Scieri alese*. București.
- BRĂȚIANU, GHEORGHE I. (1988): *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*. București.
- CANTEMIR, DIMITRIE (1973): *Descrierea Moldovei*. București.
- CAZACU, MATEI (2008): *Dracula*. București.
- CHIROȚ, DANIEL (1976): *Social Change in a Peripheral Society*. New York – San Francisco – London.
- COMAN, MARIAN (2013): *Putere și teritoriu*. București.
- CONEA, ION (1993): *Vrancea*. București.
- Documenta Romaniae Historica*. Szerk. C. Cihodaru – I. Caproșu – L. Șimanschi. București, 1975.
- DIACONU, ION (1930): *Ținutul Vrancei*. București.
- DIACONU, ION (1969): *Ținutul Vrancei*. I. București, 1969.
- DRĂGHICEANU, VIRGILIU (1923): Curtea Domnească din Argeș. *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice* 9–76.
- DUBY, GEORGES (1971): *Les sociétés médiévales*. Paris, Gallimard.
- DUMITRESCU, HORIA (2008): Sate dispărute din Vrancea. *Cronica Vrancei VIII*. 49.
- ELEKES LAJOS (1940): A román történetírás válsága. *Századok* 30–88.
- ELEKES LAJOS (1941): Török nyomás alatt. In Gáldi László – Makkai László (szerk.): *A románok története*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

⁸² *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706*. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 2003., 388–389.

- FRĂȚILĂ-FELMER, TIBERIU (2016): Basarab House of Walachia. 2016. 33. <https://www.academia.edu/30095489/> Hozzáférés: 2020-01-04.
- FÜGEDİ ERIK (1982): Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Századok* 116. évf. 3. sz. 484–506.
- GAROFLID, CONSTANTIN (1943): *Agricultura veche*. București.
- GIURESCU, CONSTANTIN C. (1935): *Istoria românilor. I*. București.
- GIURESCU, CONSTANTIN C. (1937a): Din trecutul județului Putna, Focșani.
- GIURESCU, CONSTANTIN C. (1937b): *Istoria românilor. II*. București.
- GIURESCU, DINU C. (1973): Țara Românească. In Dinu C. Giurescu: Țara Românească în secolele XIV–XV. București.
- GIURESCU, CONSTANTIN C. (1997): *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului la XIV-lea*. Bucharest.
- GONȚA, ALEXANDRU I. (1986): *Satul în Moldova medievală*. București.
- GONȚA, ALEXANDRU I. (1998): *Studii de istorie medievală*. Szerk. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely. Iași.
- GOROVEI, ȘTEFAN S. –SZÉKELY, MARIA MAGDALENA (2005): *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*. Sfânta Mănăstire Putna.
- HALDON, JOHN (1993): *The State and the Tributary Mode of Production*. New York, Verso.
- IORGA, NECOLAI (1897): *Acte și fragmente cu privire la istoria Românilor*. București.
- IORGA, NICOLAE (1921): *Vrancea și vrâncenii* București.
- IORGA, NICOLAE (1922): *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Age*. Paris.
- IORGA, NICOLAE (1937): *Istoria românilor. III*. București.
- IORGA, NICOLAE (1943): *Conferințe și prelegeri. I*. București.
- IORGA, NICOLAE (1984): *Studii asupra evului mediu românesc*. București.
- IORGA, NICOLAE (1937): *Istoria românilor. III*. București.
- Istoria dreptului românesc. I*. Szerk. Vladimir Hanga. București, 1980.
- KERN, ANTON (1938): *Der „Libellus de notitia orbis”*. Graz.
- LE GOFF, JACQUES (1964): *La civilisation de l'Occident médiéval*. Paris, Arthaud.
- MAKKAI LÁSZLÓ (2019): *A román társadalomtörténet vázlata*. Budapest.
- MIKECS LÁSZLÓ (1943): A Kárpátokon túli magyarság. In Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok. I*. Budapest.
- Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706*. Szerk. Benda Kálmán. Budapest, 2003.
- PECICAN, OVIDIU (2001): *Arpadieni, Angevini, Români*. Cluj.

Pădure seculară din Vrancea, scoasă la vânzare pe un site chinezesc. <https://observator.tv/event/padure-seculara-romania-vanzare-site-chinezesc-alibaba-288963.html> Hozzáférés: 2020-04-16.

PANAITESCU, P. P. (1969): *Introducere la istoria culturii românești*. București.

PAPACOSTEA, ȘERBAN (1999): *Geneza statului în evul mediu românesc*. București.

POP, FLORINA (2014): „Prințul Negru al Țării Românești“. Cercetătorii din Cluj, Iași și București dezleagă misterul unui voievod îngropat la Curtea de Argeș. http://www.historia.ro/exclusiv_web/general/articol/urmele-printului-negru-al-tarii-romanesti Hozzáférés: 2016-08-21.

POPA-GORJANU, COSMIN (2011): *The Question of Feudalism in Romanian Principalities in the Middle Ages. Feudalism: new landscapes of debate*. Szerk.: Sverre Bagge – Michael H. Gelting – Thomas Lindkvist. Turnhout, Brepols Publishers.

PUȘCARIU, SEXTIL (1940): *Limba română*. București.

ROSETTI, RADU (1907): *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova* București.

ROSETTI, A. (1947): *Mélanges de linguistiques et de philologie*. Copenhagen – Bucharest.

ȘTEFĂNESCU, ȘTEFAN (2001): *Economie și societate. Istoria românilor. IV.* Szerk. Ștefan Ștefănescu, Camil Mureșan. București.

SAMIR, AMIN (1979): *Le développement inégal et la question nationale. L'Homme et la société* N. 51–54. 3–48. http://www.persee.fr/doc/homso_0018-4306_1979_num_51_1_1973 (2019-11-16)

STAHL, HENRI H. (1969): *Controverse de istorie socială românească*. București.

STAHL, HENRI H. (1980a): *Teorii și ipoteze privind sociologia orânduirii tributare*. București.

STAHL, HENRI H. (1980b): *Traditional Romanian Village Communities*. Cambridge – Paris.

STAHL, HENRI H. (1992a): *A régi román falu és öröksége*. Budapest.

STAHL, HENRI H. (1992b): *Probleme confuze în istoria socială a României*. București.

STAHL, HENRI H. (1998): *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești. II.* București.

STAHL, HENRI H. (1965): *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești. III.* București.

SCHÜTZ ISTVÁN (2006): *Fehér foltok a Balkánon*. Budapest, Balassi Kiadó.

TAMÁS LAJOS (1944): *A rumén nyelv magyar kölcsönszavainak művelődéstörténeti jelentősége*. In Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok. II.* Budapest.

VERESS ENDRE (1934): *A moldvai csángók származása és neve*. Erdélyi Múzeum 39. évf. 5. sz. 29–64. http://epa.oszk.hu/00900/00979/00238/pdf/1934_39_01-6_029-064.pdf Hozzáférés: 2020-04-16)

DR. BÁNFALVI GYÖZŐ SÁNDOR PhD

banfalvigyozo@gmail.com

adjunktus (Nyíregyházi Egyetem, Gazdálkodástudományi Intézet, Gazdaságelméleti Intézeti
Tanszék)

DR. HABIL. CZIBERE IBOLYA PhD

czibere.ibolya@arts.unideb.hu

intézetigazgató, tanszékvezető, egyetemi docens (Debreceni Egyetem, Politikatudományi és
Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék)

A területi egyenlőtlenségeket és a versenyképességet meghatározó társadalmi tényezők Hajdú-Bihar megye térségeiben

The Social Determinants of Territorial Inequalities and
Competitiveness in the districts of Hajdú-Bihar County

ABSTRACT

The general approach of an area's social and economic change is often the result of a quantitative assessment of one of its sectors. However, the processes that have taken place can be better captured through a complex index that carries the major economic and social characteristics of the observed area. By compiling such a complex social and economic index we characterize the competitiveness of a region, and regional rankings compiled on the basis of such complex territorial indicators also helped to allocate EU funds in Hungary.

One of the aims of our study is to try to determine the movement of Hajdú-Bihar County and its regions on the map of the relative territorial inequality of the country from the change of regime to the end of the first EU development cycle. We could do this in two major periods. In the first, we examined the period from the change of regime to Hungary's joining

the EU with the help of the categorization of the competitiveness of the regions in Hungary. In the second period we can follow the development of the territorial inequality in Hungary during the first EU development cycle. This observation is based on the values of complex social and economic indicators recorded at the start and the end of this period, and the regional rankings established on the basis of them.

During the whole period examined only little change could be detected in the relative rankings of the counties. For example, Hajdú-Bihar County was the sixth worst-hit Hungarian county in 2007, and at the start of the new EU development cycle (2013) it fell back by one position. Meanwhile, the large territorial inequalities that had previously characterized the country remained and even increased. These are reflected in the increase of territorial inequalities within the counties, thus the territorial inequalities of Hajdú-Bihar County also increased significantly.

The whole period in study is characterized by the growth of territorial inequality, but its tendency is not the same. The polarization within the county started right after the regime change, then accelerated and intensified significantly during the periods. Another important objective of our study is to try to interpret the tendencies in relation to the territorial inequality of Hajdú-Bihar county directly through the change of county-level competitiveness factors.

KEYWORDS

territorial inequalities, competitiveness, social determinants, regional rankings, districts, Hajdú-Bihar County

DOI 10.14232/belv.2020.2.4

<https://doi.org/10.14232/belv.2020.2.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Czibere Ibolya – Bánfalvi Győző Sándor (2020): A területi egyenlőtlenségeket és a versenyképességet meghatározó társadalmi tényezők Hajdú-Bihar megye térségeiben. *Belvedere Meridionale* 32. évf. 2. sz. 61–86. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A perifériás és félperifériás térségeknek számtalan új jellegű kihívással kell szembenéznük, amennyiben szeretnék felzárkóztatni társadalmukat és gazdaságukat. Miközben a fejlett országok sem tétlenkedhetnek, hiszen az elmúlt évtizedekben bekövetkezett technológiai és társadalmi változások olyan mélységű korszakos átalakulások előfutárai, melyek veszélyeztethetik eddigi gazdasági elsőbbségüket.

Mindez egyáltalán nem újkeltű dolog, hiszen a kapitalista fejlődés több százéves múltját jelentős forradalmi átalakulások jellemzik. Ezen küzdelmek valójában hol a termelés (az ellátmányok), hol pedig a jogosultságok (a társadalmi emancipáció valamely formája) oldalán lettek megvívva. Az ipari forradalom korszaka az ellátmányok forradalmát hozta el számunkra, míg a francia forradalmak a polgári jogok általános európai elterjedését és megerősödését eredményezték. Az út a státusz és az előjogok világából a szerződések (jogok és kötelezettségek) polgári világba vezetett. A polgári társadalom, a tagság világa, melynek külső (laterális) megnyilvánulása nem más, mint a nemzetállamok kialakulása. A jogok emancipációjának más jellegű, belső elterjedése során, első körben általánosan kiterjesztette, majd a lehető legfiatalabb korra helyezte a választójogi gyakorlatot. Ez tehát nem más, mint-hogy a jogosultságok terén a polgári jogok kiegészültek a politikai jogokkal: választójoggal, a szólás és a társulás szabadságával. Európában a 20. század során a jogosultságok sora kiegészült a szociális jogokkal, melyek a polgári és politikai jogok gyakorlását védik a gazdasági gyengeség állapotától. (DAHRENDORF 1994).

Polónyi más megvilágításba helyezi a gazdasági és társadalmi fejlődés történelmi útját. Az ipari forradalomban a termelőerők anyagi-technológiai fejlődését látja, míg a humán erőforrások folyamatos fejlődést az oktatás forradalmaként mutatja be. Az elmúlt két századra jellemző robbanásszerű kibocsátás-növekedés, ennek a két forradalomnak egymást gerjesztő hatásra épült. (POLÓNYI 2016).

Egy ország gazdasági állapota és a benne élő humán erőforrás kondíciója között erős kapcsolat áll fent. Vagyis minél nagyobb egy adott ország kibocsátása, gazdagsága (egy főre jutó GDP), annál hosszabb és egészségesebb élet, sőt annál jobb érzelmi jólét (boldogság) jellemzi a benne élőket (DEATON 2017).

A humán erőforrás fejlettségének tehát egyre nagyobb szerepe van a gazdasági növekedésben és a fejlődésben, ezzel együtt az iskolázottság és az oktatás egyre fontosabbá válik, mind az egyéni érvényesülés, mind a társadalmi hasznosság szempontjából (FÉNYES – MOHÁCSI 2019).

Az elmondottakkal szemben meglepően hathat, hogy az emberi erőforrás fejlődése és a gazdasági életben játszott fontos szerepe ellenére a munkajövedelmek reálértéke az 50-es 60-as évben volt a legmagasabb a tőkejövedelmekkel szemben, azóta pedig folyamatosan csökken, és úgy tűnik ez a tendencia az elkövetkező években sem fog megfordulni. Sőt a folyamatok továbbra is erősödni látszanak, mind a globalizáció kiteljesedése, mind pedig a technológiai fejlődés által egyre szélesebb körben lehetővé váló gépesítés, robotizáció következtében. A reálbérek csökkenése alól kivételt képeznek a meritokratikus elven jutott szupermenedzseri fizetések és bónuszok, melyek jellemzően az 1980-as évek óta akár a sokszorosukra is növekedtek (PIKETTY 2014).

Ha van olyan vonás a kapitalizmus fejlődése során, ami végig kísérte fejlődését a kezdetektől napjainkig akkor az a mozgás, nemcsak földrajzi, hanem társadalmi értelemben is (DAHRENDORF 1994). A mozgáson keresztül a távolság társadalmi termékévé vált, a tőke szabadon mozoghat az országhatárokon keresztül, az információk fizikai hordozóktól mentesen áramolnak. A gyors mozgás technikai lehetősége elősegíti a lokális társadalmi és kulturális beágyazódás pusztulását. Azt várnánk, hogy a mozgás ilyen mértékű lehetősége homogenizálni fogja az emberi környezetet és viszonyokat, azonban éppen ellenkezőleg, mint új társadalmi rétegező erő, polarizálja azokat (BAUMAN 2002).

A folyamatok komplexitásának eredményeként a világban végbemenő fejlődés egyenlőtlenül és egyenetlenül zajlik, melyek óriási társadalmi és területi egyenlőtlenségek forrásaivá váltak. Mindezek az összetett folyamatok egyszerre tesznek érvényessé olyan első hallásra talán ellentmondásosnak tűnő kijelentéseket, mint hogy az elmúlt száz évben a szegénység fogságából százmilliók szabadultak ki, miközben a világot soha nem jellemezték még ilyen óriási jövedelmi különbségek (DEATON 2017).

A kapitalizmus így kialakult globális térben bekapcsolódni képtelen lokális terek leértékelődnek (Ray 2001). A globális tér hálózatának centrumai nagy kapcsolatszámú csomópontok, míg perifériái csupán alacsony kapcsolatszámú végpontok. Köztük a jövedelmek és erőforrások elosztását a hálózattudományokban megszokott hatványfüggvényekkel írhatjuk le, ennek következtében „igazságtalan”, egyenlőtlen eloszlás jellemzi őket (BARABÁSI 2018).

A rendszerváltást követően a globális kapitalista térben végbement magyar gazdasági és társadalmi változások megítélése erősen vitatott témája a társadalomtudománynak. A változások megítélése általában egy adott területi egység ágazatainak kvantitatív megítélésében merül ki. A fejlődés megítélése pedig gyakran egy-egy kiragadott ágazat volumenének változásán keresztül kerül megítélésre. Általánosságban elmondható, hogy ezek a megközelítések, bár a folyamatok a tendenciát minden bizonnyal helyesen írják le, gyakran eltakarják az adott területi egységen belüli jelentős fejlődési egyenlőtlenségeket, esetleges ágazatokon belüli vagy akár ágazatok közötti kvalitatív változásokat. A progresszió megítélésének kérdését tehát érdemesebb valamilyen komplex indexen keresztül mérlegre tenni, amely önmagában hordozza a vizsgált terület gazdasági és társadalmi jellemzőit. Ilyen komplex társadalmi és gazdasági mutatószám előállításával jellemezzük egy térség versenyképességét, amely változásának megfigyelésével jól jellemezhető egy adott térség fejlődése a környezetéhez képest.

Hajdú-Bihar megye versenyképességi vizsgálatán keresztül erre a problémára kívánunk rávilágítani, bemutatva azt is, hogy a megyei versenyképesség mögött milyen komoly, további területi egyenlőtlenségek húzódnak meg, ezzel is aláhúзва az uniós fejlesztési politikai koncepcióban a szubszidiaritás elvének fontosságát. A tanulmány elkészítése során, azzal a feltételezéssel élünk, hogy a versenyképesség mérésére használt komplex mutatószámmal, jól tetten érhető a megyében megvalósult relatív fejlődés mértéke is.

MÓDSZERTAN

A tanulmányban a versenyképesség felmérése a Piramis-modellre épülő komplex versenyképességi értékelés módszerén alapszik. Ezen módszer szerint a versenyképesség kiszámítása harmincöt mutatószám alapján történt, melyek számos kategóriába és két tényezőbe csoportosíthatók¹.

A versenyképesség kiszámításához először ki kellett gyűjtenünk, vagy a kigyűjtésre került alapadatokból származtatnunk kellett a szükséges megyei mutatószámokat a vizsgált időpontokra. Minden egyes versenyképességi szempontból vizsgált megyei mutatószámot egy tízes skálára transzponáljuk úgy, hogy a skála tízes pontjához rendeljük a megyék közül a legmagasabb megyei adatot, a skála nulla értékéhez pedig a legalacsonyabbat². A pontértékek összegezésével jutunk el a versenyképességi alapkategóriák, valamint alaptényezők skálaértékeihez. Végül a versenyképességi komplex mutatószám kiszámításához vettük az alapkategóriák skálaértékének kétszeresét és hozzáadtuk az alaptényezők skálaértékéhez. A kapott megyei versenyképességi mutatószámokat ismét egy tízes skálára transzponáljuk, majd sorrendbe rendezzük őket. A fenti számítási eljárásból kitűnik, hogy a műveletek elvégzésével relatív mutatószámokat és sorrendet fogunk kapni, mely az országon belül a megyék egymáshoz képesti versenyképességét fogják tükrözni egy adott időpontban. Hajdú-Bihar megye relatív elhelyezkedését az országos térben, más korábbi tanulmányok segítségével határoztuk meg, így ezt az utolsó transzformációt a tanulmány elkészítése során már nem végeztük el. A megye relatív versenyképességi mutatószámainak vizsgálatával valójában a feltérképezett országos átrangsorolódási folyamatok mögött meghúzódó dinamikára voltunk kíváncsiak, melyre az alapkategóriák és alaptényezők mutatószámainak transzformált és súlyozott összegei alkalmasnak mutatkoztak.

A gazdasági és társadalmi szerkezetet leíró mutatókat a Piramis-modell az alapkategóriák és alaptényezők mellett, **sikerességi faktorok** néven, külön csoportban szerepelteti. A tanulmány szempontjából azonban nincs értelme ezen megkülönböztetésnek, hiszen mind a sikerességi faktorokat, mind az alaptényezőket egyes súllyal kell a versenyképesség szempontjából figyelembe venni, ezért ezeket a mutatókat az alaptényezők között **infrastruktúra és a humántőke** csoportba helyeztük el. Külön kategóriaként történő kezelésnek csak akkor van jelentősége, ha ezzel a kategorizálással megértést elősegítő „lépéselőnyhöz” jutunk.

A vizsgált időszak meghatározásakor figyelembe kellett vennünk, hogy a számunkra hozzáférhető adatbázisok közül melyek jöhetnek számításban. Szempont volt, hogy az időszak kormányzati gyakorlatát lehetőleg egységes gazdaság- és társadalompolitikai paradigmák határozzák meg, valamint, történeti és fejlesztés politikai szempontból jól lehatárolható és lehetőleg lezárt legyen. A kezdő és végső időpontokat illetően törekedtük arra, hogy azok kellően távoliak legyenek egymástól, ezzel kiküszöbölve a prosperitás megítélése szempontjából zavaró trendhatásokat.

A fentieket mérlegelve adatforrásként a TEIR idősoros és interaktív elemzőjét használtuk, valamint felhasználtuk még a KSH területi statisztikai adatbázisát a versenyképességi számítások során. A szükséges adatok legtöbbször 1996-os és 2012-es években voltak fellelhetők, így a statikus versenyképességi számítások erre a két évre készültek el.

¹ MAKKAJ 2019.

² Moldvai csángó-magyar okmánytár. 388–389.

1. ábra: A tanulmány során felhasznált források és azok érvényessége

Megnevezés	Forrás	Módszertan	Érvényesség	
			Terület	Időszak
Megye versenyképesség	Saját kutatás	Piramis-modell	Hajdú-Bihar megye	1996, 2012
Kistérségek versenyképessége	Lukovics, 2008	Piramis-modell	Megyei kistérségek	1998, 2004
311/2007. (XI. 17.) Korm. rendelet	Magyar Közlöny	Komplex területi mutatószám ³	Megyei kistérségek	2007
(290/2014. (IX.26.) Korm. rendelet	Magyar Közlöny	Komplex területi mutatószám ⁴	Megyei járások	2014

(Forrás: Saját, 2019)

A területi egyenlőtlenségek vizsgálatához a megye kistérségeinek, járásainak összehasonlító vizsgálatát végeztük el. Ehhez felhasználásra kerültek a (290/2014. (IX.26.) és 311/2007. (XI. 17.) Kormányrendelet komplex területi mutatószámai által képzett kistérségi és járási ragsorok. Lukovics Miklós tanulmánya, amely az ország kistérségeinek relatív versenyképességi sorrendjét vizsgálja, az általunk is használt Piramis-modell alapján a 1998 és 2004 közötti időszakban, a magyar kapitalizmus konszolidációjától az ország Európai Unió tagságáig (Lukovics 2008). A könnyebb átláthatóság kedvéért az 1. ábrán összegeztük a jelent kutatásunkhoz felhasznált forrásokat és a hozzájuk tartozó területi és időbeli érvényességeket.

HAJDÚ-BIHAR FEJLETTSÉGE AZ ORSZÁGOS RANGSORBAN

A Hajdú-Bihar megye országos fejlettségi rangsorban elfoglalt helyét a rendelkezésre álló információk alapján, két szakaszra bontva tudtuk vizsgálni. Az első szakasz a rendszerváltás követő kapitalista konszolidációtól az uniós csatlakozásig terjed. Ezt az időszakot a Lukovics-féle versenyképességi elemzések⁵ alapján végezhető el, mely a kistérségek kategorizálásán keresztül a térségeket jellemző minőségi változásokra koncentrálnak. Az időszakban az ország térségeire jellemző versenyképességi viszonyok változásáról azonban számszerűsíthető következtetéseket nem tudunk levonni (*rangsor változásának nagysága, versenyképességi mutatószám értékek*). Az elvégzett elemzésből azonban láthatjuk, hogy Hajdú-Bihar megye 9 kistérségéből 4 versenyképessége hátrébb sorolódott ebben az időszakban, a többi relatív versenyképesség tekintetében megőrizte korábbi pozícióját (LUKOVICS 2008).

Hajdú-Bihar megye fejlettségének relatív, országos rangsorban elfoglalt helyének vizsgálatában a második időszak az első uniós fejlesztési ciklus időszakát öleli fel. Ezen időszak

³ Kiszámításának módszertani leírását a 311/2007. (XI.17.) Korm. rendelet tartalmazza.

⁴ Kiszámításának módszertani leírását a 290/2014. (IX.26.) Korm. rendelet tartalmazza.

⁵ Lukovics Miklós és Kovács Péter 2008-ban publikált kutatása, mely az általunk is használt Piramis-modell segítségével meghatározta az ország kistérségeinek 2004-es versenyképességi ragsorát, majd a kapott eredmények klaszter elemzését követően a kistérségeket a fejlettségükre utaló öt kategória segítségével jellemezték. A létrehozott kategóriák: a tudást létrehozó városi, a tudást alkalmazó városi, a tudást alkalmazó vidéki, a neofordista városi és a neofordista vidéki.

bizonyos szempontból könnyebb helyzetben vagyunk, hiszen mind a kezdeti (2007) mind a végső időpontban (2014) teljes, az ország összes térségét felölelő számszerű adatokkal rendelkezünk. Az összehasonlítást azonban megnehezíti, hogy a két időpontban nem azonos módszertannal történt az adatok felvétele és kiértékelése. Az összehasonlíthatóság érdekében ezért utólagos kalkulációkra⁶ van szükségünk, a megyék összehasonlítása az egy térségi szintre jutó átlagos rangsor értékek alapján történt, ahol N megye térségeinek száma, és R az adott térséghez (kistérség, járás) tartozó országos rangsor értéke.

$$k_{\text{átl}} = \frac{\sum_{i=1}^n k_i}{n}$$

A megyék fejlettségi sorrendjében a Hajdú-Bihar megye pozíciója 2007-ben a hatodik volt, ez azt jelenti, hogy az ország 20 megyéjéből (19 megye és Budapest) Hajdú-Bihar megye 2007-ben a hatodik legrosszabb helyzetben lévő megyének számított. Ugyanezen számítás alapján 2014-ben a megye egy pozíciót rontott, és az ötödik legkisebb átlagos rangsor értékkel rendelkező az ország megyéi között.

2. ábra: Hajdú-Bihar megye elfoglalt helye a komplex területi mutatószámok alapján összeállított országos rangsorban 2014-ben

	2014	2007	Változás	Gyengülés	Erősödés
Bács-Kiskun	6	8	-2		
Baranya	8	3	5		
Békés	9	4	5		
Borsod-Abaúj-Zemplén	2	1	1		
Budapest	20	20	0		
Csongrád	11	9	2		
Fejér	14	15	-1		
Győr-Moson-Sopron	18	17	1		
Hajdú-Bihar	5	6	-1		
Heves	10	11	-1		
Jász-Nagykun-Szolnok	3	7	-4		
Komárom-Esztergom	17	18	-1		
Nógrád	4	5	-1		
Pest	19	19	0		
Somogy	7	10	-3		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	1	2	-1		
Tolna	12	12	0		
Vas	15	14	1		
Veszprém	16	16	0		
Zala	13	13	0		

(Forrás: Nemzeti Jogszabálytár 2007, Magyar Közlöny 2014 - Saját szerkesztés)

⁶ Míg 2007-es kormányrendelet a komplex mutatószámokat a kistérségekre (174 db), megyékre és a régiókra is bemutatta, addig a 2014-es kormányrendelet csak a járások (198 db) szintjén közölte azokat. Továbbá a 2014-es módszertanból kimarad a térségek komplex területi mutatószám értékeinek végső, 5-ös skála történő transzponálása is, így azok nominálisan sem összevethetőek a 2007-es adatokkal.

Miközben a komplex mutatószámokkal kifejezett megyék közötti fejlettségi sorrendben jelentős átrendeződéseket tapasztaltunk (2. ábra), addig a megyei térségek⁷ között a komplex területi mutatószámok országos egyenlőtlensége (Hoover-index) 6 százalékot romlott⁸ 2007 és 2014 között. Az első uniós fejlesztési ciklusban felhasznált források átrendezték megyék közötti fejlettségi rangsort, eközben megmaradtak, sőt növekedtek az országot korábban jellemző nagy területi egyenlőtlenségek.

A MEGYEI VERSENYKÉPESSÉGI ALAPKATEGÓRIÁI⁹

A megye versenyképességének kiszámítását az alapkategóriákkal kezdjük. A vizsgálat első csoportjába a **jövedelmek** tartoznak. Láthatjuk, hogy a vizsgált időszak végére megyében jelentősen megnövekedtek az egy főre jutó jövedelmek, hiszen az egy lakosra jutó személyi jövedelemadó több mint háromszorosára növekedett a vizsgált időszak végére. A jelentős növekedés ellenre 2012-ben a megyei egy főre jutó éves nettó átlagjövedelmek csupán az országos átlag közel 60 százalékát érték el, mely a 2000-es évek elejei 50 százalék körüli értékhez képest apróbb javulást jelent.¹⁰

Ellenben a megye jövedelmi helyzete a versenyképességi tényezők alakulásának szempontjából egyértelműen romló tendenciát mutat. Az egy lakosra jutó személyi jövedelemadó befizetések skálaértékei alapján elmondhatjuk, hogy Hajdú-Bihar megye 1996-ban is a legrosszabbul teljesítő megyék között volt. A helyzeten 2012-re sem sikerült változtatnia, hiszen a megye skálaértéke változatlanul 1,6-et mutatott. Ezzel szemben az egy lakosra jutó GDP-hez tartozó megyei skálaérték tekintetében jelentős romlást tapasztalhatunk, az 1996-os 1,74-hez képest a vizsgált időszak végére 1,18-ra csökken. A vizsgált időszakban a kibocsájtás jelentős relatív csökkentése prognosztizálja, hogy a munkahatékonyság területén is csökkenő skálaértékekre számíthatunk.

Vizsgáljuk meg az alapkategóriák következő csoportját, a **munkatermelékenységet** és a hozzá köthető mutatókat. Ebben a csoportban három indexet találunk, valamennyi a területi egyiségre eső egységnyi kibocsájtással kapcsolatos. Az első munkatermelékenységi mutató a megye bruttó kibocsájtását (GDP) fejezi ki a foglalkoztatottak arányában, ennek skálaértéke 2,4-ről 2,02-re csökkent. A második index az egy alkalmazottra jutó hozzáadott értéket fejezi ki az ipari szektorban. A mutatóhoz tartozó skálaérték ebben az esetben is jelentősen csökkenést mutat. A 1996-os 3,07-hez képest 2,42-re zsugorodott. Az egy adózóra jutó nettó jövedelmekhez tartozó értékek pedig 1,82-ről 1,43-ra csökkentek. Láthatjuk, hogy ezen a területen mind a három esetben jelentős relatív csökkenést könyvelhet el a megye versenyképessége.

A következő csoport az alapkategóriák között a **foglalkoztatottság**, melynek kifejezésre az alábbi mutatókat használtuk fel: *foglalkoztatottsági ráta*, *munkanélküliségi ráta*, *a személyi jövedelemadót fizetők aránya*. A foglalkoztatottsági ráta alacsony 1996-os skálaértéke (2,5) enyhén tovább csökkent (2,35) az vizsgált időszak végére. Miközben a munkanélküliséget jellemző

⁷ 2007-ben kistérségek, 2014-től járások.

⁸ 2007-ben a kistérségek komplex területi mutatószámai között mérhető területi egyenlőtlenség 17 százalékos volt. 2014-re a járások között mért egyenlőtlenség 21 százalékra növekedett.

⁹ A vizsgálat összefoglaló táblázata 2. mellékben található táblázatban található meg.

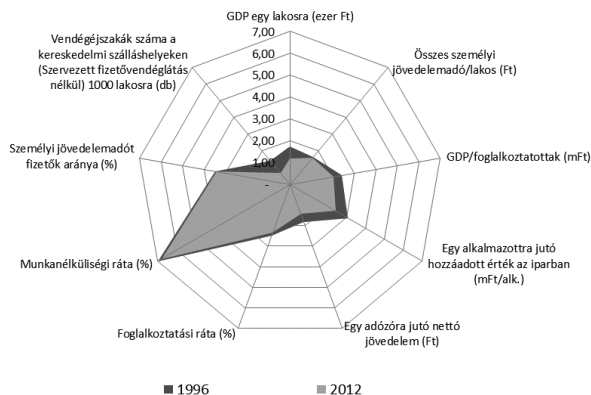
¹⁰ Az országos éves nettó átlagjövedelem 2012-ben 994 876 forint volt, a megyei 583 576 forinttal szemben. 2004-ben az országos átlag 730103 forint, míg megyei 360.273 forint volt (Eurostat, 2013).

értékek szintén enyhén csökkenő tendenciát mutattak 7-ről 6,8-ra. Ez azt jelenti, hogy miközben a foglalkoztatás a megyében a kiválasztott időszakban nem bővült, közben a munkanélküliség mértéke enyhén visszább szorult. A foglalkoztatottság bővülésének elmaradása mutatkozik meg a harmadik relatív tényező esetében is, ahol *személyi jövedelemadót fizetők arányához* tartozó skálaértékek (3,4) esetében is stagnálást a tapasztaltunk.

A *globális integráltság és nyitottság* jellemzése az alapkategóriák között is kifejezésre jut. Ez a dimenzió az *egy lakosra jutó exportértékesítés nettó árbevételével*, és az *egy lakosra jutó ipari export mértékével* jellemezhető. Sajnos a mutatók tekintetében a TEIR és a KSH adatbázisai nem rendelkeztek kellő információkkal, így tanulmányunk elkészítése során az *ezer lakosra jutó külföldiek által a kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák* értékeivel számoltunk. Ezen mutató kapcsán sem mondhatunk mást, mint a korábbi esetekben: az vizsgált időszakban a javuló tendenciák ellenre (22-szeres növekedés), a versenyképesség szempontjából az index skálaértékei erős csökkenést mutatnak, 1,39-ről 0,68-ra esetek vissza.

Ezzel a versenyképességi alapkategóriák körébe tartozó mutatók végére érkeztünk, a versenyképesség szempontjából, szükséges tizenkét mutatóból kilencet tudtuk előállítani. A versenyképességi alapkategóriák skálaértékeit a 3. ábrán egy sugár-diagramm segítségével összegeztük. Jól látható, hogy a vizsgált időszak végének értékei által határolt terület kisebb terület foglal el. Azt mondhatjuk, hogy az alapkategóriák szempontjából Hajdú-Bihar megye versenyképessége 2012-ben gyengébb teljesítményt mutatott országos kitekintésben, mint 1996-ban. Az alapkategóriák elemzéséből az is világosan látszik, hogy a rosszabb eredmények nem a stagnálás vagy a fejlődés hiányának következményei. Számos esetben azt tapasztaltuk, hogy a megye jelentősen javuló mutatói ellenére végül mégis rosszabb skálaértéket vett fel a 2012-ben egy adott kategóriában, mint azt 1996-ban tette. Ez jelenséget egyszerűen úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a Hajdú-Bihar megyei fejlődés a vizsgált időszakban versenyképességi alapkategóriák terén nem volt elegendő, elmaradt az országos átlagtól.

3. ábra: A versenyképesség alapkategóriái Hajdú-Bihar megyében 1996-ban és 2012-ben

(Forrás: TEIR, KSH, saját szerkesztés, 2019)

A MEGYEI VERSENYKÉPESSÉGI ALAPTÉNYEZŐI¹¹

A tanulmány következő részében a versenyképesség 23 alaptényezőjén keresztül követjük nyomon Hajdú-Bihar megye versenyképességének további alakulását 1996 és 2012 között. Az alaptényezők első csoportjába a **kutatásfejlesztéssel (K+F)** kapcsolatos mutatók tartoznak. Ebben a csoportban mindössze 3 tényezőt vizsgáltuk a megyében: *a kutatásfejlesztéssel foglalkozók számát, a tudományos fokozattal rendelkezők számát és a K+F ráfordítások GDP arányát.* A kutatásfejlesztéssel foglalkozók száma lényegében nem változott 1996- hoz képest, akkor 1350 főt számlált, míg 2012-ben 1366 főt. A tudományos fokozattal rendelkezők száma azonban megkétszereződött az évek során, a kezdeti 569 főről 2012-re 1259 főre növekedett. Ennek ellenére a skálaértékek lényegében változatlanok maradtak, az első esetben 1,12-ről 0,93 csökkent, míg a második esetben 1,55-ről 1,6-ra emelkedett. A kutatásfejlesztésre szánt GDP arányos források 0,67 százalékról 2,1 százalékra, több mint háromszorosukra ugrottak. Ezzel a tényezőhöz tartozó skálaérték 5,49-ről a maximális 10-re növekedett, vagyis Hajdú-Bihar megye 2012-ben a kutatásfejlesztésre szánt GDP arányos források tekintetében az országban a legkiemelkedőbb megyék közé tartozott. A kigyűjtött adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a kutatásfejlesztés területén jelentősen javult a megye helyzete. Azonban az adatok értékeléskor azt is figyelembe kell vennünk, hogy az eredmény jobbára egy szereplőnek köszönhető, a tudományos és oktatási szempontból országos jelentőséggel bíró Debreceni Egyetemnek.

Az alaptényezők szempontjából a következő csoportba a **kis- és középvállalkozások** helyzetét jellemző mutatók kerültek. A megyében működő vállalkozások 1000 lakosra jutó száma közel a kétszeresére növekedett. Ez relatív értelemben is jelentős volt, hiszen a mutatóhoz tartozó skálaérték 1,76-ről 2,66-ra növekedett. A vizsgált időszakban a vállalkozásokon belül az 10-50 főt foglalkoztató kisvállalkozások száma is a kétszeresére bővült, a skálaérték itt is jelentősen gyarapodott 0,8-ről 2,09-re változott. A regisztrált jogi személyiségű társaságok ezer főre jutó száma a megyében 7,93 darabról 18,36 darabra ugrott, míg skálaérték 0,52-ről a tízszeresére 5,04-re. A megyében a kis- és a középvállalkozások terén tapasztalható jelentős bővülés a társas vállalkozások gyakoriságát növelte (arányuk megkétszereződött a vállalkozások között), azonban ez az arány országos kitekintésben nem bizonyult rendhagyónak, hogy a mutatóhoz tartozó skálaérték 2,95-ről 2,58-ra esett vissza az időszak végére.

A rendszerváltás után megvalósuló gazdaságpolitikai gyakorlat nagy hangsúlyt fektetett a **külföldi működő tőke beáramlásának** ösztönzésére. Szándékait tekintve Hajdú-Bihar megye sem volt kivétel ez alól. A kigyűjtött adatok alapján azt mondhatjuk, hogy megyébe áramló ezer lakosra jutó külföldi tőke látványosan növekedett (*142 ezer forintról 359 millió forintra*) a vizsgált időszakban, azonban a skálaértékekből világosan látszik az is, hogy az országon belül nem Hajdú-Bihar volt a külföldi befektetések legkedveltebb célpontja (a skálaérték a 2,02-ről 0,36-ra esett vissza). Az adatokból látszik az is, hogy a befektetői kör sem tudott jelentősen bővülni, sőt inkább egyfajta koncentráció jellemezhetette, mivel az ezer lakosra jutó külföldi érdekeltségű vállalkozások száma 0,71-ről 0,58-ra csökkent, míg a hozzá tartozó skálaérték 0,43-ról 0,1-re zuhant. A létrejött külföldi vállalkozásokban az ezer lakosra jutó külföldi tőkerész nagysága 85 ezer forintról 360 ezer forintra növekedett, a skálaérték pedig 1,26-ről 0,36-ra csökkent. A kapott

¹¹ A vizsgálat összefoglaló táblázata 2. mellékben található táblázatban található meg.

eredményekből arra a következtetésre juthatunk, hogy Hajdú-Bihar megyében a külföldi beruházások a vizsgált időszak végére jellemzően tisztán külföldi tulajdonú cégeket eredményeztek.

A megyei **infrastruktúra és humántőke** fontos hatással van a versenyképesség alakulására. Az alábbiakban az alaptényezőknek erre a csoportjára fogunk koncentrálni.

A humántőke változásának hatását a megye versenyképességére az *öregedési ráta* és a *40-59 éves korosztályban a korhatár alatti nyugdíjasok arányával* jellemeztük.

A megyében lezajlott demográfiai változások erőteljesen az *öregedés* irányába hatottak a vizsgált időszakban. A megyében a 60 év felettiek aránya 17,73 százalékról 21,63 százalékra növekedett, miközben a 14 év alattiak aránya 19,25 százalékról 14,87 százalékra csökkent (TEIR, 2012). Ennek megfelelően az öregedési indexhez tartozó skálaérték 1996 és 2012 között 1,06-ról 3,09-re emelkedett.

A *korhatár alatti nyugdíjasok aránya a 40-59 éves korosztályban* jelentősen, 72 százalékkal csökkent az időszak végére. A mutatóhoz kapcsolódó skálaértékek pedig 7,66-ról 5,78-ra csökkentek.

A megyei infrastruktúrát jellemző mutatók közül először az *egy kilométer ivóvízhálózatra jutó közüzeti szennyvíz csatornahálózat arányát* vizsgáltuk meg. Ez az arány az időszakban megháromszorozódott, a fejlesztések mértéke más megyékhez képest sokkal intenzívebb volt, hiszen a mutatóhoz tartozó skálaérték jelentős javulást mutat, 1,3-ról 6,67-re emelkedett.

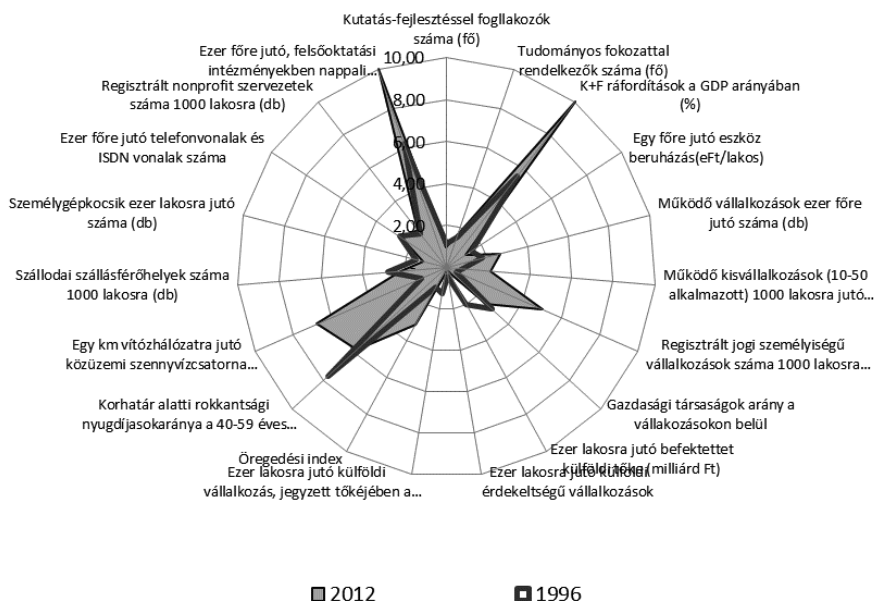
Szállodai szállásférőhelyek ezer lakosra jutó száma is megkétszereződött 2012-re Hajdú-Bihar megyében, azonban ez gyarapodás a kapcsolódó skálaérték mérsékelt csökkenésre (*2,82-ről 2,22-re*) volt csak elegendő.

Hasonló helyzet jellemezte az *ezer lakosra jutó személygépkocsi számát* és az *ISDN vonalak és telefonvonalak ezer lakosra jutó száma*, ahol a mutatók szintén növekedtek, azonban a skálaérték ezekben az esetekben is enyhe csökkenést mutatattak (a személygépkocsi esetében 1,4-ről 1,17-re, míg az ISDN vonalaknál 2,68-ról 2,58-ra).

A mutatók elemzéséből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a megye versenyképessége az infrastruktúra és a humántőke kapcsán, legfőképpen a szennyvízelvezetés és a vezetékes ivóvíz szolgáltatás terén történt jelentős bővülésnek köszönhetően, kedvezőbb helyzetbe került.

Intézmények és a társadalmi tőke tekintetében az alábbi mutató számok álltak rendelkezésre a vizsgálat során a *nonprofit szervezetek ezer lakosra jutó száma* és a megyében lakóhellyel rendelkező *felsőfokú intézményben nappali tagozatos hallgatók ezer lakosra jutó száma*. A nonprofit szervezetek száma megfelelő volt 1996-hoz képest a megyében, ennek ellenére a mutatóhoz tartozó skálaérték 1,99-ről 2,24-re növekedett 2012-re. Az ezer főre jutó felsőoktatásban tanuló nappali tagozatos és egyben megyei lakos hallgatók száma 20,27-ről 22,72-re emelkedett, mely más megyékhez képest kiemelkedően magas skálaértéket (10,00) eredményezett Hajdú-Biharnak a vizsgált időszak végére. A megye versenyképessége az intézmények és a társadalmi tőke tekintetében az említett időszakban javult, azonban a javulás teljes egészében a megye felsőoktatási intézményeihez, legfőképpen a Debreceni Egyetemhez volt köthető.

4. ábra: A versenyképesség alaptényezői Hajdú-Bihar megyében 1996-ban és 2012-ben

(Forrás: TEIR, KSH, saját szerkesztés, 2019)

Ezzel az alaptényezők mutatószámainak a végére értünk, a rendelkezésre álló adatbázisok segítségével a 23-ból 19 alaptényezőt sikerült előállítani. Az alaptényezők skálaértékeit a továbbiakban csak össze kell adni, mivel a megye versenyképességi mutatójában az alaptényezők egyszeres súllyal szerepelnek. A megye versenyképességére az alaptényezők terén kapott érték a 1996-ban 44,57, míg 2012-ben 60,65, ez azt jelenti, hogy az alaptényezők tekintetében a megye versenyképessége jelentősen javult. A javulás tényét jól szemlélteti a 4. ábra, ahol az alaptényezők skálaértékei lettek ábrázolva. Az értékek által körül zárt terület 2012-ben szemmel láthatóan nagyobb felületet képez, mint azt 1996-ban tette.

Az elvégzett teljes vizsgálattal az volt a célunk, hogy megítéljük Hajdú-Bihar megye versenyképességének változását 1996 és 2012 között. A megye teljes versenyképességi mutatóját a korábban kiszámított és kétszeres súllyal vett alapkategóriák és az alaptényezők értékeinek összegeként kapjuk meg. A teljes versenyképességi mutatószám értéke (a fellelhető adatok alapján) 1996-ban 94,64, míg 2012-ben 104,5-re volt. A megye tehát közel 10 százalékos növekedést korábbi önmagához képest az egyes mutatók kapcsán származtatott skálaértékek tekintetében. Az elért javulás a módszertani részben befejező transzponálás elmaradása miatt, valamint a többi megyei eredményeinek ismerete nélkül, közel sem jelenti azt, hogy Hajdú-Bihar megye előkelőbb helyre sorolódott volna a megyék országos rangsorban, inkább arra következtethetünk, hogy az időszakban elért fejlődés az országos rangsorolás tekintetében stagnálást eredményezhetett.

Ellenben az elemzésből világosan láthatjuk, hogy ez a javulás csak az alaptényezőknek köszönhetően valósulhatott meg, azon belül a Debrecenben található felsőoktatási intézményekhez kapcsolható mutatóknak. Ebből már sejtető, hogy a fejlődés a megyében nem egyenletesen valósult meg, mely indokoltta teszi, hogy vizsgáljuk meg, a kiválasztott időszakban milyen területi egyenlőtlenségek jellemezték Hajdú-Bihar megyét. A következő fejezetben ennek a kérdésnek próbálunk utána járni.

EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉS A MEGYE TÉRSÉGEI KÖZÖTT

Az alapkategóriák és az alaptényezők mutatószámainak a vizsgálata azt a gyanút körvonalazta a számunkra, hogy a versenyképesség növekedése, ezáltal a fejlődés nem volt homogén a megyében, hanem az azt alkotó kisebb területi egységekben, a kistérségek és járások tekintetében, eltérő módon valósult meg. A Hajdú-Bihar megyei kistérségek felsorolását és azok kategorizálását az 5. ábra tartalmazza. A kategorizálás graduális jellege miatt a kirajzolódó mintázat tekinthető egyben a megyei kistérségek fejlettségére vonatkozó területi egyenlőtlenség ábrázolásának is.

5. ábra: Hajdú-Bihar megye kistérségeinek kaszterezése versenyképességük alapján 2004-ben, valamint versenyképességük változása alapján 1998 és 2004 között

Sorszám	Kistérségek	Versenyképességi klaszterbesorolás (1998)	Versenyképességi klaszterbe történt besorolásának változása	Relatív versenyképességének változása
1	Debreceni	Tudást alkalmazó városi	Nem változott	Nem változott
2	Balmazújvárosi	Neofordista vidéki	Nem változott	Nem változott
3	Berettyóújfalui	Neofordista vidéki	Nem változott	Nem változott
4	Derecske-Létavértesi	Neofordista vidéki	Nem változott	Nem változott
5	Hajdúböszörményi	Neofordista vidéki	Nem változott	Romlott
6	Hajdúhadházi	Neofordista vidéki	Nem változott	Romlott
7	Hajdúszoboszlói	Tudást alkalmazó vidéki	Romlott	Romlott
8	Polgári	Neofordista vidéki	Nem változott	Nem változott
9	Püspökladányi	Neofordista vidéki	Nem változott	Romlott

(Forrás: Lukovics, 2008 – Saját szerkesztés)

Lukovics kutatási eredményei szerint a megye egyetlen fejlett, tudást alkalmazó városi kistérsége a Debreceni kistérség. Ez visszaigazolja az általunk korábban megfogalmazott gyanút, Debrecennek a megye a versenyképességében betöltött kiemelt szerepét.

A megyei kistérségek fejlettségi sorrendjében második helyen találjuk tudást alkalmazó vidéki kistérségként a Hajdúszoboszlói kistérséget. Azonban a kistérségek 1998 és 2004 közötti versenyképességi besorolásának változását bemutató vizsgálata alapján azt mondhatjuk, hogy Hajdúszoboszlói kistérség volt a megyében az egyetlen, amelynek a besorolása romlott az uniós csatlakozás idején (LUKOVICS 2008).

A fennmaradó hét megyei kistérség mind „neofordista” jelzővel illelhető, tehát versenyképességük alapján elmaradottabb, leszakadó kistérségnek számít az országban. Ezek közül az egyetlen városi jellegű, a megyeszékhely közvetlen szomszédságában lévő Hajdúböszörményi kistérség. A legrosszabb helyzetben lévő, *neofordista vidéki* kistérségek a Balmazújvárosi, Berettyóújfalui, Derecske-Létavérsesi, Hajdúhadházi, Polgári és Püspökladányi kistérségek.

A kistérségek versenyképességének ötfokozatú kategorizálása betekintés engedett látni a megyén belüli területi egyenlőtlenségi viszonyokban, megerősítette korábbi gyanúkat mind a kistérségek közötti jelentős különbségek terén, mind pedig a megye sajátos fejlődéséről, mely az országos rangsorban az előretöréshez nem, csupán a pozíciójának megőrzéséhez elegendő. Továbbá a fenti vizsgálatok időpontjának vége (2004) nem esik egybe az általunk vizsgált időintervallummal (2012). Ahhoz, hogy minden kérdésünkre választ kapjunk további információkkal is fel kell kutatnunk, melyek pontosabban írják le a versenyképesség megyén belüli változásának dinamikáját, valamint információkkal szolgálnak az első uniós fejlesztési ciklus időszakáról is.

Az uniós fejlesztési ciklusokat előtt – *a források allokációjának és a létrejött fejlesztések eredményességének mérését segítő* – a térségek¹² gazdasági és társadalmi jellemzőinek komplex fejlettségi mutatója alapján a kormányzat fejlettségi rangsorrendet készített. A felállított rangsorban (3. melléklet) a térség rangsorszáma a komplex mutatószámának nagyságára utal, ezzel pedig a fejlettségi szintjére. Tehát minél alacsonyabb a pozíciója egy kistérségnek annál fejletlenebb, minél magasabb a pozíciója, annál fejlettebb.

A kormány 2007-es kistérségi rangsorrendje alapján a megye egyetlen *komplex programmal fejlesztendő kistérsége* az akkor 29 települést magába foglaló Berettyóújfalui kistérség volt, mely az országos rangsorban a 17. legrosszabb helyzetben lévő térségnek számított. A *leghátrányosabb helyzetű kistérségek* közé sorolták a megyei további négy kistérségét, így a Püspökladányi, Balmazújvárosi, Hajdúhadházi és a Derecske-Létavérsesi kistérséget. Ezek a kistérségek rangsorban a 34-42. találhatók, tehát az ország kistérségeinek legfejletlenebb negyedében. Valamivel jobb helyzetben, de még mindig a hátrányos helyzetű térségek közé sorolták a Polgári és a Hajdúböszörményi kistérséget, ezen a térségek pozíciója a rangsorban még mindig igen alacsony értéket mutat (64. és 90.), a magyarországi kistérségek fele fejlettebb volt náluk 2007-ben.

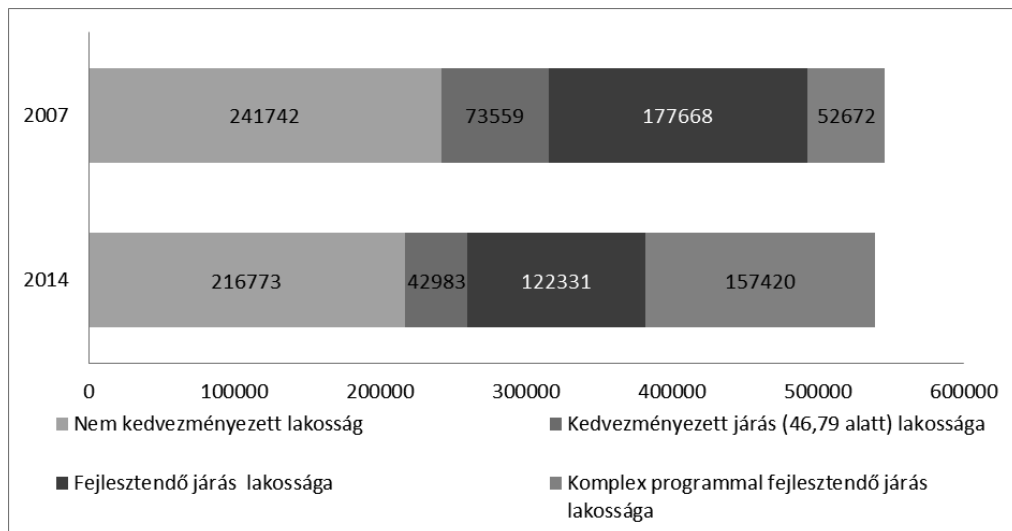
A fennmaradó két kistérség a Hajdúszoboszlói és a Debreceni, ahol a hajdúszoboszlói 128., míg a debreceni a 139. helyen szerepel a kistérségi rangsorban, tehát ez a vizsgálat is megerősít a Debreceni kistérség kiemelt szerepét.

A második uniós fejlesztési ciklust megelőzően 2013-ban újból elvégzett vizsgálat során a 2007-es kistérségek helyett a közigazgatási reform keretében bevezetésre került 195 járás lett a vizsgálat tárgya. Hajdú-Bihar megye szempontjából ez azt jelentette, hogy a korábbi 9 kistérség helyére 10 járás került. Új területei egységként jelent meg a Nyíradonyi járás, mely korábban nem létezett, a Polgári kistérség átalakult és Hajdúnánás település csatlakozásával Hajdúnánási járásként élt tovább. De jelentős változáson ment keresztül a Derecske-Létavérsesi, Hajdúböszörményi, Hajdúszoboszlói, Püspökladányi kistérség is. A kistérségeknek

¹² 2007-ben az ország 174 kistérségeiről (290/2014. (IX.26.) Kormányrendelet), 2013-ban az ország 198 járásáról (290/2014. (IX.26.) Kormányrendelet).

csupán a kisebbik része ment keresztül apróbb változtatásokon: ezek a Debreceni, Balmazújvárosi és Berettyóújfalui kistérség. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a 2013-as vizsgálat a 2007-essel való közvetlenül nem összehasonlítható ahhoz, hogy lemérjük az eltelt időszakban a megyében végbement fejlődést az alábbi mindkét korábbi elemzésben fellelhető kategóriák (*Komplex programmal fejlesztendő térség*, *Fejlesztendő térség*, *Kedvezményezett térség* és *Nem kedvezményezett térség*) mögé vontuk össze a megye térségeiben élő lakosságot, a kapott eredmények a 6. ábrán találhatók.

6. ábra: Hajdú-Bihar megye különböző fejlettségű térségeiben élő lakosság megoszlása 2007-ben és 2014-ben

(Forrás: Nemzeti Jogszabálytár 2007, Magyar Közlöny 2014)

A 3. melléklet legszembetűnőbb eredményei, hogy míg 2007-ben csupán egy komplex programmal fejlesztendő területi egysége volt a megyének, addig 2013-ban már négy járás is ebbe a kategóriába lett besorolva. Továbbá míg 2007-ben a megye két kistérsége számított *nem hátrányos helyzetűnek*, addig 2013-ra már csupán egy ilyen térség volt a megyében, a Debreceni járás. A 6. ábrán láthatjuk, hogy a megyében közel 6 százalékkal növekedett a kedvezményezett térségekben lakók aránya. A komplex programmal fejlesztendő térségekben lakók létszáma pedig megháromszorozódott 2014-re.

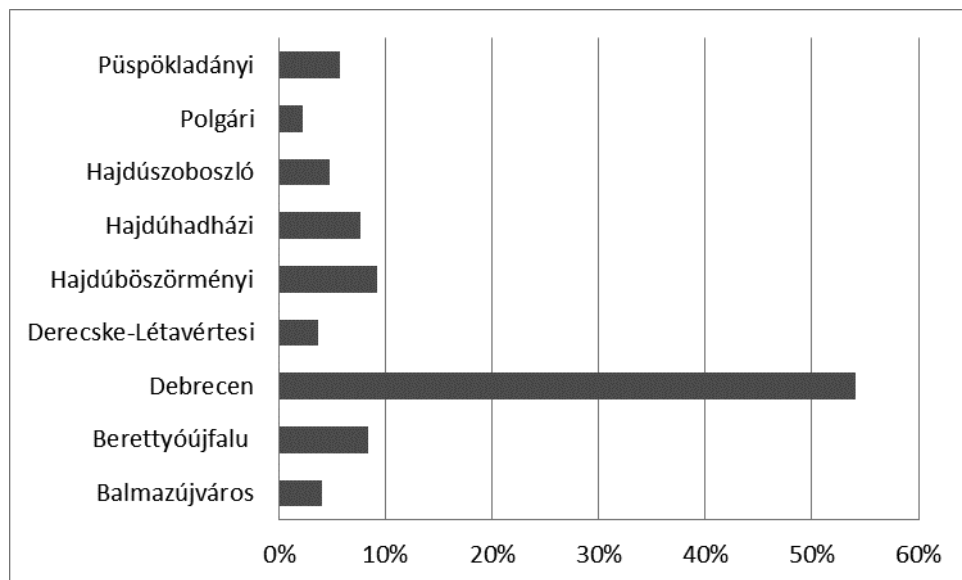
A fejlődés tehát nem azonos mértékben következett be a megye egyes területei, sőt az időszak során bekövetkezett fejlődés, még erősebben polarizálta Hajdú-Bihar megyét. Ezt a fejlődési egyenlőtlenséget a közigazgatási reform a települések átcsoportosításával statisztikailag még inkább a felszínre hozta.

A 2007-2013-AS UNIÓS FEJLESZTÉSI CIKLUS

Hajdú-Bihar megye térségi egyenlőtlenségeinek vizsgálata megmutatta, hogy a megyében a vizsgált időszakban egy sajátos fejlődés zajlott le. A legerősebb fejlődést mutató térség Debrecen. A megye többi térsége ettől jóval elmaradva, különböző mértékű fejlődést produkál, melynek következtében a megye területi egyenlőtlensége egyre nagyobb polarizációja felé mutat. Az erősödő polarizáció egyik lehetséges okozója lehet a megyében lezajlott területfejlesztési gyakorlat egyenetlen megvalósulása. Magyarország uniós csatlakozását követően a magyar fejlesztéspolitikát teljes mértékben a projekttesedés jellemezte (CZIBERE – KOVÁCH 2013). A fejlesztési ciklus gyakorlati megvalósulása, így jól nyomon követhető a megyei nyertes pályázatok vizsgálatával. A tanulmányunk jelen részében arra kívántunk választ kapni, hogy a megyében tapasztalt területi egyenlőtlenségek erős polarizációja, mennyiben érhető tetten az első uniós fejlesztési ciklusban megvalósult gyakorlatban. Ennek igazolására kigyűjtöttük az EMIR¹³ adatbázisából a 2007–2013 között Hajdú-Bihar megyében felhasználásra került uniós forrásokkal kapcsolatos információkat: a támogatott projekteket, a projekt gazdákat, a megítélt támogatások összegét és azt, hogy ezek mely kistérségekben kerültek felhasználásra.

A 2007-2013-as uniós fejlesztési ciklusban Hajdú-Bihar megyébe érkezett fejlesztési források 608 milliárd forintra rúgtak. A megyében az egy főre jutó uniós támogatás összege 836.263 Ft/fő, a támogatott projektek száma pedig 4746 db, az egy projektre eső átlagos támogatás nagysága 128 millió forintra volt tehető.

7. ábra: Hajdú-Bihar megyében az első uniós fejlesztési ciklus (2007-2013) alatt támogatott pályázatok arányának megoszlása a kistérségek között

(Saját kutatás 2017, Forrás: EMIR adatbázis)

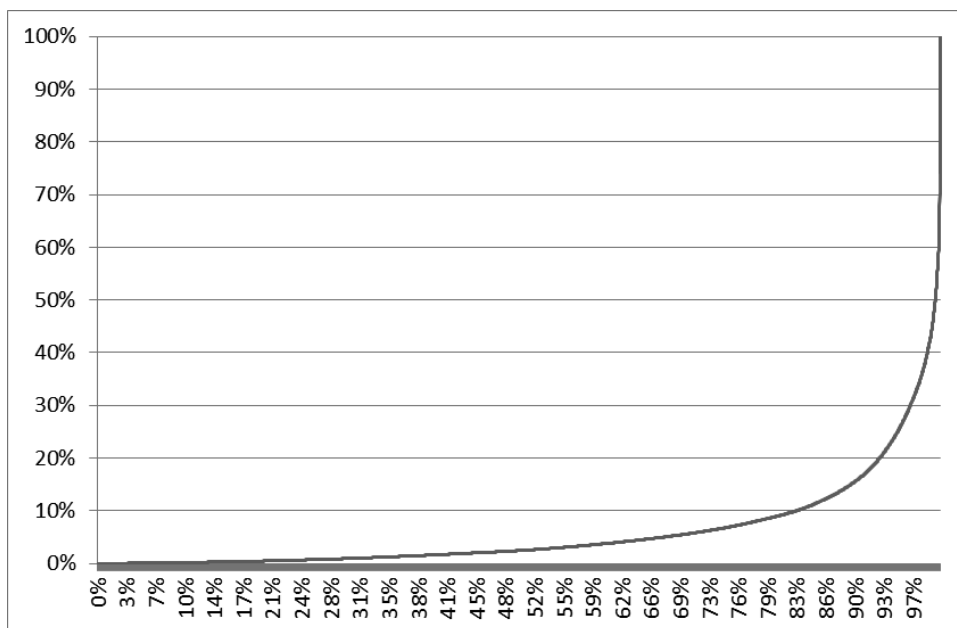
¹³ Egységes Monitoring és Információs Rendszer (EMIR), a 2007-2013-as uniós pályázati ciklus lebonyolításához használt informatikai rendszer.

Az adatok kistérségek szerinti kigyűjtéséből láthatjuk, hogy a támogatások allokációja a kapott területi egyenlőtlenségekhez hasonlóan erősen eltéréseket mutat. A Debreceni kistérség 2570 db támogatott projekttel az összes támogatott projekt 54,15 százalékát adta, ehhez képest jóval kevesebb támogatást tudhatott magáénak a megye további két nem hátrányos helyzetű kistérsége az Hajdúböszörményi (9,2%) és Hajdúszoboszlói kistérség (4,7%).

A fejlettségi sorrend alapján található hátrányos helyzetű kistérségekben, mint a Derecske-Létavértesi (3,7%), a Balmazújvárosi (4%), Püspökladányi (5,6%) kevés támogatott projekttel találkozhatunk. A sikertelenebb a támogatások elnyerésében a Polgári kistérség (2,2%) volt, míg a Hajdúhadházi (7,7%) és a Berettyóújfalui kistérség (8,4%)¹⁴ a hátrányos helyzetű kistérségek közül a legjobban teljesítő térségeknek számítottak.

A fejlesztési ciklus forrásainak kiosztása során a Debreceni kistérségben egy nyertes projektre 83 fő jutott, míg a megyei átlag e tekintetben 113 fő volt, addig a kiemelt támogatást élvező Berettyóújfalui kistérségben, mint a megye akkori legrosszabb helyzetű térségében ez az arány 125 fő/pályázat volt. A legrosszabb értékkel, pedig a Derecske-Létavértesi kistérség rendelkezett, ezt a térséget a debrecenihez képest fele akkora hatékonyság sem jellemezte. Tehát az adatsorok elemzése világosan rámutat arra is, hogy a magasabb számban elnyert támogatás nem az adott kistérségben élők létszámával arányos, hanem a kistérség fejlettségével, hiszen ez jelentősen növelte a támogatások lehíváshoz való képességet.

8. ábra: Az első uniós fejlesztési ciklus (2007-2013) alatt Hajdú-Bihar megyében nyertes pályázatok allokációja a támogatásuk nagysága szerint

(Saját szerkesztés 2017, Forrás: EMIR adatbázis)

¹⁴ A Berettyóújfalui kistérség, mint a megye egyetlen komplex programmal fejlesztendő térsége külön csak ebben a kistérségben elnyerhető kerettel rendelkezett.

A projektek méretének vizsgálatából látható (8. ábra), hogy a felhasználás a források tekintetében nagyon koncentrált volt. A nyertes pályázatok 93 százaléka a források csupán 20 százalékát használhatta fel, míg a fennmaradó 7 százalék, mely mindössze 330 projektet takar rendelkezett a források 80 százalékával. Ez közel 483,2 milliárd forint értékű fejlesztést takar. A koncentrálttság mértékét még jobban szemlélteti, hogy a legnagyobb 10 projekt összesen 250 milliárd forintot képviselt, ez pedig a teljes ciklus alatt a kistérségre elköltött támogatások közel 41,15 százaléka volt.

A források felhasználása az első uniós fejlesztési ciklus során tehát rendkívüli módon koncentrált és centralizált módon történt Hajdú-Bihar megyében, mely a már meglévő területi egyenlőtlenségek további erősítéséhez vezetett.

ÖSSZEGZÉS

A rendszerváltás okozta társadalmi és gazdasági változás megítélése erősen vitatott témája a magyar társadalomtudománynak. A változások megítélése általában egy adott területi egység ágazatainak kvantitatív megítélésében merül ki. A fejlődés megítélése pedig gyakran egy-egy kiragadott ágazat volumenének változásán keresztül kerül megítélésre. A progresszió megítélésének kérdését, tehát érdemesebb valamilyen komplex indexen keresztül mérlegre tenni, amely önmagában hordozza a vizsgált terület gazdasági és társadalmi jellemzőit. Hajdú-Bihar megye példáján keresztül rá kívántunk mutatni arra is, hogy a vizsgált fejlődés mögött, milyen komoly területi egyenlőtlenségek húzódnak meg, ezzel is aláhúзва az uniós fejlesztési politikai koncepcióban a szubszidiaritás elvének fontosságát.

A tanulmányban a versenyképesség felmérése a Piramis-modellre épülő, komplex versenyképességi értékelés módszerén alapszik. A TEIR idősoros és interaktív elemzőjének és a KSH területi statisztikai adatbázisának felhasználásával a rendelkezésre álló adatokból kiszámítottuk a modell segítségével a megyei versenyképességét az 1996-os és 2012-es évekre. A modell alapkategóriái tekintetében Hajdú-Bihar megye 2012-ben gyengébb teljesítményt mutatott országos kitekintésben, mint 1996-ban. Ezt a jelenséget egyszerűen úgy is megfogalmazhatjuk, hogy fejlődés a vizsgált időszakban versenyképességi alapkategóriák terén nem volt elegendő, elmaradt az országos átlagtól. Ezzel szemben a versenyképesség alaptényezőinek tekintetében a megye versenyképessége jelentősen javult. Hajdú-Bihar megye teljes versenyképességi mutatója 2012-re (*a fellelhető adatok alapján*) közel 10 százalékot emelkedett 1996-hoz képest. Ez a javulás csak az alaptényezőknek köszönhetően valósulhatott meg, azon belül is a Debrecenben található felsőoktatási intézményekhez kapcsolható mutatók eredményezték. Ebből már sejtető, hogy a fejlődés a megyében nem egyenletesen valósult meg, mely indokoltá teszi a Hajdú-Bihar megyei területi egyenlőtlenségek vizsgálatát.

A megyei térségei (kistérség, járás) közötti területi egyenlőtlenség vizsgálatához egyrészt Lukovics Miklós és Kovács Péter 2008-ban publikált kutatásait használtuk fel, melyben szintén a Piramis-modell segítségével meghatározták az ország kistérségeinek 1998-as és 2004-es versenyképességi rangsorát. Másrészt a következtetéseink levonásához igénybe vettük az uniós fejlesztési ciklusok előtt (2007 és 2013) a komplex területi fejlettségi mutatók alapján a kormányzat által összeállított kistérségi és járási fejlettségi rangsorokat. Ezen adatok elemzéséből

arra a következtetésre jutottunk, hogy a vizsgált időpontokban a kistérségek mindegyike jelentős fejlődésen ment keresztül, de a fejlődés nem azonos mértékben következett be a megye egyes területein, sőt ez a fejlődési egyenlőtlenség, még erősebben polarizálta Hajdú-Bihar megyét, mint az korábban volt. A megye térségi egyenlőtlenségeinek vizsgálata megmutatta, hogy a megyében a vizsgált időszakban egy sajátos fejlődés zajlott le. A legerősebb fejlődést mutató térség Debrecen. A megye többi térsége ettől jóval elmaradva, különböző mértékű fejlődést produkál, melynek következtében a megye területi egyenlőtlensége egyre nagyobb polarizációja felé mutat.

Az erősödő polarizáció egyik lehetséges okozója lehet a vizsgált időszakban a megyében lezajlott területfejlesztési gyakorlat egyenetlen megvalósulása. Az elmúlt időszakban a magyar fejlesztéspolitikát teljes mértékben a projektesség jellemezte, valamint a fejlesztésre szánt források 90 százaléka uniós volt (CZIBERE – KOVÁCH 2013). A fejlesztési ciklus gyakorlati megvalósulása, jól nyomon követhető a Hajdú-Bihar megyei támogatott uniós pályázatok vizsgálatával. A megyében felhasználásra került uniós forrásokat (2007–2013) az országos informatikai adatbázisból (EMIR) kigyűjtöttük és elemeztük. A kapott eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy a források felhasználása rendkívüli módon koncentrált és centralizált módon történt Hajdú-Bihar megyében, mely a már meglévő területi egyenlőtlenségek további növekedéséhez vezetett.

IRODALOMJEGYZÉK

ACEMOGLU, DARON – ROBINSON, JAMES A. (2013): *Why Nations Fail*. London, Profile Books Ltd.

BARABÁSI ALBERT (2018): *A képlet: a siker egyetemes törvényei*. Budapest, Libri.

BAUMAN, ZYGMUNT (2002): *Globalizáció, a társadalmi következmények*. Budapest, Szukits Kiadó.

CZIBERE IBOLY – KOVÁCH IMRE (2013): *Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

DAHRENDORF, RALPH (1994): *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest, Gondolat Kiadó.

DEATON, ANGUS (2017): *A nagy szökés*. Budapest, Corvina Kiadó.

FÉNYES HAJNALKA – MOHÁCSI MÁRTA (2019): *Munkaerőpiac és emberi tőke*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

GRANBERG, LEO – ANDERSSON, KJELL – KOVÁCH, IMRE (2015): *Evaluating the European Approach to Rural*

Development – Grass-roots Experiences of the LEADER Programme. London (UK), ASHGATE.

HAUGHTON, JONATHAN – KHANDKER, SHAHIDUR (2009.): *The Handbook on Poverty and Inequality*. Washington DC, The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.

KOVÁCS ANDRÁS DONÁT – FARKAS JENŐ ZSOLT – PERGER ÉVA (2015): A vidék fogalma, lehatárolása és új tipológiai kísérlete. *Tér és Társadalom* 29. évf. 1. sz. 12–34.

LENGYEL IMRE (2006): A regionális versenyképesség értelmezése és piramismodellje. *Területi Statisztika* 9. évf. 2. sz. 131–147.

LUKOVICS MIKLÓS – KOVÁCS PÉTER (2008): Eljárás a területi versenyképesség mérésére. *Területi Statisztika* 11. évf. 3. sz. 245–263.

LUKOVICS MIKLÓS (2008): Térségek versenyképességének mérése. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar.

PIKETTY, THOMAS (2015): *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth Kiadó.

POLÓNYI ISTVÁN (2016): *Emberi erőforrásaink 21. százada*. Budapest, Gondolat Kiadó.

RAY, CHRISTOPHER (2001): *Culture Economies*. Newcastle (UK), University of Newcastle upon Tyne.

1. melléklet: Piramis versenyképességi modell (Lengyel, 2006)

Alap kategóriák (12 db)	Jövedelmek	1. Egy lakosra jutó GDP 2. Egy lakosra személyi jövedelemadó alapot képező jövedelem
	Munkatermelékenység	3. Egy foglalkoztatottra jutó GDP 4. Egy alkalmazottra jutó hozzáadott érték az iparban 5. Egy adózóra jutó személyi jövedelemadó alap
	Foglalkoztatottság	6. Foglalkoztatottsági ráta 7. Munkanélküliségi ráta 8. Személyi jövedelemadót fizetők ezer lakosra jutó száma
	Globális integráltság, nyitottság	9. Egy lakosra jutó export 10. Az exportból a XV-XVIII. árucsoport részesedése $\frac{\text{Export/Import}}{2\text{GDP}}$ 11. Kereskedelmi integráltság: 12. Külföldi vendégéjszakák száma ezer lakosra számolva a kereskedelmi szálláshelyeken
Alaptényezők (23 db)	Kutatásfejlesztés (K+F)	13. Kutatásfejlesztéssel foglalkozók aránya az alkalmazottakon belül 14. Ezer lakosra jutó tudományos fokozattal rendelkezők száma 15. Kutató-fejlesztő helyek ráfordításai a GDP arányában 16. Egy lakosra jutó eszköz beruházás
	Kis- és Középvállalkozások (KKV)	17. Működő vállalkozások ezer lakosra jutó száma 18. Működő kisvállalkozások ezer lakosra jutó száma 19. Jogi személyiségű vállalkozások ezer lakosra jutó száma 20. Gazdasági társaságok aránya működő gazdasági szervezetekből
	Külföldi működő tőke beáramlás	21. Egy lakosra jutó befektetett külföldi tőke 22. Külföldi érdekeltségű vállalkozások egy főre jutó száma 23. A külföldi érdekeltségű vállalkozások jegyzett tőkéjében a külföldi részesedés nagysága
	Infrastruktúra, humán tőke	24. Egy lakosra jutó feldolgozóipari tőke 25. Öregedési index 26. Korhatár alatti rokkant nyugdíjasok aránya a 40-59 éves korosztályhoz viszonyítva 27. ISDN vonalak ezer lakosra jutó száma 28. Egy km vízhálózatra jutó közüzemi szennyvízcsatorna-hálózat 29. Szállodai szállásférőhelyek ezer lakosra jutó száma 30. személygépkocsik ezer lakosra jutó száma 31. Hálózati telefonvonalak és mobiltelefonok ezer lakosra jutó száma
	Intézmények, társadalmi tőke	32. Nonprofit szervezetek ezer lakosra jutó száma 33. Ipari parkban dolgozók aránya az összes alkalmazotthoz képest 34. Felsőfokú intézményben nappali tagozatos hallgatók ezer lakosra jutó száma (a szülő lakóhelye szerint) 35. Domain szerverek ezerlakosra jutó száma

2. melléklet: Hajdú-Bihar megye versenyképességi mutatója 1996-ban és 2012-ben
alapkategóriák és alaptényezők szerinti

Alapkategóriák		1996		2012	
		Adatok	Skálaérték	Adatok	Skálaérték
1	GDP egy lakosra (ezer Ft)	549,00	1,74	² 122,00	1,18
2	Összes személyi jövedelemdó/lakos (Ft)	31 642,00	1,62	106 537,60	1,61
3	GDP/foglalkoztatottak (millió Ft)	1,76	2,40	6,03	2,02
4	Egy alkalmazottra jutó hozzáadott érték az iparban (millió Ft/alkalmazott)	1,29	3,07	5,40	2,42
5	Egy adózóra jutó nettó jövedelem (Ft)	307 557,30	1,82	1 354 774,00	1,43
6	Foglalkoztatási ráta (%)	47,00	2,50	51,80	2,35
7	Munkanélküliségi ráta (%)	13,00	7,00	13,60	6,80
8	Személyi jövedelemdótfizetők aránya (%)	38,04	3,48	43,15	3,43
12	Vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken (Szervezett fizetővendéglátás nélkül) 1000 lakosra (db)	21 309,00	1,39	470 717,00	0,68
Alapkategóriák összesen:		25,04		21,93	
Súlyozás (x2) utáni érték:		50,07		43,85	

Alaptényezők		Adatok	Skálaérték	Adatok	Skálaérték
13	Kutatás-fejlesztéssel foglalkozók száma (fő)	1 350,00	1,12	1 366,00	0,93
14	Tudományos fokozattal rendelkezők száma (fő)	569,00	1,55	1 259,00	1,60
15	K+F ráfordítások a GDP arányában (%)	0,67	5,49	2,10	10,00
16	Egy főre jutó eszköz beruházás (ezer Ft/lakos)	11,46	1,40	106,24	1,09
17	Működő vállalkozások ezer főre jutó száma (db)	55,38	1,76	81,48	2,66
18	Működő kisvállalkozások (10-50 alkalmazott) 1000 lakosra jutó száma	1,30	0,80	2,45	2,09
19	Regisztrált jogi személyiségű vállalkozások száma 1000 lakosra (db)	7,93	0,52	18,36	5,04
20	Gazdasági társaságok arány a vállalkozásokon belül	0,29	2,95	0,68	2,58
21	Ezer lakosra jutó befektetett külföldi tőke (milliárd Ft)	0,00	2,02	0,36	0,36
22	Ezer lakosra jutó külföldi érdekeltségű vállalkozások	0,71	0,43	0,58	0,10
23	Ezer lakosra jutó külföldi vállalkozás, jegyzett tőkéjében a külföldi részesedés nagysága (millió Ft)	0,00	1,26	0,36	0,36
25	Öregedési index	0,17	1,06	0,21	3,09
26	Korhatár alatti rokkantsági nyugdíjasok aránya a 40-59 éves korosztályhoz képest	0,32	7,66	0,09	5,78

28	Egy km ivóvízhálózatra jutó közüzemi szennyvíz-csatorna hálózat aránya	0,21	1,30	0,67	6,76
29	Szállodai szállásférőhelyek száma 1000 lakosra (db)	7,26	2,82	13,66	2,22
30	Személygépkocsik ezer lakosra jutó száma (db)	168,32	1,49	251,47	1,17
31	Ezer főre jutó telefonvonalak és ISDN vonalak száma	199,56	2,68	253,66	2,58
32	Regisztrált nonprofit szervezetek száma 1000 lakosra (db)	11,64	1,99	5,60	2,24
34	Ezer főre jutó, felsőoktatási intézményekben nappali tagozatos hallgatók száma (megyei lakosok)	20,27	6,26	22,72	10,00
Alaptényezők összesen:		44,57		60,65	
Versenyképességi mutató:		94,64		104,50	

Forrás: (TeIR, KSH – Saját szerkesztés)

3. melléklet: Hajdú-Bihar megye kistérségeinek 2007-es és járásainak 2013-as listája
emelkedő sorrendben, a fejlettségükre utaló komplex mutatószámaik alapján

Sorrend	2007						2013					
	Kistérségek	Komplex mutatószám skálaértéke	Népesség	Hátrányos helyzet (2,90 alatt)	Leghátrányosabb (népesség 15%-a)	Komplex program (népesség 10%)	Jársók	Komplex mutató	Népesség	Kedvezményezett járás 46,79 alatt	Fejlesztendő járás (népesség 15%-a)	Komplex programmal fejlesztendő járás, (népesség 10%)
7.							Nyíradonyi	23,05	29 808	1	1	1
17.	Berettyóújfalui	2,02	52 672	1	1	1	Derecskei	27,35	41 775	1	1	1
29.							Berettyóújfalui	29,88	45 277	1	1	1
32.							Püspökladányi	30,27	40 560	1	1	1
34.	Püspökladányi	2,19	51 211	1	1	0						
38.	Balmazújvárosi	2,23	29 551	1	1	0						
40.	Hajdúhadházi	2,25	60 932	1	1	0						
42.	Derecske-Létavértesi	2,27	35 974	1	1	0						
64.	Polgári	2,59	14 463	1	0	0	Balmazújvárosi	36,53	30 353	1	0	0
66.							Hajdúhadházi	36,92	22 335	1	0	0
82.							Hajdúnánási	40,99	29 514	1	0	0
90.	Hajdúböszörményi	2,82	59 096	1	0	0						
104.							Hajdúböszörményi	45,52	40 129	1	0	0
107.							Hajdúszoboszlói	45,9	42 983	1	0	0
128.	Hajdúszoboszlói	3,4	33 681	0	0	0						
139.	Debreceni	3,53	208 061	0	0	0						
161.							Debreceni	61,46	216 773	0	0	0

(Forrás: Nemzeti Jogszabálytár 2007, Magyar Közlöny 2014)

4. melléklet: Hajdú-Bihar megye és kistérségei által a 2007-2013 pályázati ciklusban kapott uniós források

Kistérségek	Lakossága (fő)	Összeg (Ft)	Korrigált támogatási arány	Korrigált egy főre jutó támogatás ¹ (Ft/fő)
Balmazújváros	28 217	16 773 361 179	4%	594 442
Berettyóújfalu	49 909	47 138 828 935	10%	944 496
Debrecen	212 028	246 571 724 887	55%	1 162 921
Derecske-Létavértesi	34 858	21 017 183 442	5%	602 937
Hajdúböszörményi	57 169	30 203 507 360	7%	528 320
Hajdúhadházi	60 416	29 057 531 734	6%	480 958
Hajdúszoboszló	33 487	21 144 302 133	5%	631 418
Polgári	13 656	8 550 095 069	2%	626 105
Püspökladányi	48 297	187 276 515 935	7%	610 470
Hajdú-Bihar	538 037	607 733 050 674	100%	836 263

(Saját szerkesztés 2017, Forrás: EMIR adatbázis)

¹ A Püspökladányi kistérségnek a Szajol-Püspökladány vasútvonal felújítására kapott források nélküli támogatások

DR. LAKATOS ARTUR LÓRÁND

lakatos_artur_lorand@yahoo.com

munkatárs (Román Elemzési és Stratégiai Intézet), oktató (Partium Keresztény Egyetem;
Budapesti Corvinus Egyetem)

A szocialista ipari létesítmények sorsa Kolozsváron 1989-et követően. Átalakulás, megszűnés, újjászületés

The Fate of Socialist Industrial Plants In Cluj following to 1989.
Restructuration, Cease of Existence, Rebirth

ABSTRACT

This paper presents the issue of the fate of the important industrial units from the city of Cluj, developed and nurtured by the five-years plans of the Communist regime, following to the fall of the Communist system. Following to the implosion of the Communist state-planned economy the industrial system was restructured toward a market-economy, through a series of privatizations and restructurations, which lead to a series of problems.

KEYWORDS

Socialist industry, privatization, economic transition, Cluj, Kolozsvár

DOI 10.14232/belv.2020.2.5

<https://doi.org/10.14232/belv.2020.2.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Lakatos Artur Lóránd (2020): A szocialista ipari létesítmények sorsa Kolozsváron 1989-et követően. Átalakulás, megszűnés, újjászületés. *Belvedere Meridionale* 32. évf. 2. sz. 87–118. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

KUTATÁSMÓDSZERTAN

E tanulmányom megírására egyetlen egy nagy, ugyanakkor komplex kérdés inspirált: mennyire bizonyultak életképesnek a szocialista ipari vállalatok 1989-et követően, a piacgazdaság körülményei között? Lehetséges egyáltalán általánosítani, általános értékű következtetéseket levonni, vagy minden egyes intézmény, termelői egység sorsa más és más, a meghatározó tényezők – termelés mennyisége és a termékek minősége, piaci versenyképessége, alkalmazottak létszáma, stb. – minden esetben másként alakítják ezt? Egyáltalán melyek voltak Kolozsvár meghatározó ipari létesítményei, és mi lett ezek sorsa? Melyek szűntek meg, melyek éltek tovább, napjainkig?¹

A szocialista iparosítás múltjára vonatkozóan eddigi kutatásaim során – sokat ezek közül a Magyar Tudományos Akadémia finanszírozott, a Domus Hungarica és a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj által – rengeteg anyagot sikerült gyűjtenem, a különböző kolozsvári vállalatok történelmére vonatkozóan. Kicsit változik ez a helyzet az 1989-et követő évek kapcsán, mivel minőségi szempontból más források kerülnek előtérbe.²

A kiadatlan dokumentumok, a levéltári források minden történészti kutatómunka alapforrásai, és lényegében az eredetiségben rejlő értéket jelentik. A bőség-szűkösség rendkívül érdekes paradoxonjával kerül szembe a kutató a romániai levéltárak esetében: egyrészt rengeteg a forrásanyag, ugyanakkor ennek csak kis része szokott releváns lenni, az adott téma szempontjából jelentős anyag azonban nem biztos, hogy mindig hiánytalanul teljes. Ha szigorúan a szűk értelemben vett gyártörténetet szeretne írni valaki például, ezzel nagyon könnyen szembesülhet. Ennek vonatkozásában komoly gond az, hogy az 1970-et követő évtizedek anyagai nem találhatók meg a Román Nemzeti Levéltár fiókjában. Ennek okai az 1989-et követő átmeneti évek nehézségeiben keresendő, amikor a túlélésért küszködő vállalatok irattárosai számára a legutolsó feladatok közé tartozott a levéltár pontos gondozása és átadása az országos levéltár helyi fiókjának. Más esetekben különböző értékes anyagok – ide sorolható a megszűnt Román Kommunista Párt dokumentumgyűjteménye – akár 1989-ig kutathatóak, csak a dokumentumok tengeréből ki kell halászni a témába vágó adatokat. Ennek megfelelően sok esetben adott időszakban levéltári források, dokumentumgyűjtemények nem igazán elérhetőek.

Más a helyzet a sajtóanyaggal. Az ekkorra már szabaddá vált sajtó rendszeresen foglalkozott a különböző vállalatok helyzetével, ugyanakkor ebben az esetben is komoly módszertani kérdések merülhetnek fel. Egyrészt, a sajtócikkek adatai nagy vonalakban nézve pontosak, részleteiket tekintve azonban fennáll a tudatos vagy nem tudatos tévedés, esetleg kerekítés kérdése. Például egy adott pontban 4000 alkalmazottról ír egy cikk, amikor az

¹ E tanulmány az MTA Domus Hungarica szülőföldi ösztöndíj programja keretében készült.

² A témában egy könyvem és több tanulmányom is megjelent. Ezek a következők: *A szocialista iparosítás következményei Erdélyben. Környezettörténeti, gazdasági, társadalmi aspektusok*. Kolozsvár, 2018, Művelődés Könyvkiadó, 338 o.; „Szemelvények a tordai vegyikombinát történetéből”, In Lőnhárt Tamás – Nagy Róbert Miklós – Hunyadi Attila-Gábor: *Modernizare economică, socială și spirituală în Europa Est-Centrală/ Gazdasági, társadalmi és szellemi modernizáció Kelet-Közép Európában*, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2017, Editura Argonaut. 466–477.; „Opinii pe marginea unui document: raport de încheiere a verificării membrilor PMR din Cluj, 1950” (*Issues raised on a specific document: The final report on the assessment of PMR members of Cluj, 1950*), in *Revista Bistriței*, vol. XXX-XXXI, year 2015-2016. 255–273.; Szocialista iparosítás, demográfiai változások. Kolozsvár, Nagyvárad és Marosvásárhely fejlődési irányai (1945–1989) *Belvedere Meridionale* 2017. 2. sz. 27–53.; A román-magyar viszony a Ceaușescu-korszak első éveiben. (The Romanian-Hungarian Relations during the first years of Ceaușescu's Rule) *Sugárút* 2016. 3. sz. 141–154.

adott pillanatban 3700-an vannak alkalmazásba, de a kerekítés jól hangzik. Sok esetben pedig a cikkek késői reakcióként születnek bizonyos folyamatokra, mivel az üzleti életben kicsit másképpen történnek a dolgok, mint a politikai események kapcsán. Míg a politikai események kapcsán, úgy a résztvevők, mind pedig a sajtó számára fontos az azonnali ismertetés és reakció, az üzleti világban kicsit fontosabb a diszkréció, sok folyamat csak azt követően válik nyilvánossá, hogy visszafordíthatatlanná vált, és elhallgatni sem érdemes már. Éppen ezért sok esetben a sajtócikkek már csak egy a már megtörtént eseményeket, kész tényeket illusztrálnak. A sajtóanyag jelentős, ugyanakkor elszórt, több helyen található, és feltárása rengeteg időt igényel. Szerencsére nagyon sok anyag interneten is elérhető, a legfontosabb, legnépszerűbb cikkek mindenképpen. Ugyanakkor a sajtóanyagok valóságtartalmához gyakran kritikusan kell hozzáállnunk.

Ugyanakkor viszont megnő az interjúk, az oral history szerepe. Erre vonatkozóan is rengeteg adatot lehet gyűjteni. Az oral history kapcsán Lőnhárt Tamás egyik korai kötetében a következőképpen fogalmazta meg az e forrásgyűjtő műfaj lényegét: *„az interjúkészítés által gyűjtött forrásanyag fontos, egyedi, addig nem rögzített információval szolgálhat. Ugyanakkor a személyes megélés által az interjúalanyok élményanyaga a kor hangulatát, közvéleményét, a megélt történelmet hozzák közel, feltárva a kor bélyegét magán hordozó döntések, értékítéletek, nézetek belső logikáját.”*³ Ennek megfelelően a visszaemlékezés műfaja kapcsán fennáll a pontatlan emlékezés, illetve az egyéni szubjektivitás problémája. A múlt gyakran megszépíti az emlékeket, azt is, ami annak idején nem lehetett éppen a legkellemesebb (így például a korai kelés, a fáradtan munkába indulás utólag megszépül, mivel egyfajta stabilitás- és biztonságérzetet ad az emlékező számára), ugyanakkor napjainkhoz időben minél közelebb álló eseményről vagy jelenségről van szó, annál megkerülhetetlenebb az oral history műfaja.

E kutatásom során is ennek kapcsán sok anyagot sikerült gyűjteni, ugyanakkor szintetikus módon egy szubjektív kérdőívet tartottam igazán alkalmasnak feldolgozni, mely nem egyetlen egy vállalat sorsára fókuszál, sokkal inkább arra, hogy melyek az 1989-től napjainkig lezajlott jelenségek hatásai. Ennek e tanulmányom végére külön fejezetet szántam.

A KOLOZSVÁRI IPARI ÉLET KIALAKULÁSA

Amikor a kolozsvári ipari élet szóba kerül, legtöbbször két, egymással ellentétes információt tartalmazó, de ugyanakkor nagymértékben, sarkított formában igaz kijelentéssel találkozhatunk. Ezek közül az első, hogy Kolozsvár nem jellegzetesen iparváros, a második pedig az, hogy Kolozsvár gazdag, sokoldalú és versenyképes iparral rendelkezett és rendelkezik jelen pillanatban is. Tény az, hogy Kolozsvár nem vált olyan értelemben iparvárossá soha, mint Galac, Brassó, vagy a mai Magyarország területén Miskolc vagy Dunaújváros. Ugyanakkor nagyvárosi jellegéből fakadóan, számtalan olyan iparvállalatnak adott – és ad mind a mai napig – otthont, melyek akár nemzetközileg is híressé vált brandek szülőhelyét is jelentették, vagy jelentik. Ugyanakkor ezek a vállalatok nem örök életűek: létrejönnek, majd megszűnnek sokan közülük. Ehhez kapcsolódóan fogja e tanulmány bemutatni több egykori, a szocialista gazdaság keretei között alapított vagy továbbfejlesztett vállalat 1989-et követő sorsát.

³ LŐNHÁRT 2003. 54.

A középkori Kolozsvár, melynek lakossága túlnyomórészt százszobából és magyarokból állott, elsősorban kézműves településként vált ismertté a környék lakossága számára melynek lakossága – a város kereskedelmi és áruforgalmi szempontból meglevő kedvező fekvéséből is kifolyólag – állandóan nőtt. 1369-ben alapítják meg az első kolozsvári céhet-, a szűcsökét, mindössze két évre rá, hogy Besztercén és Nagyszebenben is létrejött ugyanez a céh, majd nem-sokára ezt követte a mészárosok céhe. A vegyes házi magyar királyok alatt a város gazdasága önellátóból egyre inkább árutermelő jellegűvé vált. Kereskedelmi kapcsolatok léteztek a közeli vidékkel és a távolabbi világgal egyaránt. A város a környék parasztjai számára mezőgazdasági termékeik felvevőpiacaként szolgált, valamint ezeket kézműves termékekkel látta el. Ugyanakkor a kolozsvári kereskedők áruikkal Itáliába és Lengyelországba is eljutottak. Ez együtt jár a nagykereskedők – patríciusok - rétegének felemelkedésével is. 1453-ban már kb. 15-20 különböző céh működött, a legtöbb mesterember a bőrfeldolgozás terén tevékenykedett, őket követték a ruházati cikkek előállító mesterek (csak szabóból 31-et írtak össze). Az önálló erdélyi fejedelemség megalakulásától kezdődően pedig hosszú távon tartó gazdasági fellendülés következik be Kolozsvár életében. A kézművesek száma állandóan gyarapodott: 1561 és 1571 között csak ötvös mesterből 62-öt tartottak nyilván. Ugyanakkor a kolozsvári kézművesipar az újkorban másodlagos szerepet játszott a nagyszebeni és brassói mesterek munkái mellett.⁴

A XVIII. század vége Erdélyben is elhozta a középkori jellegű gazdaság válságát, valamint a tőkés jellegű termelés megjelenését. A XIX. század első felében már 22 olyan nagyműhely működött a városban, mely magán hordozta a manufaktúrális műhely jellegét, tulajdonosaik helybéli nagykereskedők és kézművesek, részvénytársaságok voltak. Az 1867-es kiegyezést követő időszak egy újabb fellendülési korszakot jelentett: 1870-ben Kolozsvár bekapcsolódott a dualista monarchia vasúthálózatába, és habár megmarad a kis- és közepes nagyságú műhelyek túlsúlya, egyre jobban előretört a gyárpar is. 1910-ben már a város 7230 fős munkásságának közel a fele nagyvállalatokban dolgozott, legtöbb alkalmazottal a dohánygyár rendelkezett: 1274-gyel. Ezt követte a vasúti műhelyek, 513, a Reitter gyufagyár 226 és az ekkortájt alapított Renner bőrgyár, mely ekkor még mindössze 100 alkalmazottal rendelkezik, azonban a következő évtizedekben a város legjelentősebb ipari egységévé növi ki magát. Az első világháborút és a trianoni döntést követő időszak pedig az új államalkotó nemzet, a románág gazdasági megerősödését hozta magával, habár a helyzet megváltozása a már meglevő, magyar, német vagy zsidó származású gyártulajdonosok tulajdonát nem igazán érintette. A két világháború között időszakban létesült Kolozsváron az Írisz, az ország legelső és egy ideig egyetlen porcelángyára, valamint a várost ellátó egeresi hőerőmű. Ugyanakkor megfigyelhető a kisipari vállalatok súlyának és arányának csökkenése, habár továbbra is jelentős erőt képeztek és a kistermelők jelentős társadalmi rétegét alkották a városi lakosságnak.⁵

Mivel a második világháború során a város – nyílt városként - önmagába véve nem vált harcok színhelyévé, elkerülte az igazán nagy pusztításokat. És így elég hamar, és az általában minden esetben jelentkező nehézségeket leszámítva, gyors ütemben és rendkívüli nehézségek nélkül tudott beindulni az újjáépítési folyamat. Ennek két nagy területét különböztethetjük meg: az infrastruktúra rehabilitálásának és az ipari termelés helyreállításának folyamatát. Az újjáépítési munkálatok intenzitása és ritmusa esetről esetre különböző volt, annak függvényében, mennyire volt fontos egy

⁴ SUSAN 1973. 96.

⁵ JAKÓ – KOVÁCS KISS 1992. 10–21.

bizonyos objektum helyrehozatala, és ez kinek az érdekeit szolgálta: a Vörös Hadseregét, a lakosság általános érdekeit, esetleg egyes csoportok vagy egyének gazdasági érdekeit. Mivel a harcok kevésbé érintették azokat a hálózatokat, amelyek az alapvető ellátást biztosították, ezeket elég hamar sikerült helyreállítani. Habár ezt a folyamatot meglehetősen nagymértékben megnehezítette az eddigi magyar közigazgatás elmenekülése a hátszágba, az új, nagyrészt helybeliekből szervezett adminisztráció mindent elkövetett annak érdekében, hogy minél hamarabb helyreállhasson a rend.

Ha általánosságban beszélünk az ipari termelésről, 1944 őszén egyértelmű, az ezt megelőző időszakhoz viszonyítva, a termelés mutatóinak hanyatlása, minden viszonylatban, mint ahogy ez ki is derül a különböző termelési statisztikákból, ezt követően azonban rohamos felemelkedésnek indultak. Az ipari létesítmények újjáépítésének esetében legalább három stimuláló tényező létezhetett: a hatóságok és a megszálló seregek azon óhaja, hogy minél hamarabb üzembe állítsák az elsősorban stratégiai célokra (a Vörös Hadseregére) alkalmas egységek munkáját; a tulajdonosoknak és a nyereségben általában minden érdekeltnak gazdasági érdeke, valamint a munkásság azon személyes, belső ösztönzése, hogy munkahelyük nyereségessé tételével a saját megélhetésüket is biztosítsák. A munka megszervezésében pedig nagy szerepet játszottak a szakszervezetek.

1944. október 31-én alakul meg az első vasmunkás kisiparos szakszervezet, melybe kb. 200 lakatos, kovács és más rokonszakmájú tartozott. Ezek első intézkedése egy népkonyha felállítása volt, ahol elsősorban kenyeret sütöttek saját családjaik és a rászorulóknak számára. Az építőipari munkásokat is mozgósították, első ténykedésük a mészárszék helyrehozatala volt.⁶ Még a cukrászok és cukoripari dolgozók is saját szakszervezetet alapítottak, az elmenekült Pillich gyárhelyiségében.⁷ De a legfontosabb talán a vasúti munkások szakszervezetének megalakítása volt, melyre hivatalosan október 23-án került sor.⁸ Ennek nemcsak az e szférába tartozó tevékenységek megszervezésében játszott szerepet, hanem sok más közösségi tevékenységben is. Egy sajátos probléma is felmerül ezeknek a dolgozóknak az esetében: mivel hagyományosan állami vállalatról volt szó, az akkori politikai körülmények között fizetésük nem volt biztosítva. Ily módon gyűjtéseket szerveztek számukra, amelyek során nagyon szép szolidaritási megnyilvánulásokra lett példa. Így például november 14-én a városi adminisztráció dolgozói egy napi fizetésüket adományozták a vasúti műhelyek dolgozóinak,⁹ a Kommunista Párt pedig, a maga során, néhány nap leforgása alatt, 100 000 pengőt gyűjtött, amit átnyújtottak a vasúti munkások képviselőinek.¹⁰ Szakszervezeti vonalon is sok pénzt gyűjtöttek, így például az Orion gyár munkásai 1000 pengőt, a "Világosság" dolgozói és olvasói 22000 pengőt, a környező falvak parasztjai élelmiszereket adományoztak.¹¹

A gyárak és kisvállalkozások esetében valószínű hatalmas szerepet játszott az itt dolgozók azon motivációja, hogy munkahelyüket minél hamarabb helyreállítsák. Az "Erba" bútorgyár esetében például, amit a bombázások nagyon tönkretettek, a helyreállítási munkálatok már a szovjet bevonulás másnapján megkezdődtek, és az ebben érdekelt kb. 40 munkás még éjszaka is dolgozott.¹² (ennek ellenére azonban 1946 áprilisában még javában folytak a

⁶ *Világosság* 1944. október 31. 3.

⁷ *Világosság* 1944. december 2. 2.

⁸ *Világosság* 1944. október 23. 2.

⁹ *Világosság* 1944. november 24. 2.

¹⁰ *Világosság* 1944. december 5. 4.

¹¹ *Világosság* 1944. december 6. 3.

¹² *Világosság*, 1944. október 31. 2.

renoválási munkálatok).¹³ Az Acélárugyár is hasonló helyzetben volt, ennek is október 12-től már munkába állott kb. 260 munkása, és október 23-án már árut termelt, ami azért is fontos volt, mivel a frontátvonulást követően mindössze 50 000 pengő maradt a vállalat kasszájában.¹⁴ A gázgyár részleges helyreállítása és üzembe helyezése 1945. február 14-én történik meg, de mivel a kazánok és csövek helyreállítása ekkora még nem sikerült, mindössze festéket és különböző permeteket gyártott.¹⁵ Maga a gáztermelés csak június 11-én indul be újra.¹⁶ Az "Írisz" porcelángyártat azonban ennek 140 alkalmazottja mindössze 6 hét alatt építették újra,¹⁷ habár ők sem kaptak fizetést három hétig.¹⁸ A vasúti műhelyek esetében a hidraulikus prést például mindössze 1945. február 18-án sikerült üzembe helyezni,¹⁹ de a legtöbb gépezetet még ennél is sokkal később. A Napochemia gyógyszergyár esetében az infrastruktúra kb. 75%-ban lett megrongálva, és a kasszában mindössze 51 pengő maradt, azonban itt is meglehetősen gyorsan megtörtént a helyreállítás. 1946-ban például ez volt az egyetlen gyár Romániában, a bukaresti mellett, amelyekben a kor "csodagyógyszerét", a penicillint előállították.²⁰ A gyufagyár helyrehozatalára még a tanulókat is mozgósították, de ez egy sokkal hosszabb folyamatnak fog bizonyulni.²¹ A rövid időn belül helyreállított téglagyár 1945 júniusában már elérte 1942-és, addigi legjobb termelésének mutatóját, vagyis a 7 000 000 téglát naponta.²² Sőt a Törökvágás út kiszélesítési munkálatai révén az innen kitermelt agyag új és olcsó alapanyagforrást jelentett.²³ Igaz, hogy egy 1945 márciusában bekövetkező balesetszerű robbanás következtében (mivel a raktárhelyiséget lőszerraktárként is használták), ennek az objektumnak infrastruktúrája ismételten megsérült,²⁴ de nem olyan mértékben, hogy néhány hónap leforgása alatt ne lehetett volna helyrehozni. Ennek megfelelően a város termelése rövid időn belül helyreállt, így, amikor 1948 nyarán végbemegy az államosítás, ez viszonylag problémamentesen fog lezajlani.

Romániában a főbb termelési eszközök államosítása a 119/1948-as törvény által vált lehetővé, amit a Nagy Nemzetgyűlés ezen év nyarán fogadott el.²⁵ A társadalmat – nem csak politikai szempontok értelmében – egyáltalán nem érte felkészületlenül az intézkedés. Már 1945 őszétől kezdődően a Groza-kormány erős központosító intézkedéseket fogantatosított, leginkább kormányrendeletek által.²⁶ Magát az ipari létesítmények államosítását megelőzték egyrészt hasonló intézkedések – mint például a Román Nemzeti Bank államosítása 1946-ban –, valamint olyan, kimondottan ezt a célt megelőző intézkedések, mint az 1947 októberében

¹³ ROLCJ. Fond 1. Comitetul Regional PMR Cluj. Secția administrativă. Dosar 8/1946. Doc. 11. I. 1946.

¹⁴ *Világosság* 1944. október 23. 2.

¹⁵ *Világosság* 1945. február 14. 2.

¹⁶ *Erdély* 1945. június 12. 3.

¹⁷ *Világosság* 1945. március 4. 4.

¹⁸ *Erdély* 1945. december 18. 2.

¹⁹ *Világosság* 1945. február 18. 2.

²⁰ *Erdély* 1945. május 15. 2.

²¹ *Erdély* 1945. április 1. 3.

²² *Erdélyi Szikra* 1945. június 24. 1.

²³ *Világosság* 1944. november 29. 4.

²⁴ *Világosság* 1945. március 24. 2.

²⁵ BARTOS 2009. 15.

²⁶ HITCHINS 1994. 531.

az ország területén magánkézben levő ipari, kereskedelmi és szállítási vállalatokról készített leltár. Adatainak összegzését követően alakultak meg a Gheorghe Gheorghiu-Dej által elnökölt Gazdasági Főtanács keretén belül az Országos Államosítási Bizottság, valamint az ennek keretén belül működő megyei- és vállalati szintű bizottságok.²⁷ Csak Nagyváradon az első napokban 93 vállalatot államosítottak, vagyis vettek birtokba az állam megbízottai.²⁸ Az államosítás során, majd ezt követően is szigorú magatartást követtek az egykori tulajdonosokkal, igazgatókkal szemben: előfordult az is, hogy utólag vontak felelősségre egy-egy volt igazgatót.

Az államosítás legalább két, egymástól különböző arculattal rendelkezett: egy „hivatalossal” mely elsősorban a napi sajtóban jelentkezett, és ami a pozitívumokat hangsúlyozta ki, és egy „reálissal”, mellyel többek között a bizalmas pártjelentésben is találkozhatunk - habár ez utóbbiak esetében, főleg ha az érintett üzemi szervek jelentenek, a központi felettes szervek irányába. Például egy, a Fermeta fémipari gyár által a Metallurgiai Központi Igazgatósághoz írott levél szerint a gyár az államosítás pillanatában komoly nehézségekkel küszködött: nem rendelkezett a raktárában nyersanyagokkal, utánpótlással és az államosítás gyakorlatilag „megmentés” volt a vállalatnak – a csődtől mentette volna meg. Ténylegesen a vállalat mérlege az államosítást követően is – 1948. június 13. - 1948. december 31. közötti időszakban – 388 439 lej veszteséget mutatott.²⁹

A kor sajtójában is az államosításoknak igyekeztek pozitív visszhangot adni. A bukaresti és egyben országos, hivatalos pártlap, a Scânteia, többek között június 14-én az alábbi címmel jegyzi vezércikkét: „Az államosítás a munkásság forradalmi cselekedete”.³⁰ A Világosság például - a Kommunisták Pártja mindig is rokonszenvező, sőt, kettős tagságú MNSZ-esek napilapja - többek között arról ír, hogy az államosítást követően, a Schull kendőgyár termelési költségei az államosítást követően 9%-kal csökkentek, és ezzel jelentős mennyiségű anyag takarítódott meg.³¹ Ugyanez az újság könyveli el a sikertörténetek között a Helios államosítását, melynek termelése szintén megnövekedett,³² a volt „Katona” pékség kenyértermelése napi 300 kg-ról 1300 kg-ra emelkedett.³³ Az egykori Rendor bőr- és cipőgyár nevét az államosítást követően Kaméleonra változtatta, és termelése - az 1938-as évhez viszonyítva - 30%-kal nőtt, még Argentínából is szerzett be nyersanyagot.³⁴

Ezeket az adatokat valószínűleg – legalábbis számtani és statisztikai szempontból nézve – teljes mértékben, vagy legalábbis nagyrészt valósaknak kell tekintenünk. Habár ekkor már hatalmas súlyt fektetnek a „hivatalos”, központilag megtervezett és ellenőrzött propagandára, a cenzúra pedig megakadályozta, hogy a „hivatalos” irányelvekkel és adatokkal ellentétes információk kerüljenek napvilágra. Ugyanakkor elfogadható az, hogy a központi tervezés rövidtávon ténylegesen sok esetben – legalábbis az alkalmazottak szempontjából - bizonyos

²⁷ SCURTU – BUZATU 1999. 555.

²⁸ *Igazság* 1948 július 2. 4.

²⁹ ROLCJ Fond Fermeta Dosar 1/1948. f 2.

³⁰ Naționalizarea, act revoluționar al clasei muncitoare. *Scânteia* 1948 június 14. 1.

³¹ *Világosság* 1948 július 1. 9.

³² *Világosság* 1948 augusztus 5. 5.

³³ *Világosság* 1948 augusztus 10. 3.

³⁴ *Világosság* 1948 szeptember 4. 5.

fokú stabilitást eredményezett, biztosította a munka és termelés folytonosságát, a bérek időben és pontosan történő kifizetését garantálta, és ezek felismeréséhez nem volt szükséges feltétlenül hithű kommunistának lenni. Ehhez pedig nagymértékben hozzájárultak az elmúlt évek történései, amikor is a szállítási logisztika hiányosságai miatt, melynek következtében nyersanyag hiányában állt le ideiglenesen a termelés, munkahelyek elvesztése, a fizetések gyakori késése. Nem állnak rendelkezésünkre szociológiai, statisztikai adatok arra vonatkozóan, hogy milyen arányban állt volna a népesség az államosítás mellé vagy ellen, és e nézőpontok a társadalom melyik csoportjában hogyan, milyen arányban oszlanának meg: a kor hangulata lehetetlenné is tett volna egy reális felmérés elvégzését. Tény az, hogy sokaknak nem tetszett a folyamat, elsősorban azoknak, akik számára az egész folyamat komoly anyagi veszteséget jelentett: azok között pedig, akik magával a folyamattal nem veszítettek semmit, lehettek szép számmal olyanok, akik úgy gondolkodtak, ezek az intézkedések stabilitást és jólétet hozhatnak. Tény az, hogy pontos arányt így utólag lehetetlen megállapítani, és az ilyen típusú államosítás példátlan eseménynek számít ott a térség történelmében, egy olyan politikai és társadalmi kísérlet, melynek hatásai még a kommunizmus bukását követően is érezni lehet.

Egy, a Kolozsvári Levéltárban talált, az RMP Regionális Bizottsága elé terjesztett jelentés a következő számszerű adatokat tartalmazza: Kolozs megye szintjén 48 olyan ipari létesítményt államosítottak, melyek az Ipari, Bányászati és Kőolajügyi Minisztérium hatáskörébe kerültek át, valamint 26 malom és olajmalom pedig a Belügyminisztérium igazgatása alá ment át. Az államosított vállalatok listáján még található 6 fémipari üzem, 3 elektrotechnikai vállalat, 2 bánya, egy kőolajtermékeket forgalmazó társaság, 7 építőipari vállalat, 5 fafeldolgozó üzem (elsősorban deszkaelőállító gáter), 2 grafika-művészeti, 6 textil- 2 bőr- 6 vegyipari vállalat, 6 élelmiszeripari cég, 1 biztosítótársaság. Ezek élére új igazgatókat neveztek ki, ezek megoszlása szakmai szempontból a következő volt: 44 személy az új igazgatók közül kinevezése előtt kétkezi munkás volt, 4 pedig tisztviselő vagy technikus.³⁵ A jelentés még megemlíti azt is, hogy szinte mindenütt örömmel fogadták a gyár dolgozói az államosítás hírért, kivételek a téglagyár és az Orion fémipari üzem. Nem ilyen egyértelmű viszont a változások fogadása a tisztviselők és technikusok körében, akik közül sokan fenntartásokkal és kétségekkel álltak hozzá.

³⁵ ROLCJ.Fond Comitetul Regional PMR. Dosar 2/1948. F 22-23.

Egy statisztika a kolozsvári vállalatok számára és profiljára vonatkozóan a következő adatokat tartalmazza:

Ágazatok szerinti megoszlás	Vállalatok száma
Kitermelési (bánya) ipar	3
Vegy- és gyógyszeripar	7
Fémfeldolgozás	7
Textil	6
Bőr- és cipő ipar	2
Építkezés és kerámia	3
Fakitermelés és feldolgozás	8
Élelmiszeripar (beleértve a nyolc városi pékséget is)	21
Grafika	2
Elektromos energia	1
Szállítás és távközlés	1

A legfőbb vállalatok termelési adatait az alábbi táblázat³⁶ ábrázolja:

Vállalat neve	Főbb termékek és mértékegységeik	1938-as évi átlag	1948-as havi átlag, államosítás előtt	1948-as havi átlag, államosítást követően
Vasúti műhelyek	Mozdonyjavítás/ darab	16	12,6	8
	Vagonjavítás/ darab	494	244	207
	Mozdonyok, kisebb javítások	5	8,6	10
Herbák János (volt Dermata)	Lábbeli/pár	46763	54734	93850
	Talp, kg	86678	51140	148701
	Finombőr, orsó	324070	189290	559020
	Szíjak, kg	2131	2397	5336
	Enyv, kg	1520	2261	11199
Acélárugyár, az államosítást követően „Unirea”	Formázható acél, kg	92844	101307	88138
Iris porcelángyár	Chamotte, kg	62771	34778	56108
	Porcelán	Nincsenek számszerű adatok	Nincsenek számszerű adatok	Nincsenek számszerű adatok
Dohánygyár (CAM)	Carpați ,db		4945000	8564000
	Mărășești, db		3950000	9307000
	Național,db		24588000	29352000
	Plugar, db	151000	21588000	23058000
	Dohány, kg		28705	70120
Egeresi szénbányák	Barnaszén, tonna	8200	5596	5600
„Poieni” deszkagyár	Deszka, köbméter	1000	1192	2236
Ravag	Különböző öntvények, kg	7712	4119	7585
Schull kendőgyár	Kendők, kg	25000	17500	23407

³⁶ ROLCJ.Fond Comitetul Regional PMR. Dosar 12/1948. F 12-13.

Egy másik, teljességre törekedő táblázat az alábbi adatokat tartalmazza:

Sorszám	Vállalat neve	Alkalmazottak száma	Főbb termékek	Havi termelése
1	„Unirea” gyár	515	Öntvények, gépalkatrészek	100000 kg/havonta
2	Robinet (Ravag)	124	öntvények	7000 kg/hó
3	Menajul (Orion)	106	Különböző fémtárgyak	35000 kg/hó
4	Fermeta	85	öntvények	4000 kg/hó
5	Triumf	47	gyújtók	2500 db/hó
6	Uzine de Fier	130	gépalkatrészek	25000 kg/hó
7	Emeryt-Volta	18	Bergman tubusok	-
8	„Ticu” szénbányák	781	barnaszén	6000 tonna
9	Egeresi kaolinbányák	69	kaolin	100000 kg
10	Nemzeti gázmetán vállalat	288	metángáz	-
11	Egeresi gipszgyár	130	gipsz	-
12	Rapid (Calcit) gyár	85	Gipsz, műtrágya	-
13	Gazind	104	Gáz	75000 köbméter
			Koksz	76800 kg
			Kátrány	3800 kg
14	Gladys	56	Cipőkrém	18000 kg
15	Mucava	42	Papír	40000 kg
16	Napochemia	116	Gyógyszerek	10-12000000 lei
17	Breiner Béla	243	Szövetek, gyapotból elsősorban	150000 m
18	România Muncitoare	144	kendők	25000 db
19	Ady	109	Női harisnya	800-1000 kg
20	Helios	114	Fonott textil, szövetek	-
21	Someșul	21	posztócsizmák	-
22	Herbak	4338	Bőr és lábbelik	
23	Cameleon (Rendor)	99	Bőr és talp	
24	Kajántói téglagyár	56	Tégla és cserép	
25	Kardosi kő- és agyagipari Vállalat	49	Tégla és cserép	
26	Iris	348	Porcelán, chamotte	
27	Poieni faüzem	450	Deszka, ládák	
28	Valea Someșului faüzem	43	Deszka, ládák	
29	Răcătau faüzem	64	Deszka, fenyőtermékek	
30	Beliș faüzem	35	Deszka, fenyőtermékek	
31	Damian Moga gyára	20	deszka	
32	Toader Gheorghe gyára	18	deszka	
33	Hercules-Bucea gyár	22	bútorok	
34	Erba	139	Bútorok	
35	Húsgyár	60	hústermékek	
36	Sörgyár	108	sör	750 kl

Sorszám	Vállalat neve	Alkalmazottak száma	Főbb termékek	Havi termelése
37	Kolozsvári Szesz- és Alkohol gyár	41	alkohol	31000 l
40	Almaşul alkoholgyár	20	Alkohol	
41	Gyalui alkoholgyár	20	Alkohol	
42	Zimbor szeszgyár	20	alkohol	
43	Feleacul cukorkagyár	58	Cukorka, édességek	
44	Flacăra olajgyár	46	Étolaj	40000 kg
45	Irina malom	20	Kereskedelmi malom	
46	Molnár-Pintér malom	28	Kereskedelmi malom	
47	Moara Românească	9	Kereskedelmi malom	
48	Plugarul malom	6	Kereskedelmi malom	
49	Kovács malom	5	Városi malom	
50	Goldstein malom	7	Városi malom	
51-58	Városi pékségek, 1-8	153	Kenyér, pékáruk	
59	„Hajnal” nyomda		Különböző nyomtatványok	
60	Minerva művészeti intézet	183	Különböző nyomtatványok	
61	Elektrotechnikai Művek, Kolozsvár	292	Elektromos áram	
62	SART	80	telefonok	

Ugyanez a kimutatás többek között beszél a nem-állami, azaz kooperatív és magánszféráról is. Az ipari termelés terén ekkor megyében összesen négy szövetkezet létezett, ebből az első háromnak a neve egyaránt „Victoria” volt, profiljuk azonban különbözött: egyik a szövőipar, másik az édességyártás, harmadik pedig a bőripar területén tevékenykedett. A „Lemnul” pedig – mint ahogy azt neve is mutatja – a fa- és bútorigarra szakosodott. Ezek a szövetkezetek újabb állami vállalatok megszületéséhez jelentettek alapot.

Az államosítást követően két irányba történt az iparfejlesztés: az egyik a régi meglévő ipari egységek megerősítése és továbbfejlesztése (cipőgyártás, gördülő anyagok javítása, porcelánfeldolgozás), másik irány pedig újstruktúrák létrehozása, elsősorban a fémfeldolgozó nehézipar terén,³⁷ erre példák a hűtőberendezéseket gyártó Tehnofrig vagy a nehézgépgyár (CUG) létesítése. Maga a bukaresti központi vezetés nagy figyelemmel követte a kolozsvári iparosodási folyamatokat, így például a Sinterom vállalat létesítését, szimbolikus és ünnepélyes módon, Ceauşescu pártfőtítkár egyik kolozsvári munkalátogatása során írta alá.³⁸ A hetvenes évek elejére a 49 vállalatból 12 kooperatív, 31 országos (köztársasági fontosságú) 6 helyi fontosságúnak számított, a hivatalos besorolás szerint. Ezekben 1970-ben 108 900 alkalmazott dolgozott, ezek közül 77 500 volt a szó szűkebb értelmében vett munkás. 45%-uk ipari termelésben dolgozott, 11,5% építkezésben, a megye ipari termelésének 49,8%-a származott Kolozsvárról. A Clujana cipő- és bőrgyár – az egykori Dermata utódja – a maga 7000 dolgozójával az ország második legnagyobb bőrgyára volt, és a kolozsvári pártvezetők büszkék voltak arra, hogy a város ipara

³⁷ LUŢAS 2008. 66.

³⁸ MICLEA 1985. 19.

– a kor divatos szófordulatával élve – „sokoldalúan fejlett”.³⁹ Földrajzi szempontból nézve négy nagyipari zónát különböztethetünk meg, melyek a következők:

1. keleti: Írisz, Unirea, Carbochim, Sinterom, Clujana, Terapia, Sanex, vasúti műhelyek kiskazángyár, nehézgépgyár
2. Központi: Metalul Roșu, IMMR, 16 Februarie, Tehnofrig, Armătura, Mucart, Farmec, Flacăra, Someșul, sörgyár, Feleacul
3. Bácsi térség malom és kenyérgyár, Vinalcool
4. A szamosfalvi raktárhelyiségek több építkezési anyag-raktárral.⁴⁰

Ez a fajta nagyirányú és tervezett fejlesztés a lakosság növekedését automatikusan maga után vonta. Mihaela Luțas egyik tanulmányában a következőképpen fogalmaz: „*A lakosság dinamikájának kulcsa a kommunista korszakban rejlik, az ipari termelésre szánt kapacitás megteremtésében és fejlesztésében, mely nemcsak a megyével szomszédos megyékből, hanem Moldvából, sőt az ország déli részéből is ide vonzotta a munkaerőt*”.⁴¹ Ilyen körülmények között a román és a magyar lakosság aránya közötti eltolódás érthető, különösképpen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy bizonyos időszakokban a románosítás – úgy a vezetőségi szinteken⁴², mint pedig a köznép körében – kimondottan pártstratégiának számított. Kolozsvár 1956-ra Románia második legnagyobb városa lett. A hetvenes években egy év alatt akár négyezzerrel is növekedhetett a lakosság száma: 1974-ben 218703 lakosa volt, 1975-ben 222 429.⁴³ Ekkor alapítják a későbbiekben CUG néven ismertté vált nehézgépgyárat is, amelynek 1976. június 18-án Ceaușescu saját kezével öntötte ki a kolozsvári Nehézgépgyár alapjának első betonkupáját.⁴⁴ A nemzetiségi arányok területén lezajlott váltás pillanatát, illetve ennek következményeit ugyanakkor nehéz megragadni, még ha a jelenség egyes ipari létesítmények esetében jól nyomon követhető. Így például ha a Tehnofrig gyár fondjában található dossziékat, dokumentumokat tanulmányozzuk, az ötvenes években a kevésbé hivatalos iratok – CV-k, személyi jellemzések, egy-egy műhely gyűléseinek jegyzőkönyvei, stb. – szinte kizárólag magyarul vannak meg, a hatvanas években már inkább csak románul lehet megtalálni mindezeket.⁴⁵ Ugyanez a helyzet a cipőgyár – Dermata, Herbák János, Clujana, ugyanazt a vállalatot jelölők a nevek, különböző időszakokban – esetében is, ennek dokumentumaiban szintén érzékelhető a jelenség.⁴⁶ Ez ugyanakkor csak részbizonyítéka lehet a sokkal általánosabb jelenségnek.

A tervgazdaság közepette ezek a vállalatok mind működőképesek voltak. A veszteségesek veszteségét az állam állta, mivel felesleges termék a tervgazdaság keretén belül nem létezett. Ugyanakkor az 1989-es forradalmi eseményeket követően ez a helyzet gyökeresen megváltozott, és a szocialista vállalatok a piaczgazdaság keretei között, a privatizáció folyamatait megtapasztalva, kellett helyüket megtalálják.

³⁹ TROFIN 1971. 35–44.

⁴⁰ ALICU 1997. 154.

⁴¹ LUȚAS 2008. 65.

⁴² Erre vonatkozóan lásd: TATÁR 2014. Különös tekintettel a Tehnofrig gyárról szóló (*A pingvin elröpült*) című fejezetet lehet ajánlani ebből a szempontból az olvasó figyelmébe. A későbbiekben még szó lesz róla.

⁴³ MEASNICOV – HRISTACHE – TREBICI 1977. 42.

⁴⁴ OMAGIU 1978. 256.

⁴⁵ ROLCJ. Fondul Intreprinderea Tehnofrig. *passim*.

⁴⁶ ROLCJ. Fondul Intreprinderea Dermata. *passim*.

A ROMÁNIAI PRIVATIZÁCIÓ ALAPJAI

Amikor a rendszerváltás Romániában bekövetkezett, általános volt az öröm, az ujjongás. A dolgozók jelentős része kinn volt az utcákon, harcolt vagy csak tüntetett, de mindenképpen azt várták, hogy az elkerülhetetlen változás pozitívumot hoz életükben. Ugyanakkor legtöbbjük reményei nem váltak be: az események szabadságot hoztak ugyan, a lehetőségek megnyílását jobb élet teremtésére, ugyanakkor rengeteg bizonytalansággal is jártak. A lét bizonytalanságának megszokása volt talán az, amihez a kor emberei a legnehezebben alkalmazkodtak, habár az „elit” megpróbálta finoman, fokozatosan felvilágosítani, „nevelni” a társadalmat. Elég ehhez egy korabeli újságot fellelőzni, itt ez esetben a kolozsvári Szabadság című napilapot – amely az Igazság című pártlapból vált független sajtótermékké – és ennek cikket megnézni. Így például már 1990 januárjában olyan címmel jelent meg cikk a napilapban, hogy „A fizetés a termelés-től függ!”⁴⁷ mely arra próbálta rávezetni az olvasókat, hogy az elkövetkező időkben az állami gondoskodás mértéke csökkenni fog, és szükséges a hatékonyság ahhoz, hogy a megváltozott körülmények között a létfenntartást egyáltalán biztosítani lehessen. Ez év augusztusában már olyan címmel jelenik meg a vezércikk, hogy „Kopogtató munkanélküliség. Hányan keresnek állást Kolozsváron?”⁴⁸, mely a munkanélküliség veszélyét tárgyalja. Októberben pedig már egy harmadik cikk arról értekezik, hogy „A kisvállalkozásoké a jövő”⁴⁹, melyben pozitív fényben tünteti fel az egyéni vállalkozói kezdeményezéseket, melyekben a kiutat érzékelteti, véli felfedezni az átmenet nehézségeiből. A sort lehetne még folytatni, de ez a három példa jól érzékelteti, hogy a lakosság egyik része – a műveltebb, kisebb része – tisztában volt olyan jelenségekkel, amiket a többiek keserű tapasztalatok árán tanultak meg. Sokan csalódtak a Nyugatban is melytől az élet jobbra fordulását várták. Sokak vágyaiban élt egy új Marshall-segély iránti vágy, ami végül olyan tanácsokban és elvárásokban öltött testet, melyek közül igen sok rövidtávon katasztrofális következményekkel járt.

E tanulmánynak nem célja a kilencvenes évek világpolitikai eseményeinek bemutatása,⁵⁰ ugyanakkor annyit muszáj megjegyeznünk, hogy a várva várt Nyugat a maga során nem volt felkészülve a szocialista rendszer összeomlására, és ennek megfelelően sem válságtervet, sem segélyezési tervet nem dolgozott ki, hanem a neoliberális elvek alapján működő nemzetközi szervezetek, a Valutaalap és a Világbank szakemberei felelősségére bízta a közép-kelet-európai reformfolyamatok tanácsok által zajló irányítását. Ahogy ezt Cornel Ban politológus írja: nem léteztek alapos tanulmányok arra vonatkozóan, hogyan kell az átmenetet megszervezni: a gazdaság terén az amerikai neoliberalizmust és a Washingtoni Konszenzus pontjait tekintették irányadónak.⁵¹ Egy, azóta nagy karrier befutó, akkor viszont még fiatal közgazdász, Jeffrey Sachs 1990. január 13-án az *Economist*-ban megjelent cikkében arról írt, hogy a volt szocialista országok számára az egyetlen út a teljes privatizáció, melyből kizárják a munkásságot, az állam direktben kell tárgyaljon a befektetőkkel.⁵²

⁴⁷ *Szabadság* 1990. január 15. „A fizetés a termelés-től függ!”. 1.

⁴⁸ *Szabadság* 1990. augusztus 9. „Kopogtató munkanélküliség. Hányan keresnek állást Kolozsváron?”. 1.

⁴⁹ *Szabadság* 1990. október 9. „A kisvállalkozásoké a jövő”, 5.

⁵⁰ Erre könyvtárnyi irodalom létezik, és e sorok szerzője is tett jó pár kísérletet erre vonatkozóan, más alkalmakkor.

⁵¹ BAN 2014. 84.

⁵² FERBER 2010. 29.

Romániában elsősorban a rendszerváltó szocialista elit tisztában volt a privatizációban rejlő veszélyekkel, de a számára nyújtott lehetőségekkel is. Kezdetben úgy próbáltak meg privatizálni Romániában, hogy megtarthassa az állami ellenőrzést, 1994-ben megkezdett lakossági privatizációs folyamatokba sem terveztek beengedni külföldi befektetőket. Romániában mindhárom típusú privatizációt, ingyenes kiosztás, visszaszolgáltatás és áruba bocsátás folyamatait alkalmazták.⁵³ ezek közül a legismertebb folyamat az ún. Kuponiáda volt, amikor a lakosság 18 évet betöltött tagjainak a kormány egy millió lej nominális értékben juttatott ún. Kupont, vagyis értékpapírt, amit privatizálandó vállalatokba fektethetett be. A lakosság nagy része azonban, a kellő közgazdasági műveltség hiányában, nem tudott élni ezzel a lehetőséggel.

A következőkben áttekintjük a kor privatizációs törvénykezését, az egykori Állami Vagyonalap elnöke, Radu Sârbu tanulmánya⁵⁴ alapján:

Az első fontos privatizációs törvény a 15/1995-ös volt, mely alapján létrejöttek a részvényalapú kereskedelmi vállalatok, amelyek privatizálhatókka váltak. Az első privatizáció a kolozsvári Ursus sörgár esetében zajlott le, melynek részvényeit nagyon hamar megvásárolta a lakosság. Az 58/1991-es törvény létrehozta az állami vagyonalapot, és a magántulajdon alapú fondokat, melyek a mai SIF-eknek felelnek meg. A törvény értelmében az állami vagyonalap 7 éves működési idővel kellett volna, hogy rendelkezzen, majd ezt követően küldetését betöltve felszámolásra kellett volna kerülni. Az állami vagyonalap révén ment végbe a kuponiáda, mely során a 18. életévüket betöltött polgároknak részvényeket osztogattak. A 77/1994-es törvény megteremtette a jogalapját annak, hogy munkavállalói szervezetek lehetőséget kapjanak részvényessé válni azokban a vállalatokban, amelyekben dolgoztak.

Az 55/1995-ös törvény célja volt felgyorsítani a privatizációs folyamatokat. Ezeket egészítették ki a Ciorbea-kormány sürgősségi rendeletei a 15/1997-es és a 37/1997-es sürgősségi kormányrendeletek. Az 1997-es év végén született meg a 88/1997-es sürgősségi kormányrendelet, amely az addigi törvénykezést egyetlen egy jogszabályba tömörítette, ezáltal ugyanakkor hatályon kívül helyezve minden korábbi törvényt és rendeletet, melyet a privatizáció kapcsán hoztak. Ugyanakkor született meg a 92/1997-es sürgősségi kormányrendelet, melynek deklarált célja volt külföldi befektetők bevonása, melyek nélkül nem lehetett volna privatizálni a legtöbb nagyvállalatot. Ezt utólag a nemzetközi valutaalap és a világbank kérésére eltörölték, és majd csak 2001-ben születik meg ismét a hasonló tartalmú 332/2001-es törvény.

A Világbank szakembereinek közreműködésével született meg a 99/1999-es törvény, ami felgyorsította a privatizáció ritmusát egy sor más törvény és rendelet született meg a 2000-es években is, ilyen például a 137/2002-es számú törvény, a 26/2004-es sürgősségi kormányrendelet, a 193/2004-es kormányrendelet, valamint a 101/2006-os sürgősségi kormányrendelet.

Az egymást váltó kormányok szakemberei közül többen is úgy érezték, a privatizációs folyamatoknak lassan kell lezajlaniuk, hogy ne okozza a vállalatok összeomlását.⁵⁵ Ugyanakkor mások azonban elégedetlenek voltak a folyamat teljességével és időtartamával. A 2008-as felmérés szerint a privatizáció túlságosan lassan haladt, populista és demagóg elemekkel társítva. Túlpolitizálták sok esetben, erős lobbierdekek érvényesültek, sok múlt a vagyonszármérő állásfoglalásain, ami kedvezett a korrupciónak. Több esetben a vezetők ún. vérszívó (căpușă,

⁵³ B. Kovács 2017. 10–11.

⁵⁴ SÂRBU 2007.

⁵⁵ BAN 2014. 93.

vagyis magyarul kullancs) cégeket hoztak létre, amivel leszívták a vállalatok profitját.⁵⁶ A hozzá nem értés, a rosszindulat, a hanyagság és a korrupció sok esetben óriási károkat okozott, ugyanakkor léteztek a privatizáció során sikertörténetek is, amint ezt látni fogjuk a következő esettanulmányokban.

VOLT SZOCIALISTA VÁLLALATOK SORSA A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐEN. KOLOZSVÁRI ESETTANULMÁNYOK

Egy, a Román Kommunista Párt Kolozs megyei bizottságának fondjában található diagram szerint 1948 januárjában, a városban összesen 15 gyár üzemelt 100 fölötti munkás létszámmal, ezek közül azonban csak két olyan volt, amely több ezer alkalmazottal is rendelkezett: ezek közül első volt a Vasúti Műhelyek 5676 munkással és 909 tisztviselővel, a Dermata pedig 3174 alkalmazott munkással és 377 tisztviselővel rendelkezett.⁵⁷ A később Február 16, illetve Remarul név alatt ismertté vált vasúti műhelyek nagyrészt elhagyott épületegyüttese mai napig megtalálható a kolozsvári vasúti pályaudvar közelében, egy, a vasút fölött átívelő híd mellett, amely a város Kerekdomb negyedét köti össze az ún. Hidelvével. 1870-ben alapították, a egy időben a Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó vasútvonal építésével.⁵⁸ Jelenlegi helyére 1874-ben kerül, amikor is már a vállalat 35 986 négyzetméteres területet foglalt már el.⁵⁹

Nem célom ezúttal a Vasúti Műhelyek teljes történetét bemutatni. Egyrészt ezt már nagyrészt 2018-ban megjelent könyvemben megtettem,⁶⁰ másrészt pedig e jelen tanulmánynak nem ez a témája. Ugyanakkor indokoltnak érzem, hogy egy, a levéltárban fellelt, 1960-ból származó termelési táblázatot ezúttal is közöljek, rámutatván az itt zajló termelési folyamatok komplexitására:

Arra vonatkozóan, hogy mekkora volt a termelés, találomra az 1960. február 13-án elkészített kimutatást választottam ki:⁶¹

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Mozdonyok, RK	40	11933000	40	11933000	-	-	2	637357	-	-	-	-
Mozdonyok, RG	229	32968300	229	32968300	-	-	-	-	-	-	-	-
Mozdonyok, RR	50	4378200	50	4378200	-	-	-	-	-	-	-	-
Mozdonyok RA	34	1202000	34	1202000	-	-	-	-	-	-	-	-

⁵⁶ SZABÓ 2008. 25.

⁵⁷ ROLCJ. Fond PCR. Dosar 1/1948. F 1.

⁵⁸ NAGY 2011. 125.

⁵⁹ <http://industrial-heritage.ro/hu/content/remar-febru%C3%A1r-16-megn%C3%A9zve>: 2017. március 20.

⁶⁰ Lásd: LAKATOS 2018.

⁶¹ ROLCJ. Fond 16 Februarie. Dosar 106/1960. F 40.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Mozdonyok, harmadik fél számára	87	9716600	30	4101000	-	-	-	-	-	-	57	5615600
Utasszállító vagonok RC	216	157000	216	157000	-	-	-	-	-	-	-	-
Áruszállító vagonok RP	20	107700	20	107700	-	-	-	-	-	-	-	-
Áruszállító vagonok, Rc	536	283100	536	283100	-	-	-	-	-	-	-	-
Csereal- kat-részek, harmadik fél számára	-	1300000	-	1300000	-	-	-	236397	-	-	-	-
Mozdonyok feljavítás	-	1810000	-	1413885	-	-	-	-	-	-	-	396115
Vagonok feljavítása	160	174000	80	87000	-	-	-	-	-	-	80	87000
Túlórás mun- kavégzés, RR	-	457000	-	-	-	-	-	-	-	457000	-	-
Vonatkerekek	-	200000	-	200000	-	-	-	-	-	-	-	-
Transzformá- torok	9	1323000	9	1303000	-	-	-	-	-	-	-	20000
Kiegészítő géppark, WM	4	200000	4	200000	-	-	-	-	-	-	-	-
Vagonok összerakása	250	1600000	20	121370	-	-	-	-	20	121370	-	1357260
Függőívek javítása	2260	226000	2260	226000	-	-	-	-	-	-	-	-
Kazánok javítása	8	535000	2	33779	4	300000	-	-	2	201221	-	300000
Szerszám-ké- szítés, harmadik fél számára	-	45000	-	45000	-	-	-	-	-	-	-	-
Gépek, harmadik fél számára	-	30000	-	-	-	30000	-	-	-	-	-	30000
Gépek, saját használatra	-	250000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	250000
Más, függet- len befekte- tések	-	600000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	600000
Más tevé- kenységek	-	4114100	-	1248000	-	-	-	-	-	1866100	-	1000000
Végösszeg	-	7360000	-	61308334	-	330000	-	873754	-	2645691	-	9655975

A táblázat fejlécében található számok megfelelői a következők fogalmak: 1 = Termék vagy szolgáltatás, 2 = Előrelátva 1960-ra, fizikai mennyiség, 3 = Előrelátva 1960-ra érték, lejben, 4 = Február 10-ig leszerződve, fizikai mennyiség;; 5= Február 10-ig szerződve, érték; 6 = Feladva a terv keretén belül, február 10-ig, fizikai mennyiség; 7= Feladva a terv keretén belül, február 10-ig, érték , 8 = Kompenzációs szerződések, február 10-ig, mennyiség; 9 = Kompenzációs szerződések, február 10-ig, érték; 10 = Perspektivikus szerződések, fizikai mennyiség; 11 = Perspektivikus szerződések, érték ; 12 = Pillanatnyi perspektíva nélkül, mennyiség; 13 = Pillanatnyi perspektíva nélkül, érték.

A nehézipar ideológiai túldimenzionálása következtében kialakult az előítélet a szocialista iparosítás kapcsán, hogy lényegében véve a nehézipar úgy, ahogy volt, veszteséges lett volna az ország gazdasága számára. Ez nem fedi a valóságot, legalábbis a legtöbb esetben egyáltalán nem. Tény az, hogy léteztek olyan vállalatok, amelyek veszteséget termeltek inkább, legfőképpen a nyolcvanas években, de ezek elsősorban nem a termelés és a megrendelések hiányából kifolyólag, hanem a túldimenzionált apparátus és a magas előállítási költségek következtében álltak elő. A vasúti műhelyek esetében pedig veszteséges évekről 1989 előttről nincs jelen pillanatban tudomásom, igaz, a levéltári dokumentumok csak 1969-ig elérhetőek a vállalat fondjában. Tény az is, hogy a befektetések a gyárba – már csak méretéből fakadóan is – mindvégig hatalmas összegeket jelentettek.

1989-et követően ez a vállalat is megérezte a nehézség átmeneteit, az inflációval párhuzamosan, ami a munkásság létének minőségét érintette, elbocsátások, időszakos munka- és felvevő piac hiány sújtotta a vállalatot. Több lépéses privatizációs folyamat eredményeképpen magánkézbe került, jelen pillanatban – hivatalos adatok szerint – fő részvényesei Monica Băiculescu magánszemély, 31,51%-kal és a Transferoviar Grup SA 32,96%-kal, a részvények többi része szabadon forog a bukaresti tőzsdén. A privatizációs folyamatokat követően újra elkezdődött a felemelkedés. 2006-ban egy nagyenyedi fémfeldolgozó céget vásárolt meg a vállalat, és ennek helyére költöztette saját szerszám- és gépgyártó műhelyét. 2010-ben a Bombardier Transportationtól megvásárolt licenc értelmében az AGC modellű vonat gyártásába fogtak bel. 2009-ben 560 alkalmazottja volt a vállalatnak, amely elmarad ugyan az egykori óriásvállalat alkalmazási számaitól, de viszonylagos stabilitást nyújt a cég számára.⁶² Ugyanakkor az egykori kolozsvári épületek nagy része - közöttük a kazánműhely is – üresen és elhagyatottan áll, degradálódása azonban jelen pillanatig nem érzékelhető méretű.

Kolozsvár másik, szimbolikus értékében, hírében a Vasúti Műhelyeknél is jelentősebb gyára volt a cipőgyár, mely Clujana néven érte meg az 1989-es eseményeket. Már a két világháború között a gyár saját működési területén Románia, de akár egész Délkelet-Európa legnagyobb bőripari komplexumává vált. A szocialista időszakban ez csak fokozódott, a gyár termékskálája egyre nagyobb szerepet kapott a hazai és a nemzetközi piacokon. 1970-ben a Clujana több mint 10 százalékát adta a város ipari termelésének, ekkor hatmillió pár lábbelit állítanak itt elő, és az 1971-1975-ös öt éves terv keretében pedig egy harmadával tervezték megnövelni a termelést.⁶³ Fodor Gyula egykori cipőgyári mérnök elmondása szerint kollégáit rendszeresen kiküldték Brazíliába, Argentínába, Mongóliába vagy Svédországba, ahonnan az alapanyagok nagy részét, a

⁶² <http://www.remarul.eu/Despre-noi.html> megnézve: 2017. március 30.

⁶³ SUSAN 1973.197.

marhabórt és a borjúbórt importálták, és többen jártak nyugat-európai országokban, amelyek a vállalat termékeinek legnagyobb felvevő piacai voltak a Ceaușescu-korban. „*A Clujana világhírű cipőgyár: a termelésének 95 százalékát exportálta, ami romániai viszonylatban is abszolút rekordnak számított*” – mondta a nyugdíjas mérnök. A nyolcvanas években pedig közel-keleti hadseregek rendelték meg nagy mennyiségben lábbelit, katonáik számára.⁶⁴

A forradalom után, az Adidas, Nike, Puma és egyéb világhírű márkák, és gyengébb minőségű utánzataik korlátlan betörésével a román piacra a Clujana áruk pozíciója meggyengült, de ez önmagában nem lett volna végzetes, mivel ez a brand is versenyképes minőségű termékekhez társult. Nagyobb veszélyt jelentett az, amit sokan sejtene, nyomozást viszont nem eredményezett, és amit egykori bennfentesként a már nyugdíjas Fodor Gyula ki is mondott: a vezetők egy része, túl azon, hogy nem tudott alkalmazkodni az új gazdasági rendhez, szándékosan is építette lefelé a gyárat, hogy privatizációja annál olcsóbban történjen.⁶⁵ Amivel nem számoltak, hogy amennyiben nemcsak könyvelői machinációk tükrében zajlik a leépülés, hanem ez az infrastruktúra gyengülésével és a felvevő piacok elvesztésével is jár, az „okos”, „hasznos” csőd helyett valódi fog előbb-utóbb bekövetkezni. Amikor 1998-ban a gyár – akkor még csak átmenetileg, de ezt akkor még nem lehetett előre tudni – bezárt, több mint 5000 volt alkalmazottja veszítette el munkahelyét.

A kétezres évek elejére a vállalat gyakorlatilag csődbe jutott, és befektető híján a Kolozs Megyei Tanács alárendeltségébe került az Állami Vagyonalaptól. A gyár 2004-ben újraindult, kb. négyszázan dolgoznak benne, saját üzlete van és nemcsak belföldi, hanem külföldi megrendelők is jelentkeztek, információim szerint francia, olasz és orosz nyelvterületre is zajlik az export. 2016-ban 400 alkalmazottal dolgozott.

A CUG (Combinatul de Utilaje Grele, vagy magyarul: Nehézgépgyár) alapítását követően rövid időn belül a város legnagyobb ipari létesítményévé vált. Évente kb. 8000 munkást foglalkoztatott, és 13 millió USD standard bevételt termelt – igaz, ez a legtöbbször elmaradt a befektetések és a nehézgép gyártás költségeibe befektetett összegek nagyságától. Ezen kívül a kolozsvári CUG-on kívül Krajován, Iași-ban és Bukarestben is működött nehézgépgyár hasonló profillal, a bukaresti IMGB nyolcszor volt nagyobb a kolozsvári létesítménynél. Hogy milyen szerepet töltött be 1989-et megelőzően a város gazdasági életében, talán Fall Sándor újságíró foglalta össze egyik cikkében a legjobban:

“A Kolozsvári Nehézgépgyár (CUG) termékeit korábban világszerte exportálták a Szovjetuniótól az Egyesült Államokig, de a rendszer utolsó éveiben a veszteségeket növelte. Egyetlen ilyen üzemre lett volna szükség az országban, akkor valóban nyereséges lett volna a romániai nehézgépgyártó iparág. De Kolozsváron kívül Craiován és Iași-ban is működött egy-egy hasonló üzem – ezeket szintén CUG-nak nevezték –, Bukarestben pedig minden CUG-ok anyja, a hasonló profilú, de nyolcszor nagyobb IMGB. Nem csoda hát, hogy a központi elvtársak irányítása alatt álló ipari termelés végül csak papíron kikozmétikázva volt működőképes. Jól jellemzi az akkori állapotokat a gépgyár gazdasági osztályán dolgozó egyik hajdani alkalmazott sztorija, aki a keddi találkozáson nevetve mesélte akkori javaslatát, amit a CUG vezetése nem vett komolyan: küldjék haza a gyár összes alkalmazottját, de adják ki továbbra is mindenkinek a fizetését, ezzel pedig a felére csökkenthető az üzem vesztesége.

⁶⁴ MAKKAY 2015.

⁶⁵ MAKKAY 2015.

A kolozsvári CUG igazán nagy dolgokat gyártott. Két méter átmérőjű tengelyeket, emeletes ház nagyságú kazánokat, brutális erejű hidraulikus préseket, nehéz bányai berendezéseket, gőzturbinákat, körhagyós maxi préseket, elektrohidraulikus csempepreéseket, csőegyengető préseket, munkahengereket kőmorzsoló malomhoz, mélyhúzott tartályfenekeket, hőkezelt golyókat ércmalomhoz, harminc tonnás gyűrűket és még sorolhatnánk. Szóval a CUG egy irdatlan nagy létesítmény volt saját, három, négy, öt hektáron elterülő részlegekkel: kohászattal, öntödékkel, kovácsműhelyekkel. Valóságos város volt a városban, amely az 1970-es évek közepétől a rendszerváltásig működött a szocialista nehézipar gyöngyszemeként.”

A forradalmat követően 8 vállalattá vált szét. Már ekkor nagyon sok épületét különböző más profilú cégek bérelték ki, felszerelésének nagy része pedig ócskavasként került eladásra. Több ízben is hirdették a vállalat utódait, de sikertelenül. Elsőként az addigi legsikeresebb utódvállalat, a Kiskazángyár (Termorom) ment csődbe, majd olasz befektetők újjáalapították.

Felszámolása 2004-ben kezdődött meg. Több sikertelen privatizációs kísérletet követően. Csődmenetele után 3 komoly befektető, az ukrán ISD, a német Max Aicher és a török World Metal International is jelentkeztek a vállalt épületeiért. Mára már alig maradt valami az egykori kombinátból, új létesítmények foglalták el helyét.

A későbbiekben Sinterom néven ismertté vált Triumf gyárat 1936-ban alapították. Ekkor még háztartási cikkeket, rugós párnákat készítő üzem volt. 1954-el kezdődően kezdte el a gyújtógyertyák előállítását, amik rövid időn belül fő termékévé és szimbólumává váltak. Az akkori termékek rövid életűeknek bizonyultak, 500–700 km megtételéig üzemeltek később viszont, a technológia fejlődésével, ezek minősége is folyamatosan javult. Közben más termékeket is kezdtek készíteni: dízel-gyertyákat, perselyeket, szintetizált szűrőket, Binder-tárcsákat, egyéb autótartozékokat. Mai napig olya megrendelői vannak, mint a Dacia autógyár, évente kb. 2100 tonna árut termel.

A gyárat 2000-ben privatizálták, állami tulajdonban csak 4,2%-a maradt, és 250 alkalmazottal folytatta a munkát. Első vásárlója egy kolozsvári üzletember, Stefan Vuza volt, jelen pillanatban pedig egy buzauai cég a főrésztvényes. A Sinterom részvényeinek egy része a bukaresti értéktőzsdén is forog, SIRM szimbólum-név alatt.

A város egyik legsikeresebb gyára az Iris Porcelángyár volt, melynek minőségi termékei idehaza és külföldön is nagy keresetnek örvendtek. 1995-ben 2400 alkalmazottak dolgozott, és 8 millió dollár évi tiszta profitot termelt. 1999-ben görög befektetők vásárolták meg a gyár részvényeinek 45%-át az Állami Vagyonalaptól, az egyszerű többséghez szükséges további részvényeket pedig az értéktőzsdéről szerezték meg. A befektetőknek úgy tűnt, őszintén nagy terveik voltak a gyárral, de rövid időn belül elkezdett rosszul menni, majd csődbe is ment. Lefoglalással és végrehajtással zárult a gyár ekkori története, mai napig az egykori dolgozók utolsó fizetéseiket nem kapták meg, sem az egykori tulajdonosoktól, sem pedig a román államtól. 2003-ban a Geromed vállalat vásárolta meg a végrehajtó társaságtól, és az egykori gyár helyére lakóparkot létesített.

Egy másik porcelángyár, a Sanex, különböző utat járt be. 1970-ben alapították, fő profilja a csempe- és egyéb kerámiaalapú építkezési és egészségügyi tárgyak előállítása volt. 1990-ban viszonylag rövid időn belül részvénytársasággá alakítják, és 1996-ban, a Nagy privatizációs hullám során, alkalmazottainak szövetsége vásárolja mega az államtól a többségi részvény-csomagot. 2007-ben kerül az európai piacvezető, az osztrák Lasselberger tröszt tulajdonába, amennyiben hihetünk a Wikipédia adatainak, alkalmazottainak száma jelenleg 342 fő.

A legnagyobb kötöde a Somesul elődjét 1930-ban alapították, ekkor még kézműves műhelyként. Textilgyárként, kötöttáru gyárként mind a mai napig üzemel, 2017 óta nem frissített honlapján jó minőségű árukollekciókat reklámoz.⁶⁶ A gyár a kolozsvári dohánygyártás felszámolását követően került az egykori Dohánygyár műemlék értékű épületébe, melynek helyében ma modern irodaház, az Office áll. A Somesul a rendszerváltást viszonylag szerencsésen vészelte át, és 1995-ben különösebb problémák nélkül privatizálták, termékei megállták helyüket az egyre élesebb piaci versenyhelyzetben is. Így például 2004-ben 4.657 millió lej értékben termelt nettó profitot. Termékeinek nagy része ekkor Nagy-Britániában, Franciaországban, Németországban, Oroszországban, Svájcban, Olaszországba talált vásárlóra.

A gazdasági világválság bekövetkeztét azonban a Somesul is megérezte. 2009-ben egyrészt 170 dolgozójától megvált, és a maradék 70 fővel új épületbe, a Munka sugárútra költözött, a belvároshoz közel eső épületét pedig ingatlanbefektető vásárolta meg. A ma itt található irodaház impozáns látványt nyújt, sétányának a végében néhány falom – és semmi egyéb - emlékeztet csak arra, hogy valamikor, nem is olyan rég, itt szocialista stílusú gyáreépület is állott.

Ugyancsak a kolozsvári textilipar egyik bástyájának számított a Flacara ruhagyár is, melynek őse közös volt a Farmec kozmetikumgyártó vállalatával: mindkettőjük a Molnár és Moser laboratóriumokból ered. A Flacara az Uray család asztalosműhelyének helyébe került felépítésre az államosításokat követően. Készruha termékeket, köztük a hadsereg megrendelésére katonai egyenruhákat is gyártottak, főleg 1967-et követően nő meg a termelési mennyiség.⁶⁷ A későbbi évtizedekben is megmaradt a hadsereg a nagy megrendelők között, ugyanakkor exportra is rengeteg áru került. 1997-ben került privatizálásra, többségi részvénytulajdonosát egy német befektető vásárolta meg. A gyár ebben a formában és név alatt 2006-ban került felszámolásra, egykori épületében irodák vannak, termékei gyártásának jogát pedig a szintén kolozsvári Jolidon vállalat vásárolta meg. Megszűnése pillanatában a Flacara 1000 dolgozójától vált meg, ezek nagy része a Jolidonhoz került. Erről a vállalatról is érdemes szólnunk pár szót, azzal együtt, hogy nem a szocializmus vagy az azt megelőző kor, hanem a kilencvenes évek gyermeke: fürdőruha és alsóneműgyártó vállalatként 1993-ban alapították Kolozsváron, e pillanatban több mint 1300 dolgozója van, 113 üzletéből 65 működik Romániában, a többi az Európai Unió különböző országaiban, mint Magyarország, Olaszország és Franciaország.⁶⁸

A Vörös Acél (Metalul Rosu) kohászati és gépgyár gyökerei is a két világháború közti időkre, 1924-re nyúlik vissza. Ez a vállalat is viszonylag jól vészelte át a rendszerváltást, a kommunista név azonban nem maradhatott: az 1245/1990-es számú kormányrendelet Fimaro néven alakította részvénytársasággá. Mivel a vállalat háztartásokhoz és a textilipar számára gyártott gépeket, megrendelőkben nem szenvedett hiányt, sőt, portfóliója egyre bővült, egyre több iparág számára kezdett el előállítani kisebb gépeket és szerszámokat. A vállalat napjainkban is működik, EU-s forrásokat is elnyerve.⁶⁹

A Libertatea fafeldolgozó bútorgyár alapját az a szövetkezet képezte, melybe a sztálinista kommunizmus életbe lépését követően a város fafeldolgozó kisiparosait kényszerítették. A

⁶⁶ Lásd: <http://www.somesul.ro/category/colectii/>

⁶⁷ TATÁR 2014. 74–75.

⁶⁸ *Monografia BNR Cluj*. 16.

⁶⁹ Honlapját rendszeresen aktualizálják: www.fimaro.ro

legfontosabb hozzájárulás azonban az Erba bútorgyár volt, melyet 1870-ben alapított Triska Ferenc bécsi vállalkozó, ekkor még zongoragyárként.⁷⁰ A két világháború között kezdett el ez a vállalat fából készült sportszereket – elsősorban síléceket – is gyártani, diverzifikált portfólióját pedig a szocializmus évtizedei során megtartotta és bővítette. 1998-ban privatizálták, 2007-ben 292 alkalmazottal dolgozott. 2013-ban egy moldvai befektető vásárolta meg. A gyár egykori helyére irodaépület került, melynek Liberty Park a hivatalos neve, a bútorgyári termelés pedig városon kívülre költözött - ehhez ökológiai megfontolások is közrejátszottak.

Az ACI Cluj napjainkban is fontos építőipari vállalat. Ennek elődjét 1952-ben alapították az állami építőipar részeként. 1990. december 21-én kereskedelmi vállalattá alakult át, majd 1993-ban privatizálták. A privatizáció következtében az ország egyik legnagyobb építőipari vállalkozásává vált és az elsők között volt, hogy a tőkéje teljes mértékben magánkézbe került.⁷¹ Érdemes itt megjegyeznünk, hogy habár az ACI székhelye mindvégig Kolozsváron maradt, országosan és nemzetközileg is jelentős piaci szerelővé vált. Országon belül talán legjelentősebb megrendelése a cernavodai atomerőmű építésére szólt, külföldön pedig olyan országokba veztek munkákat az ACI szakemberi, mint Németország, Líbia, Oroszország és Egyiptom. Németország területén külön leányvállalattal is rendelkezik.

Egy másik építőipari vállalat mely esetében sikeresen ment végbe a privatizáció a Transilvania Construcții, ennek elődje a kolozsvári építőipari tröszt 1950-ben került megalapításra. A forradalmat követően 1990-ben viszonylag gyorsan végbement a vállalat újjászervezése, majd 1999-ben sor került teljes mértékű privatizációjára is. 2008 óta a cég részvényeit jegyzi a román tőzsdén is.⁷²

Az Armătura az egykori Ravag utódként színesfémből - elsősorban rézből - állít elő csapokat. Jelen pillanatban kb. 400 alkalmazottal dolgozik. Országos piacvezető és szakterületén a délkelet-európai térség szintjén is jelentős.

Mivel a vállalat termékeire folyamatosan igény volt – a víz- és gázellátás civilizációnk elkerülhetetlen részévé vált - az Armătura 1989-et követő fejlődése sikertörténetnek mondható – habár ez a vállalat sem nélkülözhetette az átmeneti időszak nehézségeit. 1996-ban a “kuponláda” során száz százalékban privatizálásra kerül, majd 1997-ben megjelenik a bukaresti részvénytőzsdén is. A nagy befektetők fokozatosan kivásárolták a kicsiket, ugyanakkor jelen pillanatban egyik nagy részvényese sem – legyen szó hazai vagy német tőkéről – nem rendelkezik a vállalatban abszolút többséggel.

A Farmec vállalat a legnagyobb kozmetikumgyártó cég Romániában. 1945-ben kezdett el foglalkozni az elődjét jelentő műhely illatszerek előállításával, A Molnár és Mózer cég kolozsvári laboratóriumaként. A hatvanas években döntött úgy a Román Kommunista Párt vezetősége, hogy a kozmetikumok területén is szükség van olyan hazai termelésre, mely akár a nyugati termékekkel is versenyképes. Így születik meg például a Doina bőrápoló szer, ami az arcbőrrel távolítja el a lerakódásokat. Ennél is híresebb és nemzetközileg jelentősebb termék lett Ana Aslan találmánya, az 1967-ben megalkotott Gerovital, amit a világ első öregedésgátló – a bőr öregedéséről van szó – termékeként tartanak számon.⁷³

⁷⁰ A vállalatról az elmúlt években könyv jelent meg. Lásd: VARGA 2016.

⁷¹ *Monografia BNR Cluj*. 15.

⁷² *Monografia BNR Cluj*. 15.

⁷³ DIÓSZEGI 2011.

A változást követően a Farmec azon vállalatok közé tartozott, amelyeket 1995-ben maradéktalanul sikeresen privatizáltak. 2004-ben már 40 milliárdos profitot termelt. Mára több romániai nagyvárosban is saját üzleteket tart fenn a cég, és külföldön is terjeszkedik. 2017-ben csak Kolozsváron 760 embernek biztosított állást.

Az Ursus sörmárka Románia-szerte ismert. Kevesen tudják azonban, hogyan vált Kolozsvár egyik szimbolikus jelentőségű üzemévé. 1910-ben Czell Frigyes vásárolja meg az 1878-ban alapított monostori kis sörgyárat és fejleszti tovább, majd ezt adja el 1969-ben egy tordai sörgyárnak. 1990-ben az első romániai vállalat volt, amit részvények eladásával sikeresen privatizáltak. 1994-ben került a többségi részvénytcsomag nagy befektető kezébe, és nyereségesen működött, egészen 2010-ig, amikor a gyárat birtokló SABMiller úgy döntött, hogy a gyárat infrastrukturális okokból bezárja, a márkák további gyártását más helyszíneken található gyáraiba költözteti, és a telek nagyobbik részét piaci eladás révén értékesíti, a megmaradt területen pedig éttermet létesít, Sörgyár (Fabrica de Bere) névvel. A telket egy ingatlan-befektető vásárolta meg, jelen pillanatban irodaház, bevásárlóközpont, szálloda és lakások foglalják el az egykori sörgyár helyét.

Hasonló, csak sokkal tragikusabb a Feleacul édességipari vállalat története. A vállalat hivatalos alapítási éve 1918. Specialitásai közé tartoztak a karamell cukorkák, draszté, halva, rahát és mézeskalács. A román állam 1997-ben adta el egy befektetőnek, aki mögött a terrorizmussal és pénzmosással meggyanúsított Omar Haysan szíriai üzletember állt, akinek külföldre szökésével az új tulajdonos képtelen volt a hitelt törleszteni.

Ezt követően a vállalat helyi befektetők, a Buzoianu testvérek tulajdonába került. 2002-től kezdett a vállalat csőd közeli állapotba kerülni, a befektetők pedig más módon értékesítették a meglévő épületeket, és más helyszíneket kerestek a gyártásnak. A gordiuszi csomó 2008-ban oldódott meg, amikor az Amylon vállalat megvásárolta a Feleacul brandjének gyártási jogát, és e termékeket büszkén hirdeti honlapján is.⁷⁴ Megszabadulván az édességgyártás terhetől, a befektetők a Feleacul vállalatot Felinvest névre keresztelték át, és a profilt is megváltoztatták: ingatlanközvetítő és befektető céggé alakítván. Jelen pillanatban a Feleacul egyik épülete helyén az ötcsillagos Opera Plaza Hotel áll.

A Napochim műanyagtermék-előállító gyár története is megérdemel néhány sort. 1950-ben alapították, ekkor fő terméke a műanyagból fröccsöntött asztal volt. Alapjait ennek is az államosítással termelészövetkezetbe kényszerített műhelyek jelentették: a Chimica termelészövetkezetből jött létre, amelyik 10 vegyiparban érdekelt mestert és államosított műhelyt tömörített. Az 50-es években a szövetkezet vállalattá alakult, és 1961-ben felvette a Napochim nevet. Ekkor különböző fröccsöntött műanyagterméket, háztartási és összerakó ipari műanyag alapú árut termeltek, emellett állítottak elő mosószódát, gyertyát, különböző csomagolóeszközöket és szappant is.

Mára a városban található mindkét egykori épületét lebontották, és a már csak pár száz embert foglalkoztató üzemet a város északkeleti sarkába költöztették (1983-ban az alkalmazottak száma 2127 volt, ez a szám 2007-re 233-ra csökkent.) Az elmúlt években végrehajtott re-technologizálás, valamint a kibővített termékkála ugyanakkor reményt adhat arra, hogy a megváltozott piaci körülmények, a vetélytársak nagy száma mellett is ez a vállalat tovább fog élni.⁷⁵

⁷⁴ www.amyilon.ro.

⁷⁵ <http://www.napochim.ro/despre-noi.html>

Hasonlóképpen kellett volna a városon kívülre kerülnie egy másik egykor jelentős vállalatnak, de ennek tulajdonosa inkább a bezárás mellett döntött. Első említése a papírgyárnak 1872-ből származik, az első Erdélyben, ami kartonpapírt állított elő. Az 1948-as államosítást követően a szocializmus idején a termelés mennyisége megnőtt, a termékskála is diverzifikálódott, úgy csomagolóeszközöket, mint pedig iskolai tanszereket is előállítottak – a legtöbb Kolozs és szomszédos megyékben tanulósrba került gyerek Mucart füzeteket használt az iskolában. 2002-ben vásárolta meg Ovidiu Turcu üzletember, aki a termelést fenntartotta, de amikor 2008-ban a romániai Vízügyi Hatóság szigorúbb környezetvédelmi feltételeket támasztott, úgy döntött, kevesebb veszteséggel jár, ha felszámolja a vállalatot. Saját elmondása szerint 1 millió eurót kellett volna betonmedencék létrehozásába fektetni, hogy a gyártási folyamatok során felhasznált és ez által beszennyeződött víz ne kerüljön vissza a természeti körforgásba.⁷⁶ Így a gyár bezárása és lebontása mellett döntött, helyébe tömbházakat építtet, a lakásokat az ingatlanpiacon értékesítvén.

Az élelmiszeripari létesítmények közül messze kiemelkedik a Napolact nevű tejfeldolgozó vállalat jelentősége. A kolozsvári vajgyár alapját Vlad műhelye jelentette, aki 1916-tól például már, elsőként a környéken, joghurtot is gyártott.⁷⁷ A két világháború közötti szövetkezeti mozgalmak komoly lökést jelentettek a környékbeli – és általában véve az erdélyi – tejfeldolgozás fejlődésének. 1936-tól kezdődően exportálja sajt és túró termékeit, többek között az Amerikai Egyesült Államokba is.

Az államosítást követően a vajgyár vette fel a környék tejét és tejtermékeit, és termékeit országos szinten forgalmazták, Bukarestbe, a tengerpartra és Moldovába is eljutott.⁷⁸

1990-ban hozták létre a Napolact kereskedelmi társaságot, és ez a név ivódott be a legtöbb kolozsvári emlékezetébe. 200 és 2002 között szerezte meg a részvények abszolút többségét a Holland Friesland vállalat, amely megtartotta a termelési és értékesítési folyamatok zavartalan-ságát – többek között termékeket exportálnak az Egyesült Államokba, Ausztráliába és Libanon-ba is – ugyanakkor az előállítási telephelyek és raktárak színhelye ezóta eléggé dinamikus-an változik. A szimbolikus értékű kolozsvári gyárépületet már lebontották, helyébe jelen pillanat-ban a Lidl bevásárlóközpontja áll. Ugyanakkor itt kell megjegyeznünk, hogy a cég egyik legje-lentősebb termékbrandjének számító Napolact fagylalt gyártási színhelye átkerült Bulgáriába.

Az Unirea gépgyár a textilipar számára állított elő a gyártás számára nélkülözhetetlen gépeket, később a fémfeldolgozó ipar számára előállítandó gépekkel is bővült portfóliója. 1991-ben alakítják kereskedelmi vállalattá, és részvényeinek többségét egy kolozsvári üzletember vásárolta meg. A profittermelés hullámzó természetéből fakadóan – nyereséges és veszteséges évek váltogat-ták egymást – a tulajdonos és a szakszervezet között elég gyakran jelentkeztek konfliktusok, ez utóbbiak azzal vádolták Ioan Benét, hogy tudatosan viszi csődbe a vállalatot, hogy a csőd által felszabadult telket ingatlanbefektetési célokra hasznosíthassa. 2018 májusában a cég a kolozsvári polgármesteri hivatalnál a második legnagyobb adós volt⁷⁹, ennek következtében a polgármesteri hivatal 2019 januárjában a törvényszéken kezdeményezte az Unirea fizetéseképtelenné nyilvánítá-sát. E sorok megírása pillanatában még nem létezik hivatalos bírósági döntés.

⁷⁶ NAP 2006.

⁷⁷ TATÁR 2014. 54.

⁷⁸ TATÁR 2014. 61.

⁷⁹ <http://www.monitorulj.ro/economie/68239-primaria-cluj-napoca-cere-insolven%C5%A3a-unirea-sa-firma-omului-de-afaceri-ioan-bene#sthash.0rb14tIn.1H4MptRb.dpbs>

Egy, az Unirea szomszédságában található vállalat a mai napig működő Carbochim. 1949-ben hozták létre, sűrűanyagok - smirglipapír, köszörűkövek - előállítása volt a profilja. Sikeresen privatizálták és jelenleg a legnagyobb sűrűanyagokat előállító vállalat Romániában⁸⁰, mindössze egy "vetélytársa" létezik, Barlad kisvárosában. A Carbochim épületére is ajánlatot tettek már ingatlan befektetők, e pillanatig nem sok sikerrel, habár az M & M Oil tervei jelentősek: húszemeletes épületet terveznek a viszonylag kis gyárépület helyébe.⁸¹

A Prodvinenco szeszes ital előállító vállalat elődjét 1932-ben alapították likörgyárként. Jelen pillanatban a harmadik legnagyobb alkohol előállító vállalat Romániában. Specialitásai közé tartoznak többek között különböző gyomorkeserűk, mint a bitter, florio és fernet.⁸² A mai napig jól működő vállalat azonban egykori épületét eladta, jelen pillanatban ennek helyén iroda- és üzlethelyiségek találhatók, a cég telephelye a város periferiájára, a Kerekdomb negyedbe, a Bácsi útra került át.

A Terapia gyógyszergyár szintjén egyik híres és elismert brandje a városnak. Jelenleg a második legnagyobb gyógyszergyár Romániába, és egyúttal az ország legnagyobb gyógyszer-exportőre. Nemzetközileg is ismertté vált a Faringosept nevű torokgyógyszer márkájával. Kolozsvár városának legnagyobb adófizetője és az egyik legjelentősebb munkaadó a megyében.

Elődjét 1921-ben alapították. 1996-ban privatizálták az ún. kuponiáda során. 1997 és 2004 között részvényei a tőzsdén forognak. Ezt követően zártkörű részvénytársasággá alakul át, mivel amerikai befektetők megvásárolták a többségi részvéncsomagot. 2006 óta a gyár tulajdonosa a Ranbaxy India vállalat.

A Tehnofrig szimbóluma, a pingvin már csak egykori szakiskolája kerítésén látható. Pedig ez a város egyik leghíresebb, legnépszerűbb és legnyereségesebb vállalata volt. „Történetéről, a kezdet hőskorától az elmúlásig nem néhány emlékeztető sort, hanem regényt lehetne írni.” Írta könyvében Tatár Zoltán.⁸³ az 1944-ben lebombázott gyufagyár helyébe épült, mint ipari hűtőgépgyár, majd termékskálája egyre bővült és a hazai piacon, és az exportban termékei egyaránt megállták a helyüket. A változásokat követően a szocialista vállalatot hat kisebb vállalatra osztották, rövid időn belül a hűtőgépek gyártását átvette a cég profiljában az ingatlanforgalmazás, ugyanis a Tehnofrig Imobiliare (a szó jelentése: ingatlan) több üzlethelyiséget is összevásárolt a megszűnő szocialista üzlethálózatok ingatlanjai közül. Ugyanakkor a termelés rövid időn belül leállt, a gyár épülete lebontásra került. Egy jelentős részén jelen pillanatban a Dedeman bevásárlóközpontja áll, egy jelentős része a területnek azonban mind a mai napig kihasználatlan. Ingatlanértékesítés szempontból a Tehnofrig hűlt helye ideális befektetés lenne, de napjainkban már nem gyárterületnek. Ahogy ezt László Attila egykori kolozsvári alpolgármester (e sorok írásakor RMDSZ-szenátor) 2010-es interjújában elmondta, hogy ezen túl csak a város keleti részében létesítendő gyárak kapnak a polgármesteri hivataltól működési engedélyt, a szél nyugat-kelet irányú fújásának következtében a lakosság egészségi állapotát védendő.⁸⁴

⁸⁰ <https://www.carbochim.ro/despre-noi/despre-companie.html>

⁸¹ Cum au dispărut fabricile Clujului. Terenurile, marea miză a afacerilor. <https://www.clujmanifest.ro/economic/cum-au-disparut-fabricile-clujului-terenurile-marea-miza-a-afacerilor/>, 10 mart. 2016

⁸² *Monografia BNR Cluj*. 17.

⁸³ TATÁR 2014. 72.

⁸⁴ https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/romos_gyarak_ronditjak_a_varoskepeket_erdely_es_a_partium_sinte_valamennyi_telepulesen/print.

MIT VESZTETTÜNK ? ESETLEG NYERTÜNK? EGY KÉRDŐÍVES KUTATÁS EREDMÉNYEI

A kutatás során, mint ahogy a módszertani rész esetében említettem, fontos szerepet játszik az oral history, az egyéni, szubjektív vélemények, az eseményekhez köthető vélemények feldolgozása. Ennek megfelelően kérdőíves felmérést is készítettem, mely során ugyanakkor nem egy-egy ipari létesítmény sorsát akartam feltárni valakinek a szubjektív megítélése alapján, hanem az általános képre kívántam reflektálni, illetve reflektáltatni interjúalanyaimat. Ennek megfelelően olyan embereket kérdeztem meg, akikről feltételeztem, hogy rendelkeznek bizonyos szintű gazdasági-társadalmi kultúrával ahhoz, hogy képesek legyenek megítélni a folyamatok jellemzőit és rendelkezzenek róluk markáns egyéni, önálló véleménnyel. A több tucat kérdőívből, amiket kiküldtem, hét érkezett vissza időben, ezért kitöltőiket külön köszönet illeti.⁸⁵ Az interjúalanyok kiválasztása során az egyéni kompetenciát, a minőséget tartottam szem előtt, nem terveztem, hogy szociológiai szempontból reprezentatív legyen. Egy ilyen típusú kérdőíves kutatást is el lehet végezni, ehhez azonban hosszabb időtartam szükséges, és komoly egyéb erőforrások mozgósítása is.

A kérdőív négy, viszonylag egyszerű kérdést tartalmazott, melyek azonban tág teret nyújtottak a gondolatok kifejtésére - amennyiben a megkérdezett hosszabban tervezett válaszolni, de válaszolhatott pár szóban is. A feltett kérdések a következők voltak:

1. Ön milyen kötődéssel rendelkezik a kolozsvári ipari- illetve munkásélethez (személyes életút, családi háttér, külsőként megélt tapasztalatok, stb.) ?
2. Melyek az Ön számára azok a kolozsvári ipari létesítmények, amelyek megélték 1989-et, és amelyek termelési tevékenységük mellett szimbolikus és társadalmi értékkel is bírtak? Miért pont ezek?
3. Ön szerint a kilencvenes években elkerülhetetlen, illetve szükségszerű volt-e a privatizáció? Amennyiben nem, mi lehetett volna az alternatíva? Amennyiben igen, mi az, amit érdemes lett volna másképp tenni?
4. Melyek azok a szabadpiaci körülmények között mára már megszűnt kolozsvári vállalatok, amelyekért „kár volt”, és amelyek egyértelműen veszteséget jelentenek a város, a városlakók közössége és a közösségi szimbólumok szempontjából?

Az első kérdésre adott válaszok a legkülönbözőbbek, mivel az egyéni sorsok, életutak is különbözőek. Interjúalanyaim között voltak olyanok, akik felnőttkorukban kerültek valamelyik ipari vállalat alkalmazásába – Nánó Csaba így például egy rövid ideig marós volt - , másoknak a szülei voltak ezekben az intézményekben foglalkoztatva, vagy a barátaik származtak a „munkásosztályból”. „Egykori játszótársaim jórészt ezeknek a családoknak a gyerekeiből került ki.” Írta például Dáné Tibor Kálmán. Magyarai Tivadar pedig a következőképpen fogalmaz: „A szomszédi, osztálytársi, baráti kör esetén a legtöbb családban az apa valamilyen gyárban dolgozott: Unirea, Metalul Roșu, Carbochim, Iris, Clujana, Libertatea, Armătura, Mucart, Napochim stb, ezért mindenki, a gyerekek is, elég sokat tudott ezekről.” A nem kolozsvári születésű Fodor Alpár egyetemistaként került kapcsolatba a bőrfeldolgozással, felesége által, ahogy fogalmaz,

⁸⁵ A kérdőívek kitöltői a következők: Dáné Tibor-Kálmán író, újságíró a Művelődés kulturális folyóirat főszerkesztője; Fodor Alpár vegyész, üzletember; Magyarai Tivadar szociológus, egyetemi tanár; Bitay Levente László nyugdíjas bányamérnök; Buchwald Péter, vegyész kutató, nyugdíjas, egykori meghatározó RMDSZ-politikus (volt Kolozs megyei szervezeti elnök, szenátor, alprefektus); Nánó Csaba, újságíró; Nagy Béla nyugdíjas gépészmérnök, kutató.

„egyetemi éveim alatt én is bedolgoztam a bőrfestésbe.” Buchwald Péter a Gyógyszerkutató Intézet, Bitay Levente László pedig a Bányászati Kutató és Tervezői Intézet munkatársaként került kapcsolatba az iparral, a szocialista tervgazdaság keretében ugyanis a kutatás és a termelés külön intézményekben zajlóhatott ugyan, de a szocialista rendszer gazdasága egységes egészként működőképes és egységes, de távolról sem tökéletes rendszer fragmentálódott 1989-et követően.

Második kérdésemre mindenki némileg másképpen reflektált, annak függvényében, hogy milyen személyes élmények érhatték életében, illetve a rendszerváltás elteltét követő húsz év távlatából visszagondolva, mi jut hirtelen eszébe. A következő létesítményeket említették interjúalanyaim:

Kivétel nélkül mindenki megemlítette a mai is működő bőr- és cipőgyárat, melyet habár Renner név alatt alapítottak, de napjainkban Clujana név alatt működik, és melynek jelentőségét a fentebbiekben már kielemeztük. Van, aki röviden foglalta össze a lényegét (mint például Nagy Béla: Dermata – nagy múltú, világszerte ismert gyár), míg Dáné Tibor Kálmán nagyobb terjedelemben fejtette ki ennek a létesítménynek szimbolikus jelentőségét, a következőképpen:

„Renner-Dermata-Herbák János-Clujana névváltozatokkal működött egykori cipőgyár. Szimbóluma volt a városnak, nemzetközi híré ipari egység. A második világháború után jelentős kulturális tevékenység is volt a gyárban, tudomásom szerint a kolozsvári szabadegyetemi tevékenység innen nőtte ki magát.”

Ugyancsak többen is megemlítették a Tehnofrig hűtőgépgyártó vállalatot. Ennek jelentőségét a legbővebben Nánó Csaba fejtette ki: „Szimbolikus értékkel bírt például a Tehnofrig gépgyár, amely – ahogyan többségében az akkori gyárak – jó részt külföldre dolgozott. Aki oda került, az a társadalomban is szinte kiváltságos helyzetben volt, a „tehnofrigosokra” már-már felnéztek a munkásosztály tagjai. Ott jó fizetések, kiváló munkakörülmények léteztek, akik pedig vezető pozícióban voltak, viszonylag sokat járhattak külföldre a gyár kapcsolatai révén.” Mások is hasonlóképpen vélekedtek erről a létesítményről.

Ugyancsak nem egyszer került említésre a mai is a Terapia brand alatt működő gyógyszer-gyár. Az ezzel jó kapcsolatban és ezáltal jó rálátással is bíró Buchwald Péter kiemelte, hogy ebben a gyárban fénykorában 5000 alkalmazott is dolgozott – igencsak jelentős szám, ha figyelembe vesszük, hogy gyógyszeriparról van szó – illetve Fodor Alpár azt, hogy ez a gyár az egyik legmagasabb színvonalon dolgozó létesítmény volt az egész országban.

Némileg más a megítélése a Ceausescu-kor gyermekének számító CUG-nak vagy nehézgépgyárnak. Ennek a jelentőségét is elismerik a legtöbben, de említése talán veszteséges természete, illetve a város etnikai képében játszott szerepe következtében nem kerül túlzott kihangsúlyozásra. Jelentőségét ugyanakkor senki nem tagadja. Nánó Csaba megfogalmazása szerint: „Például a CUG (a nehézgépgyár) felépítése után ezrével hoztak munkásokat – túlnyomó részt román nemzetiségűeket - az ország minden szegletéből, nekik új tömbház negyedek épültek (pl. Monostor), villamosvonalat kellett létrehozni a közlekedés megkönnyítésére.”

Megemlítésre kerül az Iris porcelángyár is, Magyarai Tivadar szerint talán ez az, amit a legnehezebben pótol (talán) a város gazdasága. Fodor Alpár is kiemeli, hogy ismert és elsősorban exportra termelő gyárról van szó.

Külön hangsúlyt kapott többeknél az elsősorban hölgyeknek munkát adó textilipar. Itt elsősorban a Flacara konfekciógyár és a Somesul kötöttárugyár kerül említésre.

A Mucart papírgyár kapcsán a létesítményt jól ismerő – róla ipartörténeti előadást is tartó – Nagy Béla kiemelte, hogy több mint száz éves múltra tekint vissza. Sajnos napjainkra ez sincs már meg.

A többi gyár elvétve kerül említésre interjúalanyaim válaszaiban.

A harmadik kérdésre – mely a privatizáció elkerülhetetlenségére, illetve a lehetséges alternatívákra vonatkozik – adott válaszok nemcsak értékítéletet, de értékrendvállalást is jelentenek, éppen ezért érdemes érzem az erre adott válaszokat teljes terjedelmükben beidézni, mivel nemcsak információt, hanem továbbgondolási lehetőséget is jelentenek. Arra a kérdésre tehát, hogy elkerülhetetlen volt-e a privatizáció, és amennyiben nem, akkor mi lehetett volna az alternatíva, a következő válaszok születtek:

1. Dáné Tibor Kálmán: A privatizáció elkerülhetetlen volt, ha piacgazdaságra akart áttérni az ország. De szerintem bizonyos közszolgáltatásokat is felvállaló intézményeket nem kéne privatizálni: például a vasutat, egy bankhálózatot vagy a postát.
2. Magyarai Tivadar: Igen, szerintem nem lehetett másképpen tenni, mert tőkehiány volt.
3. Nagy Béla: Igen. Tiszteességes, átlátható mód, a jó értelemben vett versenyszellem alapján.
4. Bitay Levente László: A privatizációt Romániában a szabad rablás, a dilettantizmus és a fejetlenség jellemezte. Példának mondanám a tordai cementgyárat. Az új tulajdonos felszedte a vasúti síneket, amik a mész-kőbánya és a gyár között biztosították a szállítást, és abból fizette ki az egész gyárat. Aztán leállította a termelést, és a munkásokat szélnek eresztette. Nagyrészt a piac elvesztése okozta a legfőbb gondot, de azt sok esetben az állam viszsza tudta volna szerezni, és ha modernizálta volna az alkalmazott technológiákat, piacképes maradhatott volna. De az állam, mivel az új vezetés nem értett semmihez, szabadulni akart az ipari létesítmények gondjától. Inkább vállalta a munkanélküliek fizetését.
5. Fodor Alpár: 1990 után megtörtént a román ipar és termelés teljes romba döntése, egyrészt a nemzetközi konkurencia, másrészt a rosszul kigondolt és végrehajtott privatizáció, harmadrészt a marketing-szakemberek teljes hiánya okozta a legnagyobb károkat. Amit másképpen kellett volna tenni, az a külföldi tőke bevonása lett volna a privatizáció folyamatába, valamint a nemzeti szinten ellenőrzött és tervezett piackutatás és marketing, jól fizetett szakemberek (akár külföldről) bevonásával.
6. Nánó Csaba: A privatizáció elkerülhetetlen volt. Az állami szektorban – ahogyan ez manapság is megtörténik – mindenkinek volt (néha nem is kevés) fizetése, attól függetlenül, hogy termelt valamit vagy sem. Amíg létezett a KGST nyilván szovjet befolyásra a szocialista államok leosztották egymás közt a munkát. (ez kicsit le van így egyszerűsítve, de ez a lényeg). Amikor a szocialista piac megszűnt, az ipari létesítmények többsége gyakorlatilag munka nélkül maradt. A Nyugatnak pedig elenyésző részben volt szüksége az elavult módszerekkel készülő keleti termékekre. Sajnos a privatizációval együtt nem történtek újítások, nem fejlesztették a technológiát, nem sikerült minőségben (és mennyiségben) felzárkózni a haladáshoz, megfelelni a fejlett országok követelményeinek.
7. Buchwald Péter: A 89-et megért ipari kolosszusok nem voltak versenyképesek, létjogosultságuk csak a KGST keretei között volt. A privatizáció mindenképpen indokolt volt. A hiba ott volt, hogy induló tőkéje csak az előző rendszer profitokráciájának volt. Ők lettek a privatizáció nyertesei, kialakítván az új gazdasági és politikai elitet.

Amint a válaszokból kiderül, minden válaszadó úgy gondolta, hogy a privatizáció önmagába véve feltétlenül szükséges folyamat volt. A mikéntje kapcsán azonban már többekben komoly kritikák merülnek fel – jogosan.

A negyedik kérdésre, hogy mely vállalatokért volt igazán kár, több is felmerült, elsősorban ismételten főleg a cipőgyár és a Tehnofrig. Megemlítésre kerülnek más vállalatok is, de gyakorlatilag nincs olyan, amiért ne lenne kár. Ugyanakkor mindenki tisztában van vele, hogy piacgazdaságban a helyzet változik, vállalatok jelennek meg és tűnnek el.

KÖVETKEZTETÉSEK

E munkám során arra törekedtem, hogy áttekintsem a szocializmus időszakában működő kolozsvári iparvállalatok 1989-et követő sorsát feltárjam. Nagyon sok esetben ez nem volt könnyű: adatok hiányoztak, a sajtóanyagokra építeni pedig csapda lehet, ugyanis ami aktuális volt egy adott cikk megjelenésének pillanatában, az napjainkra gyökeresen megváltozhat. Éppen ezért a helyszíni terepmunka is szükséges volt, melynek során fotókat is készítettem.

Amennyiben visszapillantunk a kilencvenes évek elejére, az akkori reményekre, meg kell állapítanunk, hogy sokaknak csalódást okoztak az átmenet évei, elsősorban azoknak a munkásemberek számára, akiknek a kockázatvállalása és véráldozata nélkül a változás nem következhetett volna be. Ezek közül sokak számára a változás a munkahely elvesztését és a létbizonytalanságot jelentette. Másokat kevésbé érintettek a változások drasztikusan, de az élet már nem az volt, ami annak előtte.

Ahogy ez az esettanulmányokból is kiderül, a vállalatok sorsa meglehetősen különböző volt. Vannak, amelyek már rég megszűntek, mások nevet változtatva, a koncepciók alapján működnek tovább. Akadnak olyanok is, amelyek nem kényszerültek bezárni a kapuikat, és mind a mai napig nyereségesen működnek, a legtöbb esetben csökkentett létszámmal és termelési mennyiséggel. A piacgazdaság, mely keretein belül a verseny érvényesül, jelentősen más, mint a szocialista tervgazdaság, ahol az állami gazdasági rendszer felülről irányított egységes egész, ahol a veszteséges, de stratégiai szempontból fontos vállalatokat más forrásokból tartják fenn, és amelyben a társadalmi nyugalom és egy minimális jólét biztosítása fontosabb, mint az igazi jólét elérésének perspektívája. Interjúalanyaimmal együtt vallom, hogy a privatizáció és a kapitalista piacgazdaságra való áttérés a kilencvenes években elkerülhetetlen volt, és nemcsak a világpolitikai, hanem a belpolitikai helyzet milyenségéből fakadóan is. Az már más, hogy utólag ugyan könnyen okos az elemző, de ez már nem változtathat semmin, és sok mindent másképpen lehetett volna tenni. Érdemes lett volna jobban odafigyelni az átmeneti nehézségekkel küszködő vállalatokra, talán a privatizációs folyamatok beindítása előtt érdemes lehetett volna a lakosság közgazdasági műveltségén emelni, akkor a "kuponiáda" is sokkal jobb eredményekkel járhatott volna. És legfőképpen, a korrupció, a hozzá nem értés és a nemtörődömség helyes kezelése sok mindent megváltoztathatott volna, a jó irányba.

A kép, amint láthattuk, nem fekete és nem fehér. Sok minden jobb lett, az előző időszakhoz viszonyítva, ugyanakkor az élet sokak számára nehezebbé vált. E tanulmányom nem alkalmas arra, hogy a posztoszocializmus összes előnyét és hátrányát feltárja, adalékokat viszont nyújthat egy komplex kép kialakításához.

Eddigi eszmefuttatásomat egy dokumentumregényből vett idézettel zárom. A Nobel-díjas belorusz író, Svetlana Alekszjevics, több interjút is készített a szovjet szocializmus különböző aspektusaival kapcsolatban, melyek végül egy öt kötetből álló sorozatban jelentek meg nyomtatásban. A sorozat ötödik, lezáró kötete a posztiszocializmus pozitívumairól és árnyoldalairól szól. Zárógondolatként azt a részletet idézem belőle, melyben egy nosztalgikus, akinek a családja megszenvedte máskülönben a sztálini időket, a következőképpen hasonlítja össze a szocializmus világát a posztiszocializmussal:

„A szocializmus nemcsak a légereket, a spicliket meg a vasfüggönyt jelenti, hanem egy igazságos, tiszta világot: megosztotni minden, megszámni a gyengéket, együttérezni velük, ahelyett, hogy csak magunknak harácsolnánk. Azt szokták emlegetni nekem, hogy nem lehetett autót venni, de hát senkinek nem volt autója. Senki nem járt Versace öltönyben, és nem vett házat Miami-ban. Hisz a Szovjetunió vezetői egy középvállalkozó életszínvonalán éltek, nem úgy, mint a mai oligarchák. Nem építettek maguknak olyan jachtokat, ahol pezsgő folyt a zuhanyrózsából. Csak gondoljon bele! „Vásároljon rézkádat!” hirdeti a tévéreklám, az ára meg, mint egy kétszobás lakásé. Most mondja meg, ezt kinek szánják? Aranyozott kilincsek... Ez a szabadság? Egy kisember, egy átlagember itt senki, egy nulla. A társadalom alján tengődik...”⁸⁶

A KUTATÁS TOVÁBBVITELÉNEK LEHETŐSÉGEI

E munkám során rengeteg anyagot néztem át, főleg sajtóanyagot, ugyanakkor több nehézséggel is szembesültem. Az első az, hogy mivel túl közeliek, a közelmúlthoz köthetőek az események, sok esetben a végső kimenetelt napjainkban sem lehet megjósolni, a másik pedig az, hogy nagy a szubjektivitás mértéke. Másfajta nehézség a források hiánya: a megbízható céges dokumentumok hiányoznak, eltűntek, amik pedig a kurrens archívumokban elérhetőek, azok céges titoknak, bizalmas iratoknak számítanak. Ugyanakkor viszont percepcióikat a folyamatokra vonatkozóan sokan megírták, elsősorban társadalomtudósok és újságírók, viszont még egy igazán átfogó szintézis várat még magára.

Jómagam is sokat írtam eddig a pillanatig a kolozsvári ipar múltjáról. A közelmúlt megírása másfajta problémákat vet fel, más kihívásokat foglal magába, mások a buktatói, mint a korábbi időszakoknak.

A jövőre nézve interdiszciplináris kutatócsoport keretében érzem érdemesnek az egykori szocialista vállalatok továbbélésének módjait megvizsgálni. Az alapok megvannak, ezeket érdemes továbbfejleszteni, elsősorban a kérdőívezés, oral history módszereivel.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

A Kolozsvári Országos Levéltár (a szövegben: ROLCJ) gyűjteményéből:

A Romániai Munkáspárt (PMR) iratai

⁸⁶ ALEKSZJEVICS 2015. 59.

A Román Kommunista Párt (PCR) iratai

A Dermata üzem iratai

A Február 16 üzem iratai

A Fermeta gyár iratai

A Tehnofrig hűtőgépgyártó vállalat iratai

Sajtóanyag

Erdély 1945

Erdélyi Szikra 1945

Igazság 1948

Scânteia 1948

Szabadság 1990

Világosság 1944–1948

Internetes források

www.amylon.ro Hozzáférés dátuma: 2019. október 9.

www.carbochim.ro Hozzáférés dátuma: 2019. szeptember 11.

www.fimaro.ro Hozzáférés dátuma: 2019. szeptember 11.

www.industrialheritage.ro Hozzáférés dátuma: 2019. szeptember 18.

www.napochim.ro Hozzáférés dátuma: 2019. szeptember 11.

www.remarul.eu Hozzáférés dátuma: 2019. szeptember 4.

www.somesul.ro Hozzáférés dátuma: 2019. szeptember 11.

Rövidhir: <http://www.monitorulej.ro/economie/68239-primaria-cluj-napoca-cere-insolven%C5%A3a-unirea-sa-firma-omului-de-afaceri-ioan-bene#sthash.0rbI4tIn.1H4MptRb.dpbs> Hozzáférés dátuma: 2019. szeptember 18.

https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/romos_gyarak_ronditjak_a_varoskepeket_erdely_es_a_partium_szinte_valamennyi_telepulesen/print Hozzáférés dátuma: 2019. szeptember 11.

Cum au dispărut fabricile Clujului. Terenurile, marea miză a afacerilor. <https://www.clujmanifest.ro/economic/cum-au-disparut-fabricile-clujului-terenurile-marea-miza-a-afacerilor/>, 10 mart. 2016 Hozzáférés dátuma: 2019. szeptember 23.

Szakirodalom

Monografia BNR Cluj. (2012): Banca Națională a României.

Omagiu președintelui Nicolae Ceaușescu, (1978): București, Editura Politică,

ALEKSZIJEVICS, SZVETLANA (2015): *Elhordott múltjaink. A szocializmus még itt van.* Budapest, Európa Könyvkiadó.

ALICU, DORIN (coordonator) (1997): *Clujul, Inima Transilvaniei*, Editura Studia.

B. KOVÁCS ANDRÁS (2017): *Ócskavasként mérték ki. A székelyföldi magánosítás csődje, ipari és más példákkal, főleg Háromszékről, 1991–2011.*Sepsiszentgyörgy, Charta Kiadó.

BAN CORNEL (2014): *Dependență și dezvoltare: economia politică a capitalismului românesc.* Cluj-Napoca, Editura TACT.

BARTOS ZOLTÁN (2009): *Naționalizarea în fostul județ Mureș, 11 iunie 1948.* Cluj-Napoca, Editura Risoprint.

DIÓSZEGI JÓZSEF (2011): Román kozmetikumok a magyar piacon. Románia legnagyobb kozmetikumgyártója több európai, ázsiai és észak-amerikai ország után Magyarországon kíván piaci részesedéshez jutni Gerovital Plant nevű márkájával. 2011. november 8. kedd, 14:44. *Napi.hu* https://www.napi.hu/nemzetkozi_vallalatok/roman_kozmetikumok_a_magyar_piacon.501046.html

FERBER KATALIN (2010): *Érdemeink beismerése mellett, A rendszerváltás kívülről és belülről.* Budapest, Jószeveg Műhely Kiadó.

HITCHINS, KEITH (1994): *România 1866–1947.* București, Editura Paideia.

JAKÓ KLÁRA – KOVÁCS KISS GYÖNGY (szerk.) (1992): *Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz.* Kolozsvár, Korunk Kiadó.

LAKATOS ARTUR (2018): *A szocialista iparosítás következményei Erdélyben. Környezettörténeti, gazdasági, társadalmi aspektusok.* Kolozsvár, Művelődés Könyvkiadó.

LŐNHÁRT TAMÁS (2003): *A jelenkor története forrásai,* Kolozsvár, Accent Kiadó.

LUȚAS, MIHAELA (2008): *Kolozs megye közgazdasága:* In Ioan Aurel-Pop – I. Maxim Danciu (coordonatori): *Judetul Cluj, Kolozs megye, Cluj County, Kreis Kalusenburg.* Cluj-Napoca, Consiliul Judetean Cluj, Editura Tribuna.

MAKKAY JÓZSEF (2015): Az erdélyi Magyar ipar múltideje. *Erdélyi Napló* 2015 április 15. <https://erdelyinaplo.ro/aktualis/osszeallitasok/az-erdelyi-magyar-ipar-multideje>

MEASNICOV, I. – HRISTACHE, I. – TREBICI, V. (1977): *Demografia orașelor României,* București, Editura Științifică și Enciclopedică.

MICLEA, ION (1985): *Cluj-Napoca.* Bucuresti, Editura Sport-Turism.

NAP, NICOLETA (2006): „Maritisul” fabricilor clujene. *Hotnews.ro* https://www.hotnews.ro/stiri-presa_regionala_arhiva-1720040-maritisul-fabricilor-clujene.htm Marți, 13 iunie 2006

SÂRBU, RADU (2007): Privatizarea în România (II.), Cadrul legislativ și instituțional. *Bursa* 13 iulie 2007, <https://www.bursa.ro/privatizarea-in-romania-ii-8091314>

SCURTU, IOAN – BUZATU, GHEORGHE (1999): *Istoria românilor în secolul XX, 1918–1948.* București, Editura Paideia, 1999.

TROFIN SIMEDREA et al. (1971): *Localitățile județului Cluj.* Cluj-Napoca, Editura Partidului Comunist Român.

SZABÓ ÁRPÁD (2008): *A romániai gazdasági átalakulás esettanulmányokban,* Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2008.

SUSAN, ILIE (1973): *Municipiul Cluj, studiu de geografie economică*. Cluj-Napoca, doktori dolgozat.

TATÁR ZOLTÁN (2014): *A vargabéles legendája. Kolozsvári magyarok eltűnt munkahelyei nyomában*, Kolozsvár, Stúdium Kiadó.

VARGA ATTILA (2016): *De la sunet de pian la Hi-Tech. Fabrica de mobilă Libertatea din Cluj (1870-2016)*. Cluj-Napoca, Editura Argonaut.

Interjúk

Kérdőívezés 2019 októberében. A kérdőívre válaszoltak:

Dáné Tibor-Kálmán, író, újságíró a Művelődés kulturális folyóirat főszerkesztője;

Fodor Alpár, vegyész, üzletember;

Magyari Tivadar, szociológus, egyetemi tanár;

Bitay Levente László, nyugdíjas bányamérnök;

Buchwald Péter, vegyész kutató, nyugdíjas, egykori meghatározó RMDSZ-politikus (volt Kolozs megyei szervezeti elnök, szenátor, alprefektus);

Nánó Csaba, újságíró;

Nagy Béla, nyugdíjas gépészmérnök, kutató.

VIRÁGH ÁGNES

viragha23@gmail.com

hallgató (DE BTK)

A nápolyi hadjáratok ismeretlen epizódja: az aversai zsoldoslázadás¹

The unknown episode of the Neapolitan campaigns: the mercenary revolt of Aversa

ABSTRACT

Humanist authors regarded mercenaries with contempt, and in their works they gladly referred to those ancient writers who also condemned the utilization of mercenary armies. Mercenaries are mentioned in the Italian chronicles of the 14th century as well, and the author of the Cronaca senese recorded the brutal attack of John Hawkwood's company on Faenza. The notary of Apulia, Domenico da Gravina frequently reproved in his chronicle the German mercenaries on account of their excesses. In this paper I examine the passage that presents the mercenary revolt of Aversa, in which the Voivode of Transylvania, István Lackfi conducted a dialogue with the rebelling mercenary captains in order to reach an agreement with them.

KEYWORDS

mercenaries, Neapolitan campaigns, mercenary revolt, István Lackfi, Domenico da Gravina, Apulia

DOI 10.14232/belv.2020.2.6

<https://doi.org/10.14232/belv.2020.2.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Virágh Ágnes (2020): A nápolyi hadjáratok ismeretlen epizódja: az aversai zsoldoslázadás. Belvedere Meridionale 32. évf. 2. sz. 119–132. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

¹ A tanulmány „AZ INFORMÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI MINISZTERIUM ÚNKP-19-2 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.”

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Néhány évvel ezelőtt kezdtem el foglalkozni *Domenico da Gravina* (kb. 1300– kb. 1351) krónikájával (*Chronicon de rebus in Apulia gestis*²), a korábbi kutatásaim során a *Chronicon* magyarokkal kapcsolatos szöveghelyeit elemeztem 1347/1348-ra vonatkozólag, majd a vizsgálati periódust kibővítve, az 1348 ősze és 1349 tavasza közötti időszak magyar vonatkozásait vizsgáltam. Jelen tanulmány egy nagyobb munka része, amelyben a magyar hadi vezetőkkel kapcsolatos passzusokat gyűjtöm össze, s arra keresem a választ, milyen szerepük volt a hadi eseményekben. Minthogy a *Chronicon* kevésbé ismert, a tanulmány első részében röviden ismertetem annak tartalmát, illetve kitérek a főbb jellemzőire.

A krónikában szereplő események 1333-mal kezdődnek, ekkor került a Nápolyi Királyságba I. Károly magyar király másodszülött fia, András, aki szeptember 26-án feleségül vette I. Róbert nápolyi király örökösét, Johannát. A házassági egyezmény alapján András egyenrangú társuralkodó lett volna felesége mellett. Jelentős fordulópontja a cselekménynek 1343, amikor elhunyt Róbert, ugyanis András helyzetét a király halála előtti, január 16-án kelt végrendelet megváltoztatta, már csak házastársként szerepelt a szövegben, továbbá megkaphatta a Salernói Hercegséget.³ Mivel a nápolyi udvarban András királyi címét nem akarták elfogadni – noha a korona elnyerésére anyja, Erzsébet királyné és idősebb fivére, I. (Nagy) Lajos magyar király jelentős pénzüsszeget fordítottak, továbbá több hatalommal is tárgyaltak –, s közvetlenül a megkoronázása előtt meggyilkolták Aversában (1345).⁴ Lajos és Erzsébet először VI. Kelemen pápától kérték, hogy büntesse meg a gyilkosságban vétkeket, meggyőződésük szerint köztük volt Johanna is. Így az is a céljaik között szerepelt, hogy eltávolítsák a Királyság éléről, s az 1333-as szerződés értelmében Lajos jogot formált a trónra. A bűnösök egy részének az elítélését jóváhagyta az egyházfő, ugyanakkor Johanna detronizálását nem fogadta el. Lajos két hadjáratot (1347–1348, 1350) vezetett személyesen a Királyságba, távollétében 1348 és 1350 között Lackfi István⁵ erdélyi vajda (1344–1350) állt a magyar sereg élén.

A hazai kutatás számára elsősorban a hadjáratok miatt értékes a krónika, újabban azt vizsgálták, miként jelentek meg a magyarok a külföldi szerzők műveiben.⁶ Az angolszász kutatók a Johanna királynőről készült életrajzok kapcsán idéztek részleteket András haláláról, vagy Tarantói

² Legkorábbi példánya az Osztrák Nemzeti Könyvtárban található, jelzete: ms. 3465. CSUKOVITS 2015. 207.; VIOLANTE 2016.; ND XI.; Kiadásaihoz lásd: ND XIV–XVI.

³ LÉONARD 1967. 397–399., 420–422.; TEISZLER 2015. 63–79.; KELLY 2003. 281.

⁴ CASTEEN 2015. 35–50.; KELLY 2011. 280–281.; LÉONARD 1932. 465–473. Köszönet illeti Csákó Juditot, aki rendelkezésemre bocsátotta Léonard könyvét, ugyanis nehezen elérhető a hazai kutatás számára.

⁵ Korai pályaszakaszához lásd: FARKAS 2018. 13–34.

⁶ PÓR 1892.; MISKOLCZY 1933a.; MISKOLCZY 1933b.; MISKOLCZY 1934.; CSUKOVITS 2015. 205–213.

Lajos⁷ hadvezéri alkalmatlanságát bizonyító szöveghelyeket használtak fel.⁸ Meglehetősen kevés azon olasz kutatók száma, akik behatóbban foglalkoztak a krónikával, az ő elemzéseik nagyrészt arra irányultak, hogy összehasonlítsák a szerző stílusát más kortárs itáliai kútfőkével.⁹

A krónikában a hadjáratok négy éve tekinthető a történet vázának, mellette a szerző kitért a Királyságban kialakult belpolitikai válságra, továbbá szülővárosának, Gravinának (ma Gravina di Puglia) a sorsát ismertette. Életéről igen keveset tudunk, csupán annyit, mint amennyit megoszt magáról a krónikában. Jegyzői tevékenységét homály fedi. Családjával elmenekült Gravinából 1349 tavaszán, miután a nápolyi-párt egyik hadvezére, Roberto Sanseverino¹⁰ bevette a várost. Ezután Bitontóban telepedett le, s itt fogott neki az írásnak.¹¹ Nehéz lenne a Chronicon csupán egyetlen krónikatípusba sorolni,¹² ráadásul jelentős különbségek mutatkoztak Itália északi és déli területeinek középkori történetírása között.¹³ Eric Willam Cochrane szerint az „Apuliai Krónika” tulajdonképpen a „nápolyi királyok krónikája”, hiszen Domenico narrációja

⁷ 1347-től Johanna helyettese (*vicario generale*), akit 1347. aug. 22-én feleségül vett, bár VI. Kelemen pápától a diszpenzációt hét hónappal később kapták meg. 1348-ban felvette a *Szicília és Jeruzsálem királya* titulust, noha ehhez a pápai jóváhagyást csak 1350-ben szerezte meg. Végül Johannával együtt 1352-ben koronázták meg. KIESEWETTER 2006.

⁸ CASTEEN 2015. 105.; BADDELEY 1893.

⁹ ZABBIA 1999. 121–143.; DELLE DONNE 1999. 301–314.; Az Anjou-kor historiográfiájához lásd: MORELLI 2000. 1023–1045.

¹⁰ Sanseverino és Corigliano grófja, Terra d’Otranto itélőmestere (*giustiziere di Terra d’Otranto*).

¹¹ CARVALE 1991.; MUSTO 2018. 18–19.

¹² Előfordulnak benne autobiográfiai adatok, olykor csak egy városra fókuszál (Gravina), máskor az Anjou-dinasztia konfliktusára és a Nápolyi Királyságra (*Regnum Siciliae*). Csoportosításra lásd: FOOT – ROBINSON (eds.) 2012.; DELIYANNIS (ed.) 2003.; VAN CAENEGEM 1979.; DALE – LEWIN – OSHEIM (eds.) 2007.

¹³ Észak-Itáliában a 14. században nagyrészt olyan krónikák keletkeztek, amelyek középpontjában egy város állt. Szerzőik gyakran bankárok, kereskedők vagy jegyzők voltak, témáik között szerepelt a városlakók identitása és büszkesége. Jelentős antik műveltséggel rendelkeztek, inspirálódtak az antik auctorok munkáiból, s ezen munkák pozitív értékekkel bíró hőseit néha gonosztevőként mutatták be. Így cselekedett *Gregorio (Goro) Dati* (1362–1435) *Istoria di Firenze* című művében, melyben Iulius Caesart mint zsarnokot prezentálta, ezzel az volt a célja, hogy érzékeltesse, a firenzeiek nemcsak az antik római virtus örökösei, hanem egyúttal a politikai szabadság és a republikánus berendezkedés védelmezői a zsarnokok ellenében. COCHRANE 1981. 15.; VASINA 2003. 327–341.; COLEMAN 2007. 1–20. Mindazonáltal a városi típusú krónikáknál is lehetett példa a típusok keveredésére. *Giovanni Villani* (kb. 1280–1348) krónikájának (*Nuova Cronica*) első része olyan, mint bármilyen más világkrónika: a világ kezdetétől taglalta az emberiség történelmének jelesebb eseményeit, majd ezek ismertetése után tért ki saját városa, Firenze mitológiai eredetére és történetére. De még ekkor sem feltétlenül tisztán Firenzére irányult elbeszélése, hanem kora minden fontosabb történéseről említést tett. CLARKE 2007. 113–120. Kezdetben Dél-Itáliában a királyok regnálása került az elbeszélések középpontjába, hiszen annak területén előbb a normannok (1130–1194), a Hohenstaufen-dinasztia (1194–1266), majd az Anjou-dinasztia (1266–1442) szerezte meg az uralmat. Ugyanakkor a trecento során a déli történetírók már kevésbé tértek el az északiaktól, ugyanis hasonló műveltséggel rendelkeztek, valamilyen szinten ismerték a latin nyelvű irodalmat (*latinantes*). Műveikben helyet kaptak a déli városi kultúra értékei: a városlakók erényei és büntetetei, illetve a narráció klasszikus hagyományokra épült, ehhez adaptálták a pogány és a korai keresztény történetírók terminológiáit. A déli szerzők az északiakkal párhuzamba állíthatók abból a szempontból, hogy ők is lényegesnek tartották a politikai és a kulturális intézmények eredetének és fejlődésének bemutatását, ugyancsak hangsúlyt fektettek a kollektív emlékezetre, különösen a vezető személyek erényei és bűnei ismertetésekor. COCHRANE 1981. 89–102., 119–133.; ABULAFIA 2005. 208–211.; LOUD 2007. 29–49.; MUSTO 2018. xxiv–xxvii. A déliek művei sem korlátozódtak tehát csupán a dinasztikus témára, a 14. század közepén alkotó nápolyi patrícius, *Bartolomeo Caracciolo-Carafa* (1300–1362) krónikája (*Cronaca di Partenope*) összetett struktúrájú: a világ kezdetétől saját koráig beszéli el az eseményeket, vagyis részben világkrónika, továbbá kifejeződik benne a Nápolyi Királyság népének közösségi identitása két vulgáris vers révén, amelyek a főváros népe kollektív emlékezetének lenyomatai. KELLY 2011. 3–4.

a trónért harcoló uralkodókról szól, s minden ennek rendelődik alá, még Gravina birtoklása is, amelyért komoly harcot vívtak a két rivális hívei.¹⁴ Ronald G. Musto álláspontja az, hogy Domenico műve kevésbé tartható krónikának, hanem inkább művészi gonddal megírt elbeszélés, amelynek keretét saját élményei, továbbá az egyéni és a közösségi emlékezet megnyilatkozásai adják.¹⁵

Bizonyos szöveghelyeken harmadik személyű a narráció, ezekben az esetekben a szerző mások emlékeztére hagyatkozott, erre a szövegben is találhatók utalások „*hír*” (fama),¹⁶ „*közbeszéd*” (publica fama),¹⁷ „*ugyanis nyilvánosan emlegetik*” (fertur enim communiter),¹⁸ „*szárnnyra kelt a hír*” (fama volante, infertur),¹⁹ illetve „*ahogy hallottam, de nem láttam*” (ut audivi, non vidi),²⁰ „*Hallottam ugyanis, hogy többen is azt beszélnek...*” (Audivi namque dici a pluribus...).²¹ Mindazonáltal szemtanúként volt jelen számos általa elmondott történetnél, a gravinai események ismertetésekor saját tapasztalataira támaszkodott, a magyarok táborában többször is megfordult, ott volt Lackfi István cornetói seregszemléjénél (1349. ápr.).²² A krónikás forrásait tekintve még nem tekinthető lezártnak a kutatás, az eddigi eredmények alapján annyi bizonyos: gyakran használt fel különböző bibliai történeteket annak érdekében, hogy még inkább érzékeltesse egy-egy esemény drámai jellegét. Szülővárosa egyik vezetőjének (Martuccio) kihallgatását Krisztusével hasonlította össze, akinek megkínzása és bíróság elé állítása már-már a mártíromsággal is felérő megpróbáltatásként került bemutatásra.²³ De korabeli tudományos példákat is használt, amikor a Durazzói-ház matriarchájának, Périgord Ágnesnek²⁴ jó hírnevét egy orvos által végrehajtott vizeletvizsgálat részletes leírásával kívánta lerontani.²⁵ Mindenesetre jegyzői munkája révén rendelkezett a közösség bizalmával (*publica fides*),²⁶ több irathoz is hozzáfért, bár nagyon bonyolult módon viszonyult ezekhez, ugyanis szándékosan elhallgatta, pontosan milyen adatokra támaszkodott. Musto úgy vélte, ezt is a drámai hatás fokozása érdekében tette, és ezen információkat dialógusokba és beszédekbe építette be.²⁷ Azonban a szerző néhány helyen utalt rá, hogy tudott egy-egy levél létezéséről, noha a tartalmukról mindössze mások elmondásából szerzett tudomást.²⁸

¹⁴ COCHRANE 1981. 139.

¹⁵ MUSTO 2018. 55–56., 63., 66., 68.

¹⁶ ND 41.

¹⁷ ND 30.

¹⁸ ND 89.

¹⁹ ND 98.

²⁰ ND 234.

²¹ Uo.

²² ND 191.

²³ ND 230–233.; DELLE DONNE 1999. 312–313.; MUSTO 2018. 211–213.

²⁴ Durazzói János felesége, fiaik: Durazzói Károly, Lajos és Róbert. Ágnes arra törekedett, hogy megszerezze a nápolyi koronát a Durazzói-ház számára, a krónikában Domenico hatalomvágyó intrikusként mutatta be, aki nagy befolyással bírt a nápolyi udvarban. LÉONARD 1932. 189–190.

²⁵ ND 30–31.; MUSTO 2018. 249.

²⁶ DELLE DONNE 1999. 303.; NUSSDORFER 2009. 11–12.

²⁷ MUSTO 2018. 97., 107.

²⁸ Itt felmerül a hitelesség kérdése, tudniillik az, hogy a szerző számára kinek a szava bizonyult hitelt érdemlőnek. Az egyik ilyen szöveghelyen Nápolyból küldött leveleket említett, amelyeket Lackfinak küldtek. A krónikás ekkor éppen Barlettában tartózkodott a magyarok táborában, s a levelek tartalmát Lackfi közölte vele. ND 173.

Az előbb ismertetett példák azt mutatják, hogy érdemes több aspektusból is elemezni a krónikát, ugyanis azok nem merülnek ki a hadi cselekmények pusztá leírásában. Csukovits Enikő mutatott rá, mennyire keveset tudunk az erdélyi vajdákról ebben a korszakban, s Lackfit illetően hiánypótló lehet a *Chronicon*.²⁹ Jól használható adatok állnak rendelkezésre ahhoz, hogy megvizsgáljuk egy 14. századi apuliai jegyző véleményét a Nápolyi Királyságban 1333–1350 között történt eseményekről. Jóllehet Domenico világa valóban kicsinek mondható egy világkrónika eseményeihez mérve, mégis információkban gazdag: magyar és idegen katonák jelentek meg a Királyságban, és a háború mellett vagy közben az új jövevények megváltoztatták a Királyság lakóinak életét.

A 13. századtól kezdve egyre több zsoldos harcolt Itáliában, ez a tendencia megfigyelhető a nápolyi hadjáratok esetében is. A krónikában az első információ erre vonatkozólag a capuai csatáról (1348. jan.) szóló helyen található: a magyarok oldalán németek és lombardok is küzdöttek, az ellenfél, Tarantói Lajos (1327–1362) seregében is akadt néhány német, provençe-i és katalán zsoldos.³⁰ A zsoldosok alkalmazását többnyire elítélték a szerzők,³¹ a legismertebb közülük *Niccolò Machiavelli*, aki szerint Itália – bár a 16. századi állapotokra vonatkoztatta, amikor a zsoldosok alkalmazása valóban széleskörűen elterjedté vált – romlását a pénzért felfogadott katonák okozták, akiket a városok vezetői szerződtettek. Jellemzése alapján „Istent nem félik”,³² nem tartják meg ígéreteiket, fosztogatnak, azért harcolnak csupán, mert fizetséget kapnak.³³ Machiavelli végül *Polübiosz* Történeti könyveinek azon részére hivatkozott, amelynél a történetíró az első pun háborút követően ismertetette a karthágóiak és az általuk felfogadott zsoldosok szembenállását. Már nála is megfigyelhetők a zsoldosok ama tulajdonságai, amelyek alapján érthetővé válik egyes szerzők ellenszenve irántuk.³⁴

Ez a minta a *Chronicon*ban is felfedezhető, amikor Nagy Lajos 1348 tavaszán az Itáliában elterjedő pestis, illetve a velenceiekkel kiújult konfrontáció miatt visszatért Magyarországra, nem sokkal később Werner von Urslingen és kb. 1500 sisakosa a király zsoldját elhagyva

²⁹ CSUKOVITS 2016. 61–62.

³⁰ *Erant autem in exercitu dicti comitis pro parte regis Ungariae memorati Ungari, Theotonici et Lombardi et regnicolae hujus regni. Et cum domino Lodoyco Theotonici modici, Provinciales, Catalani modici et Neapolitani pro majori parte [...].* ND 82.

³¹ A zsoldosok megvetését illetően Machiavelli a humanista tradíció folytatójaként értékelhető: Petrarca féktelenül szidalmazta a zsoldosokat, a Pierre de Poitiers-nek írott levelében többek között restségük és műveletlenségük miatt korholta őket. A firenzei Coluccio Salutati csavargóknak vélte őket, akik összeesküdtek a béke és a rend ellen, Leonardo Bruni a *De militia* című értekezésében vette célba a zsoldosokat. MALLETT 2009. 207–209.; CAFERRO 2003. 288. Machiavelli műveit és azok kritikáját újabban revideálták: ERWIN 2010. 541–574. A Cronaca senese szerzője Domenicohoz hasonlóan megörökitette a zsoldosok túlkapásait. Amikor 1371-ben John Hawkwood kompániája Faenza ellen vonult, kegyetlen vérontásba kezdtek. A kompánia tagjai közül Hawkwood volt a legkegyetlenebb, ugyanis amikor két kapitánya összeveszett egy fiatal lány megbecsetelítése miatt (ti. melyikük legyen az első), Hawkwood eldöntötte a vitát: tőrt a lány szívébe szúrta. Cron. sen. 637.

³² Ezt akár szó szerint is lehet érteni, a Pistoiai Történet szerzője arról számolt be, miszerint a nápolyi hadjáratokban is részt vevő német condottiere, Werner von Urslingen mellvértjén nem állt más, mint „*ellensége Istennek, az irgalmasságnak és a könyörületnek*” (nemico di Dio, di pietà e di misericordia). Stor. Pist. 182.

³³ Mach. 62.

³⁴ Pol. 60–61.

átálltak a nápolyiakhoz.³⁵ Jóllehet a szöveg ezen részéből nem derül ki, mi állhatott az árulás mögött. Egy másik kortárs kútfő, a firenzei Matteo Villani elbeszélése közelebb visz a megoldáshoz: mivel Wernerék nem kapták meg a fizetségüket,³⁶ s ezt úgy tudták könnyen pótolni, ha új szolgálatot vállaltak. Ez alapján joggal merül fel a kérdés, hogy ekkor valóban sor került-e árulásra? Hiszen a zsoldosok azzal kötöttek szerződést, aki meg tudta fizetni őket, s nyilván egy háborúban hamar elfogyott az utánpótlásuk, amit vagy a lakosság sanyargatása és kifosztása révén pótoltak, vagy pedig új szerződést kötöttek.³⁷ Domenico mégis úgy látta, hogy árulás történt, amikor Cornetóban a magyarok elfogták Wernert (1349. febr. 1.), akit kihallgatása során Lackfi szintén árulással vádolt meg.³⁸

A fosztogatásról több példa is található a Chroniconban. Az erre vonatkozó szöveghelyeket kétféleképpen lehet csoportosítani. Az egyik esetben az utánpótlás beszerzése nem azonos a lakosság kifosztásával, ugyanis a krónikás természetesnek vélte azt, hogy a hadsereg ellátását egy elhúzódo háborúban biztosítani kell. Azonban ezen közléseket érdemes kritikusan szemlélni, mivel minden ilyen említésnél Lackfi István serege számára történt a hadtáp beszolgáltatása.³⁹ Lackfit pedig csodálatra méltó hadi vezetőnek tartotta, s a szerzőben fel sem merült annak a lehetősége, hogy a lakosság számára a hadi készletek ilyen módon történő feltöltése ugyanolyan terhesnek tűnhetett, mintha csak a zsoldosok követeléseit teljesítették volna.⁴⁰ A másik esetben már egyértelműen fosztogatásnak tekintette azt, amikor a zsoldosok követeltek ellátmányt a lakosságtól. Sőt, úgy tűnik nem volt különbség a zsoldosok és a nápolyiak zsákmányszerzése között, mindkettőt egyaránt súlyos megpróbáltatásnak tartották Gravinában. Amikor Roberto Sanseverino serege bejutott a városba (1349. ápr.), a város népe kénytelen volt minden vagyonát a katonák rendelkezésére bocsátani „*zsoldosok és haramiák, óriási pusztítást végeztek a város-lakók körében, s javaikat elvéve fosztogattak. A nép közül senki sem mert nyíltan beszélni, de titokban feljajdultak*”.⁴¹

³⁵ „Lám, mindezen események közepette megérkezett ugyanoda a nápolyiak részéről az említett palatinus [Giovanni Pipino], a német vezérrel, Guarnierivel [Werner von Urslingen] együtt, akik ezerötszáznál több sisakost hoztak magukkal; s beléptek Nápoly városába, hogy a királynő helyett harcolni ajánlkozzanak a magyarok ellenében.” Ecce inter haec media pervenit ibidem a romanis partibus Pallatinus jam dictus, una cum duce Guarnerio theotonicus, habentes secum barbutas Theotonicorum ultra mille quingentas; et ingressi civitatem Neapolis obtulerunt se pro eadem regina contra Ungaros pugnatorios. ND 105–106. Werner (†1353) 1342-ben alapítója volt az első Nagy Kompániának (Grande Compagnia), 1347-től Nagy Lajos szolgálatában állt, majd a nápolyiakéban, 1349-től ismét a magyarokéban. A *barbuta* kifejezést elsősorban a német zsoldosokra alkalmazták, másodsorban azokra a katonákra, akik az előbbiekhöz hasonló felszereléssel rendelkeztek. MALLETT 2009. 32.; VAGLIANTI 1999. 4–5. Giovanni Pipino Altamura grófja, kezdetben Nagy Lajost támogatta, majd Johanna mellé állt, akitől Molfetta és Giovinazzo városokat kapta. 500 zsoldosa volt, akik rettegésben tartották a két város lakóit. DALL'ORO 2008. 62., 86–87.

³⁶ Villani 174.

³⁷ DALL'ORO 2008. 70–71.

³⁸ ND 139.

³⁹ Mielőtt Lackfi 1349 tavaszán elért volna Cornetóba, alaposan kifosztotta a környező várakat (Canosa, Guadiano), Cornetóban ekkor szinte mindenből hiány volt. „Ugyanazon a napon a vajda visszavonult Canosától, amit mindenféle kifosztottak és elpusztítottak, majd egyenes úton bevonulva Guadiano földjére hevesen küzdöttek, amilyen hirtelen lerohtatták, ahhoz hasonlóan rombolták le, s végre megközelítették Cornetót.” Eodemque die recesserat idem dominus Voyvoda de civitate Canusii quam undique praedaverant et consumpserant, et recto tramite incedentes ad terram Gandiani, acriter militaverunt, quam subito aggredientes, similiter destruxerunt, et demum applicuerunt Cornetum. ND 191.

⁴⁰ Nagy Lajos és a zsoldosok kapcsolatának eltérő értelmezését lásd: ABULAFIA 2005. 215.

⁴¹ stypendyarii et malandreni sequentes dictorum exercitum dominorum magnam stragem faciebant in populum civitatis, tollendo bona eorum et disrobando. Nec quisquam populi ausus est loqui, sed in occulto clamabant. ND 220.

Werner elpártolását kivéve 1349 őszéig Lackfinak nem akadt komolyabb gondja a zsoldosokkal, mindazonáltal Aversában⁴² szembekerült velük. Az aversai lázadás nem szerepel a hazai kútfők (Küküllei János, Névtelen szerző) műveiben, még abban az 1350-ben kiállított oklevélben sem említették,⁴³ amelyben Lackfi azon érdemeit és tetteit sorolják fel, amelyek a nápolyi hadjáratokhoz kötődnek. Az egyetlen logikus magyarázata ennek az lehet, hogy ez a történet nem illeszthető be a győzelmek sorába, nemcsak Lackfit, hanem az uralkodót is kedvezőtlen színben tüntetné fel. Továbbá Matteo Villani⁴⁴ szolgáltató rövid leírást a magyarok és a zsoldosok kapcsolatáról, mindenesetre a történet itt sem szerepel, erre a későbbiekben visszatérek.

Domenico a konfliktust párbeszédese formában ismertette. 1. Igen nagy jelentőségűnek tartotta ezt a konfrontációt, amelyet az is bizonyít, hogy nagyon aprólékosan kidolgozta a szöveg ezen részét. Ehhez hasonló, részletekbe menő szövegalkotás a krónikában szereplő események közül azoknál figyelhető meg, amelyek a krónikás felfogása szerint kiemelkedő jelentőséggel bírtak.⁴⁵ Ide tartozik az ellenfelek kihallgatása (Werner, Giovanni Pipino), a csatákat megelőző tárgyalások, ugyancsak ide sorolhatók a Gravinával kapcsolatos közlések is, melyeknek részletes taglalása érthető okokból lényeges volt számára. 2. A lázadás idején a szerző éppen Bitontóban volt, ennek ellenére, ha közvetve is, úgy írhatta meg ezt a dialógus-sorozatot, hogy annak részleteit az incidensnél jelenlévők szóbeli beszámolója révén alaposan ismerte. Krónikájából tudjuk, miszerint több magyar hadi vezetővel személyes ismeretségben állt,⁴⁶ ezért valószínű, hogy a történet a magyarok nézőpontját tükrözi. Az 1349-re vonatkozó eseményeket illetően a krónika írása szinte párhuzamosan követi a bemutatott történetek idejét,⁴⁷ így annak a lehetőségnek csekély, hogy a lázadás szemtanúinak emlékezete megkopott volna a közben eltelt idő során.

A lázadás elbeszélését azzal kezdi, miszerint a „*németeknek döllyfös népe*” (superbum genus Theotonicorum) a kifizetetlen zsold miatt Terra di Lavoro⁴⁸ tartományát felprédálta, amit Lackfi nagy küzdelem révén szerzett meg „*fegyverei erejével*” (acquisiverat virtute armorum).⁴⁹ Majd kitért rá, hogy a zsoldosok zsarnoki természetét ez sem elégítette ki, mivel erőszakosan

⁴² Nápolytól 32 km-re északra van, a főváros egyik stratégiai fontos pontja, jelentős szerepe volt a főváros védelmében.

⁴³ Aokl. XXXIV. 706. sz.

⁴⁴ Giovanni művét testvére, Matteo (†1363) folytatta 1348-tól 1363-ig, majd utóbbi fia, Filippo 1364-ig. CLARKE 2007. 113., 124–127.

⁴⁵ A kutatók közül többen is úgy látták, hogy ekkor a szerző stílust vált: jegyzői pontossággal adja elő a történetet, leírása kevésbé személyes, és törekszik a részletek bemutatására. MUSTO 2018. 85–86; DELLE DONNE 1999. 311.

⁴⁶ A magyarok barletta táborából Csúz János és kb. 300 magyar és német lovas, továbbá kb. 100 gyalogos indult el, hogy felmentsék a nápolyiak támadása alól Gravinát és környékét, a szerző is velük tartott. Csúzt úgy említette, mint aki „*szakértője a hadműveleteknek*” (actibus bellicis eruditus). ND 160–161. Csúzt homo novusként jellemzi az újabb szakirodalom, mivel gyors előmenetele mögött jórészt a hadjáratokban megmutatkozó érdemei álltak. KARLINSZKY 2011. 28–29. A forrásokban kezdetben Chuz néven fordul elő, majd Ludbreg néven. 1357–1358 között még Csúz János néven horvát-dalmát bán, 1368-tól Ludbregi János (Johannes de Ludbreg) néven szerepel. WERTNER 1908. 134–135; ENGEL 1996. 23, 484. 1353-ban tért vissza Itáliából, egy 1353. okt. 12-én kelt oklevél szerint Miklós fia Gergely kifosztotta Csúz Itáliából visszatérő famulusait és servienseit. BOROSY 2005. 63. Domenico 1348 őszén Manfredoniában volt, amikor Lackfi partra szállt 300 fős seregével: „*íme a nemes férfú, István, erdélyi vajda, háromszáznál több magyar nemessel megérkezett a tengeren keresztül a Királyságba, Manfredoniába*” ecce generosus vir Stephanus Voyvada transilvanus ad regnum pervenit in Manfredoniam per mare, cum Ungaris nobilibus ultra trecentos. ND 133.

⁴⁷ DELLE DONNE 1999. 304–305.

⁴⁸ A főváros számára rendkívül fontos volt ez a tartomány, innen szerezték be az élelmet.

⁴⁹ ND 318.

követelték a nekik járó 150 ezernél is több aranyforintot, tudniillik ekkora összeggel tartozott nekik Nagy Lajos hónapok óta.⁵⁰ A dialógus további sorai alapján megállapítható, a „dölyfös” jelzőre valóban rászolgáltak a németek, mert mindenáron hozzá akartak jutni a jussukhoz. Lackfi válaszában az erőszakos követelésre türelemmel reagált *„Minthogy tudjátok, már rég követeket küldtem király urunkhoz Magyarországra, hogy jelentsék neki az ügyet és kérjenek pénzt, a korábbi és a jövőendő zsoldotokra; kívánatos, hogy kitartsatok a követeink megérkezéséig”*.⁵¹ Lackfi hadi vezetőként jól tudta, mennyire fontos egy sereg számára, hogy megfelelő fizetségben részesüljön, ezért készségesnek mutatkozott a követelés teljesítésében. Ráadásul arra is figyelemmel kellett lennie, hogy a követelés elutasítása vagy indulatos válasz esetén el is veszítheti a zsoldosokat, akikre továbbra is nagy szüksége volt. A magyaroktól elpártolt zsoldosok az ellenfél szolgálatába szegődhetek volna – amint erre már korábban sor került –, ami igen hátrányosan érintette volna a magyarokat. Lackfi annak érdekében, hogy biztosítsa a zsoldosok kitarthatását és harci kedvét, a zsold duplán történő megfizetését ajánlotta fel.

A zsoldosok azonban minél hamarabb fizetséghez szerettek volna jutni, ezért azzal a tervvel álltak elő, hogy a három hónappal korábban elfogott nápolyi előkelők szabadon engedéséért cserébe váltságdíjat szednek *„gondoskodtunk róla, mivel híján vagytok a pénznek, hogy az ország előbb említett nemeseit, akiket fogságban tartunk, pénzen váltsák meg, amelyet a mi zsoldunkra kell fordítani”*.⁵²

A dialógus hangneme itt már mindkét félnél azonos, hiszen Lackfit mint hadi vezetőt és a király megbízottját, felháborította a zsoldosok terve *„Íme, látom, hogy ti úgy beszéltek, mint-ha árulók lennétek”*.⁵³ Válaszából az árulás szót érdemes kiemelni, nem kétséges, hogy ezt nemcsak az indulatot érzékeltetni akaró krónikás, hanem Lackfi is árulásnak tartotta, míg a zsoldosok szemszögéből nézve mindez csupán egy eszköz volt, amellyel rövid időn belül megoldhatták pénztelenségüket. A magyarok és a zsoldosok eltérően vélekedtek arról a csatáról⁵⁴ is, amelynek eredményeképp nápolyi előkelőket tudtak foglyul ejteni. A magyarok álláspontját Lackfi révén ismertette a krónikás *„Ugye nem tagadhatod, Corrado uram [Konrad Wolfurt], hogy aznap, miután a csata elkezdődött, fogságba estél az ütközetben kíséreted több tagjával együtt a vetélytársak ereje folytán, majd fogolyként Nápolyba vittek, és a ti részetekről a csata elveszett, s a mi nyarjaink az ellenséget hátba támadván, csak összecsapás árán szerezhettek vissza téged és nyerhették meg az általatok elvesztett csatát?”*⁵⁵

⁵⁰ Coeperunt autem Theotonici cum inopportunitate petere dicto domino Voyvadae gagia eis debita pro tempore praeterito mensium junii, julii et augusti, quae erant in summa ultra centum quinquaginta milia florenorum. ND 319.

⁵¹ Scitis quia dyu expressos nuntios miserim ad dominum nostrum regem apud Ungariam, nuntiare sibi causam et pecuniam quaerere pro gagiis vestris praeteriti temporis et futuri; oportet vos sustinere usque ad nuntiorum adventum. Uo.

⁵² et providimus, quod ipsa caretis pecunia, praedictos regni magnates quos captivos habemus, pecunia liberari, nostris gagiis convertendam Uo.

⁵³ Ecce video vos quasi proditorie loqui... ND 321.

⁵⁴ Melitónál került rá sor 1349. jún. 6-án. Nápolytól és Aversától azonos távolságra található, a szembenálló felek számára ideális terepnek bizonyult. A szakirodalomban nápolyi csataként is előfordul, azonban tévesen, bár a fővárosig üldözték a magyarok és szövetségeseik a nápolyiakat, ám a városba nem jutottak be.

⁵⁵ Nonne diffiteri posses tu, domine Corrade, quod die commissi proelii non fuisses captus in proelio cum pluribus tuae sequelae potentia aemulorum et captivus Neapolim ferebaris et vestra parte proelium erat ammissum, nisi Ungari nostri, inimicorum ferientes a tergo, te recuperassent in pugna et ammissum per vos proelium revicissent? ND 321–322. Konrad Wolfurt német zsoldosvezér, testvére Ulrich, mindketten Nagy Lajos szolgálatában álltak. A krónikában Lackfi egyik tanácsadójaként szerepel, a vajda mellett harcolt 1348 őszétől a lázadásig. DALL’ORO 2008. 88. Ulrich (1350–1352) mosoni, soproni és vasi ispán, illetve óvári várnagy volt. Konrad (1357–1359) soproni ispán volt. 1390-től Vöröskői néven szerepelnek. ENGEL 1996. 155–156.

A szerző szerint Lackfi ezután is képes volt előrelátóan és bölcsen gondolkodni, ugyanis a zsoldosok emlékeztették arra, hogy a túszoikat közösen fogták el, így már ő sem látta annak akadályát, hogy váltságdíjat követeljenek értük. Jóllehet, korábban azt ajánlotta, küldjék őket Magyarországra, s akkor a király is arra fog törekedni, hogy pótolja az elmaradását. Ugyanakkor hiába küldött követeket a zsold kifizetése ügyében Lajoshoz, az összeg egy részét mihamarabb az elégedetlen zsoldosok rendelkezésére kellett bocsátani. Lackfi elgondolása alapján 100 ezer aranyforintot remélhetnek a foglyok szabadulásából, a maradék összeg kifizetéséig pedig saját fiát, Miklóst ajánlotta fel túsul „*A fennmaradó összegért cserébe nektek adnám túsznak Miklós fiamat, hogy magatokkal vigyétek németföldre, amíg a királyi felség kifizet benneteket.*”⁵⁶

A dialógus további részében Werner is feltűnik, akit a szerző „nagyszerű és nagyon okos ember” jelzőkkel illetett, akiről nyilván továbbra sem volt jó véleménnyel, mivel igencsak ellenszenvesnek tűnnek a szavai „*Javaslom tehát, hogy vegyünk újra elő az elfogott urakat, s préseljünk ki belőlük vesszőzssel egy csinos kis váltságdíjat.*”⁵⁷ Werner erőszakossága nem meglepő mellvértje szövegének ismeretében, s ebben a krónikás szerint a többi zsoldos is örömet lelte „*már mennek is a németek nagy kedvvel, hogy a foglyokat elővezessék a kínzásra.*”⁵⁸ Domenico az ismertetés előtt megjegyezte: a kínzások módjáról Lackfi titkárától, egy Miklós nevű jegyzőtől értesült „*A magyar jegyző, Miklós, a vajda titkára mondta el nekem, hogy előbb Rogeronét,*”⁵⁹ *Tricarico grófját kínozták meg, majd őt a földre vetették, ruháitól megfosztva, mintha csak egy igen nagy pallón járkálnának, a gyomrát taposták, s ezután egy égő husánggal a húsát könyörtelenül verték, olyannyira, hogy az egész teste a talpától a feje tetejéig vérzett.*”⁶⁰

A zsoldosok egy hónapig kínozták a foglyokat, bár a remélt, 100 ezer aranyforintot megszerették tőlük, továbbra is nyugtalanok voltak, ezúttal már nem törekedtek arra, hogy Lackfival egyezkedjenek, hanem eltervezték, hogy foglyul ejtik és túszként maguknál tartják mindaddig, amíg a király meg nem téríti a fizetségük hiányzó részét. Viszont a németek között akadt egy katona, aki hú volt Lackfihoz, s a lefogására vonatkozó tervet ismertette vele, ezután a vajda magyarjaival titokban az éj leple alatt elvonult Aversától.⁶¹

⁵⁶ De restante pecunia ponam penes vos obsidem Nicolaum filium meum vobiscum in Alamaniam deportandum, quousque satisfiat vobis per regiam majestatem. ND 322.

⁵⁷ Consulo igitur, ut captivos dominos in nostris manibus resumamus et eos ad decentem recantum comprimamus eorum flagello corporeo. ND 323.

⁵⁸ et ansio quidem animo Theotonici vadunt captivos illos ducere ad torturam Uo.

⁵⁹ Ruggero Sanseverino, Tricarico, Mileto és Chiaromonte grófja, Roberto unokaöccse, mindketten fogságba estek Melitónál. POLLASTRI 1991. 52–53.

⁶⁰ Retulit michi quidam ungarus notarius Nicolaus secretarius domini Voyvadae, quod Rogeronum comitem Tricarici primum torturae dederunt, et eum prosternentes in terram, quasi super trabem maximam ambulantes, nudatis vestibus, ventrem suum calcibus opprimebant, et deinde urentibus viminibus ligneis carnem suam sine misericordia verberabant, et adeo quod totum corpus suum a pianta pedis usque ad verticem sanguinem emanabat. Uo.

⁶¹ „Akadt pedig abban a seregben egy bizonyos német, kinek nevére nem emlékszem, akit az említett úr igen kedvelt és bizalmas viszonyban volt vele, aki a németek ilyenféle tetteiről puhatolózva, bármit kémlt ki felőlük, azt titkon jelentette neki. S lám egy este, amikor az árulásról tanakodtak, elrendelték a németeknek, hogy a következő napon a zsoldjuk követelésének színe alatt személyesen fogják el a vajdát; amaz, az említett úrhoz hű német ezt megtudta, elment hozzá, s jelentette neki a titokban előkészített ügyet.” Erat autem in dicto exercito quidam theotonicus, cujus nominis non recorder, satis dilectus et intimus domino supradicto, qui inquirens de talibus actibus Theotoniconum, quaecumque explorabat ex illis, dicto domino referebat occulte. Et ecce quodam sero, proditoriis tractatibus consequutis, ordinaverunt Theotonici ipsi sequenti die, sub colore petendorum gagiorum, personaliter comprehendere dominum Voyvadam supradictum; quod sentiens theotonicus ille dicti domini fidelis, abiit ab ipsum dominum, nuntians sibi causam parati misterii. ND 325.

Az utóbbi szövegrészlet nagyobb vonalaiban hasonlít Tarantói Lajos egyik leveléhez, amelyet a szövetségeseinek, a firenzeieknek küldött. A levél 1349. jan. 16-án, az aversai lázadástól nyolc hónappal korábban keletkezett. A tartalma szerint az akkoriban Foggiában lévő zsoldosok elfogták Lackfit és a fiát „*Az ellenségeink és az ellenségeitek szokásos magaviselettel vannak Foggiában, s innen nem is mertek volna eltávozni. [...] A választott magyar [Mikcsfi István] kíséretével már eltávozott rossz előjellel. És hasonlóképpen cselekedett volna a vajda [Lackfi István] is, ha az általa zsoldba hívott németek őt és a fiát akarata ellenére fogva nem tartották volna túszként, hogy megszerezzék azt a kb. 80 ezer aranyforintot, amelyről azt mondják, hogy a zsoldjuk gyanánt meg kellene kapniuk*”.⁶² Arról nincs tudomásunk, hogy ennek ténye mennyire volt ismert a Nápolyi Királyságban, illetve Domenico tudott-e róla. A levél tartalmából kiindulva arra lehet következtetni, Foggianál feltehetően részben ugyanazok a zsoldosok követelték fizetségüket, akik Aversánál tették ugyanezt, tehát az elmaradt zsold kifizetésének egy már kipróbált megoldását tervezték feleleveníteni. Mindazonáltal a levél és a krónika ellentmondanak egymásnak, ha a krónikás tudott volna a foggiai incidensről, azt megemlítené volna az aversai lázadás ismertetésekor. A levélben közölt információk helytállósága is megkérdőjelezhető, minthogy a nápolyi udvar folyamatosan pénz szűkében volt, s a háború során jelentősen megfogyatkozott a hadra foghatók száma, ezért Tarantói Lajosnak érdekében állt ellenfeleit kedvezőtlenebb helyzetben feltüntetni, mivel így remélhetett minél előbb támogatást a firenzeiektől.

Matteo Villani firenzei polgárként mások beszámolójára hagyatkozott – s feltehetőleg olyanokéra, akik szintén csak hallomásból értesültek az incidensről –, emiatt némiképpen eltérően ismerteti a zsoldosok és a magyarok tevékenységét. Értelmezése szerint a németek és a magyarok között nem volt különbség, mindkét nép tagjai zaklatták a városlakókat, fosztogattak, s úgy tudta, a foglyoktól összesen 200 ezer aranyforintot szedtek be fogvatartóik. A magyarok Aversában egy nagyobb készletet halmoztak fel és elzártak abból a célból, hogy senki se távozhasson a Királyságból.⁶³ Ebből egyfajta nyomásgyakorlást olvashatunk ki, amivel – Matteo interpretációja alapján úgy vélhetnénk – a magyarok szerették volna maguk mellett tudni a zsoldosokat. Logikailag azonban ez az értelmezés kevésbé helytálló, mivel a zsoldosok fizetség nélküli visszatérése németföldre aligha tűnik valószínűnek.⁶⁴ A készletek elzárása sem tűnik észszerűnek, mivel félőbb lehetett a magyarok számára, hogy a zsoldosok a számukra elérhető legrövidebb úton szereznek fizetséget, ennek egyik alternatíváját jelentette, hogy új féléll kötöttek szerződést. A magyarok ezen félelme nem volt alaptalan, ugyanis a zsoldosok felajánlották szolgálatukat a nápolyiaknak.⁶⁵ Tanácsosabb úgy értelmeznünk Matteo beszámolóját, hogy ezzel a magyarok és a németek közötti feszültségre próbált utalni.

Domenico és a városlakók világában a zsoldosok a gonosztevők, akik hasonlóan Polübiosz karthágóiak ellen fellépő zsoldosaihoz: az ismertetett dialógus-sorozatban két helyen is felfedezhető az árulás motívuma. A zsoldosok jellemvonásai megfelelnek A fejedelemben

⁶² Nostri et vestri inimici sunt more solito Fogie, nec inde ausi fuerunt discedere. [...] Electus Ungarus cum sua familia iam discessit in omine suo malo. Et similiter fecisset Vayvoda, nisi eorum assolidati Theotonici invites eum et eius filium tenuissent obsides pro habendo circha octuaginta millia florenorum auri, quos dicunt se debere recipere de aragagiis eorundem. Dipl. 329.

⁶³ Villani 180–181., 183.

⁶⁴ Időben hosszadalmas, azért szegődtek el zsoldosnak, mert elszegényedett családból vagy olyan területről származtak, amelyet érintett a gazdasági recesszió, s megélhetésüknek az volt az egyetlen biztosítéka, ha fegyveres szolgálatot vállaltak idegen földön. MALLETT 2009. 27.

⁶⁵ ND 326–327.

leírtaknak is. Az elemzés során igyekeztem Domenico és a magyarok aspektusából bemutatni a lázadásról szóló szövegrészlet főbb jellemzőit. Viszont érdemes figyelembe venni, a zsoldos-kompániák vezéreinek (condottieri) elnevezése onnan ered, hogy a zsoldosok által választott személyek szerződést (conducta, condotta) kötöttek azzal, aki felfogadta őket.⁶⁶ Nem feltétlenül tekinthető árulásnak, amennyiben a szerződésben foglaltak alapján követelték az elmaradt fizetésüket, mert ez jelentette a megélhetésüket. Ha a másik szerződő fél nem tudta teljesíteni az egyezség rá eső részét, jelen esetben az uralkodó nem tudta a meghatározott időre kifizetni az esedékes zsoldot, a zsoldosoknak meg kellett teremteniük annak lehetőségét, hogy valamilyen módon pénzhez jussanak. Ennek egyik formája volt a lakott területek kifosztása, a másik alternatíva pedig a túszejtés és a váltságdíj követelése volt, amely mindössze egy kisebb közösségre vagy néhány emberre rótt terhet. Harmadik megoldásként pedig új szerződést köthettek.⁶⁷

RÖVIDÍTÉSEK

Aokl. = *Anjou-kori oklevéltár*. XXXIV. Szerk. Teiszler Éva. Budapest – Szeged, 2013.

Chron. = Domenico da Gravina: *Chronicon de rebus in Apulia gestis ab a 1333 ad a 1350*. A cura di Albano Sorbelli. Città di Castello, 1903–1909.

Cron. sen. = *Cronaca senesi*. A cura di Alessandro Lisini e Fabio Iacometti. Bologna, 1931–1939.

Dipl. = *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. II. Szerk. Wenzel Gusztáv. Budapest, MTA, 1875.

Mach. = Niccolò Machiavelli: *A fejedelem*. Ford. Lutter Éva. Budapest, Kossuth Kiadó, 2001.

ND = Notar Domenico: *Chronicon de rebus in Apulia gestis*. A cura di Maria Giovanna Montrone. Matera, Giuseppe Barile Editore, 2008.

Pol. = *Polübiosz Történeti könyvei*. I. Ford. Forisek Péter – Kató Péter – Muraközy Gyula – Patay-Horváth Attila – Sipos Flórián. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2002.

Stor. Pist. = *Storie Pistoiesi*. A cura di Silvio Adrasto Barbi. Città di Castello, 1900.

Villani = *A három Villani krónikája*. Ford. Rácz Miklós. Szerk. Bárány Attila. Máriabesnyő, Attraktor Kiadó, 2011.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ABULAFIA, DAVID (2005): The South. In JOHN M. NAJEMY (ed.): *Italy in the Age of the Renaissance 1300–1550*. Oxford – New York, Oxford University Press. 208–225.

BADDELEY, WELBORE ST. CLAIRE (1893): *Queen Joanna I. of Naples, Sicily and Jerusalem*,

⁶⁶ WALEY 1975. 337–371.; MALLETT 1999. 217–218.; CONTAMINE 1999. 90–99.; DeVRIES 2008. 43–56.; DALL’ORO 2008. 66–67.; MALLETT 2009. 79–88.

⁶⁷ A kompániák gazdasági lehetőségeihez lásd: CAFERRO 1996.; CAFERRO 2009.

Countess of Provence, Forcalquier and Piedmont. An Essay On Her Times. London, William Heinemann.

BOROSY ANDRÁS (2005): Famulusok Magyarországon a 14. században. *Aetas* 20. évf. 4. sz. 41–77.

CAFERRO, WILLIAM (1996): Italy and the Companies of Adventure in the Fourteenth Century. *The Historian* 58. évf. 4. sz. 795–810.

CAFERRO, WILLIAM (2003): ‘Slaying the Hydra-Headed Beast’: Italy and the Companies of Adventure in the Fourteenth Century. In DONALD J. KAGAY – L. J. ANDREW VILLALON (eds.): *Crusaders, Condottieri, and Cannon. Medieval Warfare in Societies Around the Mediterranean.* Leiden – Boston, Brill. 285–304.

CAFERRO, WILLIAM (2009): Travel, Economy, and Identity in Fourteenth-Century Italy: An Alternative Interpretation of the Mercenary System. In DIOGO R. CURTO – ERIC R. DURSTELLER – JULIUS KIRSHNER – FRANCESCA TRIVELLATO (eds.): *Florence to the Mediterranean and beyond. Essays in honour of Anthony Molho.* Firenze, Leo S. Olschki. 363–380.

CARVALE, MARIO (1991): Domenico da Gravina. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. [http://www.treccani.it/enciclopedia/domenico-da-gravina_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/domenico-da-gravina_(Dizionario-Biografico)/) (2020. febr. 22.)

CASTEEN, ELIZABETH (2015): *From She-Wolf to Martyr. The Reign and Disputed Reputation of Johanna I of Naples.* Ithaca – New York, Cornell University Press.

CLARKE, PAULA (2007): The Villani Chronicles. In SHARON DALE – ALISON W. LEWIN – DUANE J. OSHEIM (eds.): *Chronicling History. Chroniclers and Historians in Medieval and Renaissance Italy.* Pennsylvania, Pennsylvania State University Press. 113–143.

COCHRANE, ERIK W. (1981): *Historians and Historiography in the Italian Renaissance.* Chicago – London, University of Chicago Press.

COLEMAN, EDWARD (2007): Lombard City Annals and the Social and Cultural History of Northern Italy. In SHARON DALE – ALISON W. LEWIN – DUANE J. OSHEIM (eds.): *Chronicling History. Chroniclers and Historians in Medieval and Renaissance Italy.* Pennsylvania, Pennsylvania State University Press. 1–28.

CONTAMINE, PHILIPPE (1999): *War in the Middle Ages.* Trans. Michael Jones. Oxford – Cambridge, Blackwell.

CSUKOVITS ENIKŐ (2015): *Magyarországról és a magyarokról.* Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet.

CSUKOVITS ENIKŐ (2016): Lackfi István Apuliában. In DÁNÉ VERONKA – LUPESCUNÉ MAKÓ MÁRTA – SIPOS GÁBOR (szerk.): *Testimonio litterarum.* Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 61–69.

DALE, SHARON – ALISON W. LEWIN – DUANE J. OSHEIM (eds.) (2007): *Chronicling History. Chroniclers and Historians in Medieval and Renaissance Italy.* Pennsylvania, Pennsylvania State University Press.

DALL’ORO, GUIDO GUERRI (2008): Les mercenaires dans les campagnes napolitaines de Louis le Grand, Roi de Hongrie, 1347–1350. In JOHN FRANCE (ed.): *Mercenaries and Paid Men. The Mercenary Identity in the Middle Ages.* Leiden – Boston, Brill. 61–88.

DELIYANNIS, DEBORAH MAUSKOPF (ed.) (2003): *Historiography in the Middle Ages.* Leiden – Boston, Brill.

DELLE DONNE, FULVIO (1999): Austerità espositiva e rielaborazione creatrice nel ‘Chronicon’ di

Domenico da Gravina. *Studi Storici* 40. évf. 1. sz. 301–314.

DEVRIES, KELLY (2008): Medieval mercenaries methodology, definitions, and problems. In JOHN FRANCE (ed.): *Mercenaries and Paid Men*. The Mercenary Identity in the Middle Ages. Leiden – Boston, Brill. 43–60.

ENGEL PÁL (1996): *Magyarország világi arhontológiája 1301–1457*. I. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete.

ERWIN, SÉAN (2010): A War of One's Own: Mercenaries and the Theme of Arma Aliena in Machiavelli's *Il Principe*. *British Journal for the History of Philosophy* 18. évf. 4. sz. 541–574.

FARKAS CSABA (2018): Egy udvari katonabáró I. Károly szolgálatában. In NAGY ZSOLT DEZSŐ – SZANKA BRIGITTA – SZOLNOKI ZOLTÁN (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 10*. A X. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2017. június 7–9.) előadásai. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 13–34.

FOOT, SARAH – CHASE F. ROBINSON (eds.) (2012): *The Oxford History of Historical Writing*. II. 400–1400. Oxford, Oxford University Press.

KARLINSZKY BALÁZS (2011): Királyi vár – magánvár. A tihanyi vár a 14. században. In RAINER PÁL (szerk.): *A Veszprém megyei múzeumok közleményei*. Veszprém. 25–36.

KELLY, SAMANTHA (2003): *The New Solomon*. Robert of Naples (1309–1343) and Fourteenth-Century Kingship. Leiden – Boston, Brill.

KELLY, SAMANTHA (2011): *The Cronaca di Partenope*. An Introduction to and Critical Edition of the First Vernacular History of Naples (c. 1350). Leiden – Boston, Brill.

KIESEWETTER, ANDREAS (2006): Luigi d'Angiò, re di Sicilia. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. [http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-d-angio-re-di-sicilia_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-d-angio-re-di-sicilia_(Dizionario-Biografico)/) (2020. febr. 22.)

LÉONARD, ÉMILE G. (1932): *Histoire de Jeanne Ire, reine de Naples, comtesse de Provence (1343–1382)*. I. Monaco – Paris.

LÉONARD, ÉMILE G. (1967): *Gli Angioini di Napoli*. Traduzione dal francese di Renato Liguori. Milano.

LOUD, GRAHAM A. (2007): History Writing in the Twelfth-Century Kingdom of Sicily. In SHARON DALE – ALISON W. LEWIN – DUANE J. OSHEIM (eds.): *Chronicling History*. Chroniclers and Historians in Medieval and Renaissance Italy. Pennsylvania, Pennsylvania State University Press. 29–54.

MALLETT, MICHAEL (1999): Mercenaries. In MAURICE KEEN (ed.): *Medieval Warfare*. A History. Oxford – New York, Oxford University Press. 209–229.

MALLETT, MICHAEL (2009): *Mercenaries and their Masters*. Warfare in Renaissance Italy. Barnsley, Pen and Sword Military.

MISKOLCZY ISTVÁN (1933a): Nagy Lajos nápolyi hadjáratai. (Első hadjárat). *Hadtörténelmi Közlemények* 34. 46–70.

MISKOLCZY ISTVÁN (1933b): Nagy Lajos nápolyi hadjáratai. Hadi események a két hadjárat között. *Hadtörténelmi Közlemények* 34. 123–146.

MISKOLCZY ISTVÁN (1934): Nagy Lajos második nápolyi hadjárata (1350). *Hadtörténelmi Közlemények* 35. 41–57.

MORELLI, SERENA (2000): La storiografia sul Regno angioino di Napoli. Una nuova stagione di studi. *Studi Storici* 41. évf. 4. sz. 1023–1045.

- MUSTO, RONALD G. (2018): *Writing Southern Italy Before the Renaissance*. Trecento Historians of the Mezzogiorno. Abingdon – New York, Routledge.
- NUSSDORFER, LAURIE (2009): *Brokers of Public Trust. Notaries in Early Modern Rome*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- POLLASTRI, SYLVIE (1991): Une famille de l'aristocratie napolitaine sous les souverains angevins: les Sanseverino (1270–1420). *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Age* 103. évf. 1. sz. 237–260.
- PÓR ANTAL (1892): *Nagy Lajos 1326–1382*. Budapest, Franklin Társulat.
- TEISZLER ÉVA (2015): I. Lajos király nápolyi trónigénye a diplomácia tükrében. *Acta Universitatis Szegediensis: acta historica* 138. 63–79.
- VAGLIENTI, FRANCESCA MARIA (1999): Werner von Urslingen. In *Lexikon des Mittelalters*. IX. Stuttgart – Weimar, Metzler. 4–5.
- VAN CAENEGEM, RAOUL CHARLES (1979): *Guide to the Sources of Medieval History*. With the collaboration of F. L. Ganshof. Amsterdam – New York – Oxford, North-Holland Publishing Company.
- VASINA, AUGUSTO (2003): Medieval Urban Historiography in Western Europe (1100–1500). In Deborah Mauskopf Deliyannis (ed.): *Historiography in the Middle Ages*. Leiden – Boston, Brill. 317–352.
- VIOLANTE, FRANCESCO (2016): Dominicus de Gravina. In GRAEME DUNPHY – CRISTIAN BRATU (eds.): *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Brill Online: http://dx.doi.org/10.1163/2213-2139_emc_SIM_00891 Hozzáférés: 2020.02.22. 18:24.
- WALEY, DANIEL P. (1975): Condotte and Condottieri in the Thirteenth Century. *Proceedings of the British Academy* 61. 337–371.
- WERTNER MÓR (1908): Újabb nemzeti kutatások. *Turul* 26. 122–157.
- ZABBIA, MARINO (1999): *I notai e la cronachistica cittadina italiana nel Trecento*. Roma, Istituto Storico per il Medioevo.

FARKAS ZOLTÁN PhD

farkas.zo52@gmail.com
szociológus,

A társadalmi struktúra meghatározottsága és funkciói

Determinedness and functions of social structure

ABSTRACT

In the first part of the paper I deal with the determination of social structure. On the one hand, I point out the major determining factors of social structure, based on the way I analyzed the determining factors of social relations and the mechanism creating social relations in the theory of institutional sociology. On the other hand, I deal with the issue that social structure, as interpreted by the various structural or categorical structure conceptions, is closely related to the social structure in my conception. In the second part of the paper, I discuss the functions or consequences of social structure. In my view, it is the sphere of social life, and within this, the sphere of everyday social life within which the social structure directly and tightly determines the most significant features of phenomena, of social phenomena in a narrower sense. However, through the determination of social status-stratification, in the longer run through that of sub-cultures and milieus and the individual's certain personal characteristics, social structure, with some probability, determines indirectly the way of life of individuals in the spheres of private and community life also.

KEYWORDS

determination of social structure, social capital structure, functions of social structure

DOI 10.14232/belv.2020.2.7

<https://doi.org/10.14232/belv.2020.2.7>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Farkas Zoltán (2020): A társadalmi struktúra meghatározottsága és funkciói. *Belvedere Meridionale* 32. évf. 2. sz. 133–157. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A társadalmi struktúra e tanulmányban tárgyalandó felfogása szorosan illeszkedik egy átfogó társadalomelméletbe, az intézményes szociológia elméletébe. Ezért gyakran kell majd hivatkoznom *Társadalomelmélet* című munkám eddig megjelent köteteire és fejezeteire, és a szóban forgó elmélet korábban tárgyalt és e tanulmányban használt fogalmait és összefüggéseit az olvasónak feltétlenül ismernie kell a tanulmány megfelelő értelmezéséhez.¹ A *társadalmi struktúra intézményes szociológiai felfogását* három, egymással szorosan összefüggő tanulmányban szándékozom közzéadni. A korábban közzétett első tanulmányban a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásával, a társadalmi struktúra összetettségével és szintjeivel, valamint a társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok közötti legfőbb összefüggésekkel foglalkozom (FARKAS 2019). A jelen második tanulmányban a társadalmi struktúra meghatározottságát és funkcióit, illetve következményeit tárgyalom. A harmadik tanulmányban majd egy empirikus-közeli példán szemléltetem az intézményes szociológiai struktúrafelfogás empirikus alkalmazhatóságát, oly módon, hogy felvázolom a kapitalista társadalom társadalmi struktúráját.

Tehát ez a tanulmány szorosan kapcsolódik a fentebb hivatkozott első tanulmányhoz, amelyben sajátos értelemben határozta meg a társadalmi struktúra fogalmát, a társadalmi osztály fogalmával összefüggésben. Eszerint *társadalmi osztálynak* nevezzük az adott társadalomban lényegében hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének összességét, és elvileg a tipikus társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztályokat különböztethetjük meg egymástól (hatalmi osztály, kiszolgáltatott osztály, pártolt osztály, közepes tolerált osztály stb.). A társadalmi osztály fogalmára is támaszkodva, a következőképpen határozta meg a társadalmi struktúra fogalmát. A *társadalmi struktúra* az adott társadalmi csoportot alkotó társadalmi osztályok, és az adott osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyok sajátos összessége. Eszerint a társadalmi struktúra fogalma leegyszerűsítve fejezi ki az adott társadalom tagjainak társadalmi viszonyait és társadalmi helyzetét, kiemelve e viszonyok és helyzetek leglényegesebb vonásait.

A különböző struktúrafelfogások tárgyalása során (FARKAS 2015, 2016), valamint az előbb említett első tanulmány (FARKAS 2019) bevezetésében rámutattam a szociológiai irodalomban kialakult jellemző struktúrafelfogások legfőbb problémáira, amelyek relevánsak a társadalmi struktúra meghatározottságának és funkcióinak, illetve következményeinek a tárgyalása szempontjából is. E bevezetésben ezért eltekintek a szóban forgó problémák tárgyalásától, bizonyos problémákra azonban az alábbi témakörök tárgyalása kapcsán majd felhívom a figyelmet.

¹ A szóban forgó elméletben a fogalmak és összefüggések szorosan kapcsolódnak egymáshoz, az egész elmélet áttekintéséhez az olvasó segítségére lehetnek a *Társadalomelmélet vázlatai*, amelyek elérhetők innen: <https://www.researchgate.net/project/Tarsadalomelmélet-vazlatai-14-resz>

A következőkben, a tanulmány első részében a társadalmi struktúra meghatározottságával foglalkozom. Egyrészt rámutatok a társadalmi struktúra főbb meghatározó tényezőire, az alapján, ahogyan az intézményes szociológia elméletében elemeztem a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőit és a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmust. Másrészt azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy a különböző strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogások szerinti társadalmi struktúra szorosan összefügg a felfogásom szerinti társadalmi struktúrával. A tanulmány második részében a társadalmi struktúra funkcióit, illetve következményeit tárgyalom. E tekintetben különbséget teszek egyrészt a társadalmi élet strukturális meghatározottsága, másrészt a magán- és a közösségi élet strukturális meghatározottsága között. Felfogásom szerint a társadalmi struktúra közvetlenül és szorosan az úgynevezett társadalmi élet szférájában, és különösen a mindennapi társadalmi élet szférájában határozza meg a jelenségek – a szűkebb értelemben vett társadalmi jelenségek – legjellemzőbb vonásait. Azonban a társadalmi struktúra közvetve – a társadalmi állapotrétegződés, hosszabb távon a szubkultúrák és miliók, valamint az egyének bizonyos személyes tulajdonságainak meghatározása révén – bizonyos valószínűséggel meghatározza az egyének életmódját a magán- és a közösségi élet szférájában is.

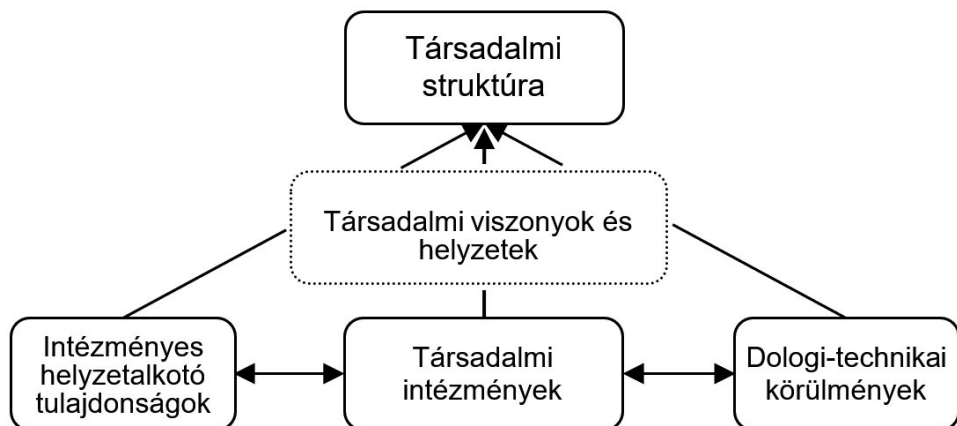
A TÁRSADALMI STRUKTÚRA MEGHATÁROZOTTSÁGA

A társadalmi struktúra meghatározó tényezői

Mint fentebb említettem, a társadalmi struktúra a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek jellegzetes, legjelentősebb vonásait fejezi ki, tehát a társadalmi struktúra meghatározó tényezői ugyanazok a létezők, amelyek a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket fő vonásaikban meghatározzák. A társadalmi viszonyok meghatározó tényezőivel és a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmussal a *Társadalomelmélet* tizedik fejezetében kielégítő részletességgel foglalkoztam (FARKAS 2013. 64–79.), ehhez kapcsolódva a tizenegyedik fejezetben áttekintettem a társadalmi helyzet legfőbb meghatározó tényezőit (244–248). Ezért e tanulmányban eltekintek a társadalmi struktúra meghatározottságának részletes tárgyalásától, és a következőkben csak röviden mutatok rá a társadalmi struktúra legfőbb meghatározó tényezőire. Ezeket a tényezőket – a történetiség szempontjától eltekintve – az 1. ábrán szemléltetem.

A társadalmi struktúrát alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, és más tényezők a társadalmi intézményekkel összefüggésben játszanak szerepet a társadalmi struktúra létrehozásában, illetve meghatározásában. Röviden fogalmazhatunk úgy, hogy a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket, tehát a társadalmi struktúrát alapvetően társadalmi intézmények hozzák létre, illetve társadalmi intézmények határozzák meg. Azonban a társadalmi struktúrát végül is az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, illetve ezen egyének – más egyének és csoportok befolyásolására irányuló – szándékai és cselekvési képességei hozzák létre, intézmények kialakítása és fenntartása révén.²

² Az intézmény és az intézmény fedezetének a fogalmáról lásd FARKAS 2010a. 282–285, a társadalmi intézmény fogalmáról lásd FARKAS 2010b. 86–90.

1. ábra: A társadalmi struktúra legfőbb meghatározó tényezői

Mindazonáltal a társadalmi intézmények kialakítása és fenntartása révén létrehozott társadalmi struktúra általában csak többé vagy kevésbé felel meg az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékainak és az intézményes szabályoknak. Egyrészt, bizonyos szándékkal (pl. az alkalmazottak jobb ösztönzésére, az előrejutási esélyek változtatására, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére vagy növelésére irányuló szándékkal) kialakított és fenntartott intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek nem feltétlenül irányult és irányul szándékuk részben az adott intézmények által meghatározott társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek létrehozására, és ily módon a társadalmi struktúra tudatos létrehozására vagy változtatására. Másrészt – ahogyan azt a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek létrehozásának tárgyalásánál is hangsúlyoztam –, a társadalmi intézmények bizonyos mértékben tökéletlen eszközök mások befolyásolására. Tehát ha a fedezettel rendelkező egyéneknek szándékukban áll bizonyos társadalmi struktúra létrehozása, illetve a társadalmi struktúra változtatása, a társadalmi intézmények, illetve különösen a külső fedezetű társadalmi intézmények elvileg csak bizonyos valószínűséggel, kisebb vagy nagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének a szándékaiknak megfelelő társadalmi struktúrát hozzanak létre.

Máshol intézményes helyzetnek neveztem az adott egyén vagy csoport helyzetét egy adott intézmény vagy intézményrendszer intézményes szabályainak az érvényességi köreiben (FARKAS 2010a. 293–295.). Ehhez kapcsolódva intézményes helyzetalkotó tulajdonságnak neveztem az olyan tulajdonságot, amelyre vonatkoztatva meghatározottak bizonyos intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének; illetve ha az intézményes helyzet csupán elnevezés, az intézményes helyzetalkotó tulajdonság azonos az intézményes helyzettel. Esetleg egy adott tulajdonság is alkothat intézményes helyzetet, de az intézményes helyzetek többnyire összetettek, több helyzetalkotó tulajdonságot foglalnak magukban. Lehet intézményes helyzetalkotó tulajdonság például a szakképzettség, a foglalkozás, a beosztás, a gyakorlati idő, az életkor, a faji vagy nemzetiségi hovatartozás, a lakóhely stb.

Az adott társadalomban az egyének intézményes helyzetek és intézményes helyzetalkotó tulajdonságok szerinti eloszlása, az intézményekkel összefüggésben, nagyrészt meghatározza a

társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket, azaz nagyrészt meghatározza a társadalmi struktúrát. Az intézményes helyzet fogalma nagyrészt megfelel a normativista szociológiai elméletekben a szereppel összefüggésben értelmezett státusz fogalmának. Ezzel összefüggésben, a fent kiemelt összefüggés bizonyos értelemben kifejezi egyrészt a normativista struktúrafelfogás figyelembevételét, másrészt az attól való lényegi eltérést az általam képviselt struktúrafelfogásban. Felfogásom szerint az adott társadalmi csoport különböző státuszokhoz kötődő szerepek szerinti struktúrája nem azonos a társadalmi struktúrával, de a társadalmi struktúrát nagyrészt meghatározza a különböző intézményes helyzetekhez (státuszokhoz) kötődő szerepek szerinti struktúra. Például egy társadalmi szervezet különböző feladatkörök szerinti struktúrája nagyrészt meghatározza az adott szervezet társadalmi struktúráját. Adott egyén társadalmi osztályhelyzetét nagyrészt meghatározhatja például tulajdona, szakképzettsége, foglalkozása és beosztása, gyakorlati ideje, nemi hovatartozása, életkora, lakóhelye mint intézményes helyzetalkotó tulajdonság, részben e tulajdonságokhoz kötődő szerepe vagy szerepei révén.

A társadalmi struktúra – felfogásom szerint – egyfelől a társadalmi erőviszonyok szerinti struktúra, tehát a társadalmi struktúrát meghatározzák mindazok a létezők, amelyek a társadalmi erőviszonyokat jelentős mértékben meghatározzák. A társadalmi erők meghatározó tényezőivel és az erőket létrehozó mechanizmussal a *Társadalomelmélet* nyolcadik fejezetében foglalkoztam (FARKAS 2011. 183–196.). E meghatározó tényezők közül itt csak a társadalmi erők és –erőviszonyok azon sajátos meghatározó tényezőire utalok, amelyeket a társadalmi erő hordozóinak vagy belső meghatározó tényezőinek nevezek, és amelyeket ebben a tanulmányban más vonatkozásban nem említek. Tehát a társadalmi struktúrát adott esetben meghatározhatja az adott egyének eloszlása a következő vonatkozásokban: az egyének hatáskörei, tulajdonai, kapcsolati támogatói; a társadalmi képesítéseket jelentő tulajdonságok (szakképzettség, tudományos fokozat stb.), az egyének birtokában lévő kizárólagos információk, valamint az egyének olyan személyes tulajdonságai (pl. szaktudás, testi erő), amelyek személyes társadalmi képességeket alkotnak.

A *Társadalomelmélet* kilencedik fejezetében tárgyaltak értelmében a társadalmi erőket alkotó társadalmi képességek más szempontból a társadalmi tőke, illetve – pontosabban fogalmazva – a manifeszt társadalmi tőke alkotórészeit képezik (FARKAS 2011. 306–310.). Tehát az adott társadalomban az egyének manifeszt társadalmi tőkék szerinti eloszlása általában szorosan összefügg a társadalmi struktúrával. A következő alfejezetben majd bevezetem a társadalmi-tőkés struktúra fogalmát, amely annak kifejezésére szolgál, hogy az egyének milyen mennyiségű és milyen fajtájú társadalmi tőkével rendelkeznek. Ehhez kapcsolódva, a (bevezetésben említett) harmadik tanulmányban majd rávilágítok arra, hogy a társadalmi-tőkés struktúra szorosan összefügg a társadalmi struktúrával, mert azok a tényezők, amelyek meghatározzák a társadalmi-tőkés struktúrát, nagyrészt meghatározzák a társadalmi struktúrát is.

A *Társadalomelmélet* tizedik és tizenegyedik fejezetében, a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek meghatározottságának tárgyalásánál azt is láthatjuk, hogy a társadalmi viszonyokra és a társadalmi helyzetekre az intézményekkel összefüggésben a dologi-technikai körülmények is jelentős hatással vannak, illetve jelentős hatással lehetnek (FARKAS 2013. 68–69, 73–75, 246–247.). Ennek megfelelően: *Az adott társadalom társadalmi struktúráját jelentős mértékben meghatározhatják bizonyos dologi-technikai körülmények, amennyiben az intézmények hatásaival összefüggésben meghatározzák a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket.*

Az előző bekezdésben hivatkozott helyeken említettem, hogy a dologi-technikai körülmények főleg két formában lehetnek hatással a társadalmi viszonyokra és a társadalmi helyzetekre; tehát a dologi-technikai körülmények főleg két formában határozhatják meg a társadalmi struktúrát. Egyrészt a társadalmi intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek (mint érdekek és társadalmi erők) szervesen összefonódnak a dologi-technikai körülmények által meghatározott cselekvési lehetőségekkel és képességekkel. Másrészt azok az egyének, akik az intézmények fedezetével rendelkeznek és kialakítják az adott intézményeket, többé vagy kevésbé a dologi-technikai körülményekhez tudatosan alkalmazkodva, illetve a dologi-technikai körülmények alakításával összefüggésben alakítják ki az intézményeket, és ily módon formálják a társadalmi struktúrát, már amennyiben ez megfelel hosszú távú érdekeiknek.

A dologi-technikai körülmények az állami (vagy nemzeti) társadalom és a kisebb társadalmi csoportok társadalmi struktúráját is jelentős mértékben meghatározhatják. Például Lenski felfogása szerint az állami (vagy nemzeti) társadalom elosztási rendszerének természetét, azaz a társadalom struktúráját és egyenlőtlenségeit főleg a munkatevékenységben alkalmazott technológia határozza meg. A technológia meghatározó hatása egyrészt a termelékenység és a többlettermék mennyiségének, másrészt a társadalmi viszonyok alapvető demográfiai, politikai és termelési mintáinak a meghatározásán keresztül érvényesül. (LENSKI 1966. 88–93.) Egy ipari üzem társadalmi struktúráját jelentős mértékben meghatározza az adott üzemben alkalmazott technológia, a munkafolyamat gépesítettsége vagy automatizáltsága, valamint meghatározzák a gépek és berendezések bizonyos technikai tulajdonságai.

A társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket, azaz a társadalmi struktúrát bizonyos vonatkozásokban a természeti körülmények is befolyásolhatják, amennyiben befolyásolják az egyének releváns cselekvési lehetőségeit és képességeit, illetve érdekeit és társadalmi erőit. Például a térbeli távolságok és a domborzati körülmények is hatással lehetnek egy adott állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrájára, ha e körülményekre tekintettel például (részben a közlekedés és a szállítás költségeivel összefüggésben) a vállalkozók érdekeinek kisebb vagy nagyobb mértékben felel meg az adott társadalom különböző településeire vagy e települések környékeire vállalatokat telepíteni, és ezáltal az adott szaképzettséggel rendelkező egyének számára munkahelyeket létrehozni.

A máshol (FARKAS 2015) tárgyalt strukturalista vagy kategóriális struktúrafelfogáson belül a tisztán nominális struktúrafelfogásban és a hagyományos osztályelméleti felfogásban kifejezetten figyelembe vett kategóriális tulajdonságok (tulajdon, foglalkozás és beosztás, szakképzettség, kor, nem, faj, nemzetiség stb.) felfogásom szerint egyrészt és főleg úgy vehetők figyelembe a társadalmi struktúra elemzésében, mint önmagukban csupán intézményes helyzetalkotó tulajdonságok, vagy mint az intézményes helyzetalkotó tulajdonságokkal szoros összefüggésben lévő ismertetőjegyek. Ezek a tényezők ilyen minőségükben bizonyos mértékben meghatározzák a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket, tehát bizonyos mértékben meghatározhatják a társadalmi struktúrát. Másrészt úgy vehetők figyelembe, mint amelyek többé vagy kevésbé összefüggnek az adott egyének bizonyos tulajdonságaival mint társadalmi képességekkel; harmadrészt mint amelyek többé vagy kevésbé összefüggnek azokkal dologi-technikai körülményekkel, amelyek bizonyos mértékben meghatározzák a társadalmi struktúrát.

Az előző bekezdésben említett felfogások, különösen a tisztán nominális struktúrafelfogás egyik fő problémájának (a fentebb hivatkozott helyen) azt tekintetem, hogy tisztázatlan az a lényegi közös szempont, amely alapján az adott népesség tulajdon, foglalkozás, beosztás, szakképzettség, munka jellege, ágazat stb. szerinti eloszlása jellemezheti a társadalmi struktúrát. Elméleti szempontból tisztázatlan, hogy ezek a tényezők milyen módon játszanak szerepet a társadalmi jelenségek (és más emberi jelenségek) meghatározásában. Mint az első tanulmányban (FARKAS 2019) már említettem, felfogásom szerint a társadalmi viszonyok mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok képezik, tehát az e viszonyokat leegyszerűsítve kifejező társadalmi struktúra képezi azt a „közös nevezőt”, amellyel összefüggésben ezek a tényezők jelentősek mint a társadalmi jelenségek (és a társadalmi jelenségekkel összefüggő más emberi jelenségek) meghatározó tényezői.

A társadalmi struktúra legfőbb meghatározó tényezőit tárgyalva végül a társadalmi struktúra intézményrendszer egésze általi és történeti meghatározottságát hangsúlyozom. A *Társadalomelmélet* tizedik és tizenegyedik fejezetében, a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek meghatározottságát elemezve hangsúlyoztam, hogy végső soron egy intézményrendszer egésze befolyásolja azt, hogy egy adott intézmény milyen társadalmi viszonyok és milyen társadalmi helyzetek létrehozásához járul hozzá (FARKAS 2013. 69–70, 248.). Következésképpen: *Végső soron az adott társadalom intézményrendszerének egésze hatással van a társadalmi osztályokra, és az adott osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyokra, azaz a társadalmi struktúrára.* Ez azt is jelenti, hogy a társadalmi intézmények viszonylag korlátozott változtatása révén a társadalmi struktúra általában nehezen változtatható, ha egyáltalán változtatható. Az is előfordulhat, hogy bizonyos intézmények megváltoztatása vagy új intézmények életbe léptetése más értelemben alakítja át a társadalmi struktúrát, mint ahogyan azt az adott intézményektől önmagukban véve várni lehetett volna.

A társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek történeti meghatározottságával összefüggésben a társadalmi struktúra történetileg is meghatározott. *A társadalmi struktúrát alapvetően meghatározó társadalmi intézmények egy hosszabb vagy rövidebb folyamat eredményeképpen alakulnak ki, és e folyamat körülményei történetileg meghatározzák a létrejövő intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi struktúrát.*

A társadalmi struktúrát az adott időszakban érvényes intézmények határozzák meg, de a ma fennálló társadalmi intézmények tulajdonképpen egy olyan társadalmi folyamat eredményeként jöttek létre, amelyet alapvetően a múltbeli társadalmi struktúra határozott meg. A múltbeli társadalmi struktúra meghatározta azt, hogy az egyes egyének és csoportok milyen mértékben vehettek és vettek részt a társadalmi intézmények kialakításában; ezáltal meghatározta azt, hogy az egyes egyének és csoportok érdekei milyen mértékben nyomták rá bélyegüket a kialakuló társadalmi intézményekre, és az általuk létrehozott társadalmi struktúrára. Ugyanakkor a társadalmi intézmények nem csupán a társadalmi folyamatokban formálódhatnak, adott esetekben azokra más természetű folyamatok, például háborúk, hódítások, forradalmak is hatással lehetnek. Tehát adott esetekben e folyamatokat meghatározó tényezők történetileg jelentős mértékben meghatározhatják a társadalmi struktúrát.

A társadalmi struktúrával összefüggő struktúrák

Max Weber különbséget tesz az osztályok (mint gazdasági osztályok) és a társadalmi osztályok között (WEBER 1987. 303.); tehát ilyen értelemben különbséget tehetett volna a gazdasági osztályok szerinti gazdasági struktúra és a társadalmi osztályok szerinti társadalmi struktúra között is. Eszerint vannak olyan struktúrák, amelyek társadalmi szempontból többé vagy kevésbé jelentősek, de önmagukban nem tekinthetők társadalmi struktúráknak.

Ehhez hasonlóan: *A különböző strukturalista vagy kategóriális struktúrafelfogások szerinti társadalmi struktúra felfogásom szerint nem maga a társadalmi struktúra, de általában szorosan összefügg a felfogásom szerinti társadalmi struktúrával.* Az előző alfejezetben rámutattam arra, hogy a társadalmi struktúra meghatározó tényezőit, vagy e tényezőkkel szorosan összefüggő tényezőit képezhetik azok a tulajdonságok, amelyeket a strukturalista vagy kategóriális struktúrafelfogások kifejezetten figyelembe vesznek a társadalmi struktúra felvázolásában.

Úgy gondolom, hogy Marx társadalomfilozófiai szinten, és a hosszú távon megfigyelhető vagy várható alapvető társadalmi változásokra magyarázatot keresve indokoltan emelte ki a tulajdonviszonyokat a formálódó kapitalista társadalom struktúrájának felvázolásában. Azonban felfogásom szerint a társadalom *tulajdoni struktúrája* (a tulajdonviszonyok szerinti struktúrája) nem maga a társadalmi struktúra. Mindazonáltal az állami (vagy nemzeti) társadalom tulajdoni struktúrája – az érdekviszonyok és a társadalmi erőviszonyok meghatározása révén – jelentős mértékben meghatározza az adott társadalom társadalmi struktúráját.

Az állami (vagy nemzeti) társadalomban a termelési eszközök tulajdona, amennyiben jelentős mértékű tulajdonról van szó, általában a legjelentősebb társadalmi képesség, amely a tulajdonosok számára hatalmat biztosít azon egyének vonatkozásában, akik nem tulajdonosai a termelési eszközöknek; valamint a tulajdonviszonyokkal az érdekviszonyok is szoros összefüggésben vannak. Nagyon leegyszerűsítve a marxi és az intézményes szociológiai struktúrafelfogás megfeleltetését: a tulajdonosi tőkésosztály képezi a fogalmaim szerinti hatalmi osztályt, és a munkásosztály képezi a fogalmaim szerinti kiszolgáltatott osztályt. Azonban e nagyon leegyszerűsített struktúrafelfogáshoz képest a modern kapitalista társadalom valóságos társadalmi viszonyait kielégítően kifejező társadalmi struktúra jóval összetettebb, ahogyan ezt majd a (bevezetésben említett) harmadik tanulmányban látjuk.

Egyes felfogások szerint a társadalmi struktúra bizonyos értelemben a foglalkozások szerinti struktúra (erről pl.: CROMPTON 2012. 51.; RÓBERT 2000). Nevezhetjük foglalkozási osztálynak az adott társadalomban hasonló foglalkozással rendelkező egyének összességét, és eszerint a *foglalkozási struktúra* az adott társadalom foglalkozási osztályait és a foglalkozási osztályok közötti tipikus munkamegosztási viszonyokat foglalja magában. A munkamegosztási viszonyok felfogásom szerint önmagukban csak szerepviszonyok, és nem társadalmi természetű viszonyok (FARKAS 2013. 42–43, 59–64.). Illetve a munkamegosztási viszonyok más szempontból technikai viszonyok, ahogyan ezt például WRIGHT (1979. 11–12., 1980. 177.) hangsúlyozza. Tehát felfogásom szerint a foglalkozási struktúra nem maga a társadalmi struktúra, de a foglalkozási struktúra – az érdekviszonyok és a társadalmi erőviszonyok meghatározása révén – jelentős mértékben meghatározza a társadalmi struktúrát. A foglalkozási struktúra felvázolása során megkülönböztetett foglalkozási osztályokat kisebb vagy nagyobb mértékben el lehet helyezni a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok szerinti társadalmi struktúrában.

A foglalkozási struktúra bizonyos értelemben az adott társadalmi csoport (pl. állami társadalom vagy társadalmi szervezet) munkamegosztási struktúrája. Egyes felfogások szerint a társadalmi szervezet társadalmi struktúrája tulajdonképpen a szervezet munkamegosztási struktúrája. A *munkamegosztási struktúrát* értelmezhetjük úgy, hogy az a szervezetben különböző tevékenységi funkciókat ellátó egyénekből álló csoportokat, és az e csoportok közötti tipikus munkamegosztási viszonyokat foglalja magában. A munkamegosztási struktúra két alapvető vonatkozása egyrészt a specializáció, azaz a munkafeladatok megosztása az egyes egyének és szervezeti egységek között; másrészt a koordináció, azaz a különböző feladatokat ellátó egyének és szervezeti egységek tevékenységének az összehangolása. A kontingenciaelmélet egyes képviselői szerint a szervezet munkamegosztási struktúráját nagyrészt meghatározza például a tulajdonlás és a külső ellenőrzés formája, a szervezet mérete, az alkalmazott technológia, a szervezet környezetének stabilitása vagy bizonytalansága, homogenitása vagy heterogenitása stb. (lásd pl.: BROWN 1992. 89–125.; KIESER 1995; PERROW 1994. 151–167, 195–237.). Felfogásom szerint a szervezeten belüli munkamegosztási viszonyok jelentős mértékben meghatározzák a szervezet társadalmi viszonyait, illetve a szervezet munkamegosztási struktúrája nagyrészt meghatározza a szervezet társadalmi struktúráját, tehát az előbb említett meghatározó tényezők nagyrészt hatással vannak a szervezet társadalmi struktúrájára is.

A társadalmi struktúrával összefüggő, különböző szempontok szerinti struktúrák közül a tőkeelméleti felfogás szerinti struktúrával foglalkozok kissé részletesebben. Majd látjuk, hogy e struktúra bizonyos értelemben az előbb említett szempontok szerinti struktúrákkal is szorosan összefügg, és szorosan összefügg a – felfogásom szerinti – társadalmi struktúrával.

Máshol (FARKAS 2015) bővebben foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogy a tőkeelméleti struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúrát alkotó osztályokat aszerint különböztethetjük meg egymástól, hogy az egyének milyen mennyiségű és milyen fajtájú tőkével rendelkeznek (eltekintve a tőke mennyiségének és összetételének időbeli változásától) (BOURDIEU 1986. 114–115., 2002. 26.). A félreértések elkerülése végett ajánlatosnak tűnik itt is megjegyezni, hogy én – e kifejezést bizonyos szempontból tágabb, más szempontból szűkebb értelemben használva – a társadalmi tőke kifejezést használom a fogalmaim szerint társadalmi természetű tőkék jelölésére, és felfogásom szerint társadalmi tőkék elvileg csak a társadalmi élet szférájában léteznek (FARKAS 2011. 306–310.).

Ha a tőke, illetve a társadalmi tőke kifejezést nemcsak a – Marx által kidolgozott – klasszikus tőkefogalom jelölésére használjuk, a „tőkés” kifejezéssel sem indokolt csupán a tulajdoni (gazdasági) tőkével rendelkező egyéneket jelölni. Ha a tőke, illetve a társadalmi tőke fogalmát a szociológiai irodalomban használt tágabb értelmében használjuk, elvileg mindenki rendelkezhet tőkével, azaz mindenki lehet tőkés (LIN 2001. 10–11.). *Társadalmi-tőkés osztálynak nevezük az adott társadalomban hasonló tartalmú és hasonló mértékű társadalmi tőkével rendelkező egyének összességét. A társadalmi-tőkés struktúra az adott társadalom társadalmi-tőkés osztályait és a társadalmi-tőkés osztályok közötti, az adott tőkék természete szerinti tipikus viszonyokat foglalja magában.*

A társadalmi tőkék tárgyalásánál láhattuk, hogy felfogásom szerint a társadalmi tőkék típusai, a társadalmi képességek típusainak megfelelően: (1) a hatásköri tőke, (2) a tulajdoni tőke, (3) a kapcsolati tőke, (4) a társadalmi képesítési tőke, (5) az informáltsági tőke, és (6) a személyes társadalmi tőke (FARKAS 2011. 310–314.). Az 1. táblázatban, az állami (vagy nemzeti)

társadalom társadalmi-tőkés osztályainak elkülönítése szempontjából a társadalmi tőke következő típusait veszem figyelembe: tulajdon, vezetői vagy nem vezetői hatáskör, szellemi vagy testi személyes társadalmi tőke, és az ezzel összefüggő szakképzettség mint társadalmi képesítési tőke. A személyes társadalmi tőkén belül a szellemi vagy testi személyes társadalmi tőke közötti megkülönböztetéstől eltekintve, a társadalmi tőke figyelembe veendő típusai a valóságban tulajdonképpen egybeesnek a Wright által megkülönböztetett három fajta „javakkal” való rendelkezéssel: a termelési eszközökkel, a szervezési javakkal és a készség-javakkal való rendelkezéssel (WRIGHT 1989. 24–25, ford. 1999. 202–203.).

Felhívom a figyelmet arra, hogy az említett táblázatban felvázolt társadalmi-tőkés osztálymodell nagyon hasonló WRIGHT (1989. 24–25, ford. 1999. 202–203.) osztálymodell-jéhez és a foglalkozási osztálymodellekhez; mint ahogyan a nagyrészt különböző elméleti felfogásokhoz kötődő, különböző foglalkoztatás-alapú osztályfelfogások képviselői végül is a társadalmi osztályok egymáshoz nagyon hasonló listáit vázolják fel (CROMPTON 1993. 121–122.). Tehát egyrészt megkülönböztetjük a tulajdonosokat és azon egyéneket, akik nem rendelkeznek tulajdonnal mint társadalmi képességgel. A tulajdonosokon belül – a szokásos megkülönböztetésnek megfelelően – megkülönböztetjük a tulajdon nagysága szerint a nagytulajdonosokat, a közepes tulajdonosokat és a kistulajdonosokat. Másrészt a tulajdonnal nem rendelkező egyének körén belül különbséget teszünk a vezetők és a nem-vezetők között. A vezetőkön belül a vezetői hatáskör kiterjedtsége, illetve a vezetési szint szerint megkülönböztetjük a felső vezetőket, a középvezetőket és az alsó szintű vezetőket. A felső vezetők és a középvezetők esetében eleve felsőfokú szakmai képzettséget, tehát bizonyos társadalmi képesítést (és ennek megfelelő személyes társadalmi képességet) is feltételezünk. A tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel nem rendelkező egyének körében az általuk betöltött munkakörben szükséges szakképzettség és személyes szakmai képességek jellege és mértéke alapján különböztetjük meg a főleg szellemi vagy a főleg testi szakmai képzettséget és személyes szakmai képességeket igénylő munkakörben dolgozókat, valamint ezek különböző szintjeit.

Társadalmi tőke nagysága	Társadalmi tőke tartalma			
	Tulajdon	Vezetői hatáskör	Szellemi képesség	Testi képesség
Nagy	<i>Nagy-tulajdonosok</i>	<i>Felső vezetők</i>	<i>Felső szellemiek</i>	<i>Szakmunkások</i>
Közepes	<i>Közepes tulajdonosok</i>	<i>Középvezetők</i>	<i>Középszintű szellemiek</i>	<i>Betanított munkások</i>
Kicsi	<i>Kis-tulajdonosok</i>	<i>Alsó vezetők</i>	<i>Alsó szellemiek</i>	<i>Képzetlen munkások</i>

1. táblázat: A társadalmi-tőkés osztályok az állami (vagy nemzeti) társadalomban

A társadalmi-tőkés struktúra nemcsak a társadalmi-tőkés osztályokat, hanem az adott osztályok közötti tipikus viszonyokat is magában foglalja. Ezek a viszonyok azonban elvileg önmagukban nem társadalmi viszonyok, hanem az adott tőkék természetével összefüggő viszonyok az egyének, illetve az adott osztályok között. A tulajdonosok és a nem-tulajdonosok közötti viszonyok tulajdonviszonyok; a vezetők különböző szintjei, valamint a vezetők és a nem-vezetők közötti viszonyok alá- és fölérendeltségi és munkamegosztási viszonyok; a beosztottak különböző osztályai közötti viszonyok horizontális munkamegosztási viszonyok.

Mint a *Társadalomelmélet* tizenegyedik fejezetében említettem, felfogásom szerint a társadalmi helyzetnek a társadalmi erővel összefüggésben jelentős vonatkozása a tőke, illetve a társadalmi tőke (FARKAS 2013. 243.). Tehát a társadalmi tőke eloszlása szorosan összefügg a fogalmaim szerinti társadalmi struktúrával, de nem azonos azzal. A (bevezetésben említett) harmadik tanulmányban majd felvázolok egy empirikus-közeli példát a társadalmi struktúrára, és ebben a példában a fenti társadalmi-tőkés osztálymodellt majd bizonyos értelemben kiegészítem a társadalmi kapcsolatok figyelembevételével, és a társadalmi-tőkés struktúrát összefüggésbe hozom a – felfogásom szerinti – társadalmi struktúrával.

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA FUNKCIÓJA, KÖVETKEZMÉNYEI

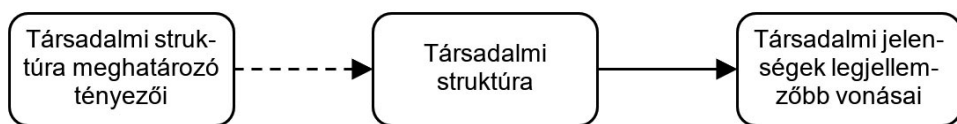
Bevezetés a következmények tárgyalásához

A szóban forgó értelemben a társadalmi struktúra fogalma a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek legjelentősebb vonásait fejezi ki. Tehát a társadalmi struktúra következményei ugyanazok a létezők, amelyek a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek következményeinek tekinthetők, kiemelve e következmények legjellemzőbb vonásait. A társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek által meghatározott jelenségekkel a *Társadalomelmélet* tizedik (FARKAS 2013. főleg 80–156.), tizenegyedik (főleg 251–266, 290–295.) és tizenkettedik fejezetében (főleg 339–348, 360–363, 369–376, 381–401.) foglalkoztam. A hivatkozott fejezetekben rávilágítottam arra a mechanizmusra is, ahogyan a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek meghatározzák a társadalmi jelenségeket, valamint részben meghatározzák az életmód nem társadalmi természetű összetevőit is. Ezért e tanulmányban eltekintek a társadalmi struktúra következményeinek és a struktúra hatását közvetítő mechanizmusnak a részletes tárgyalásától, és a következőkben csak röviden mutatok rá a társadalmi struktúra legfőbb következményeire.

Mint az első tanulmányban (FARKAS 2019) említettem, felfogásom szerint a valóságban az általában igen összetett társadalmi viszonyok, valamint e viszonyokban elfoglalt, általában igen összetett társadalmi helyzetek léteznek, és nem maga a társadalmi struktúra létezik. Tehát a valóságban az általában igen összetett társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek határozzák meg a társadalmi jelenségeket; a társadalmi struktúra fogalma csak a társadalmi jelenségek (és részben más emberi jelenségek) legjellemzőbb vonásainak magyarázatára szolgál, az adott struktúrát alkotó társadalmi osztályok szintjén.

Máshol (FARKAS 2013. 80–82.) megkülönböztettem a társadalmi jelenségek magyarázatának két szintjén. Eszerint az egyik szinten a társadalmi viszonyok létrehozását elemezzük, és rámutatunk a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőire és a társadalmi viszonyokat létrehozó

mechanizmusra. A másik szinten már elvileg adottaknak tekintjük a társadalmi viszonyokat, és a társadalmi viszonyokból magyarázzuk a társadalmi jelenségeket. Amennyiben társadalmi struktúráról beszélünk, mivel a társadalmi struktúra fogalma a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek legjelentősebb vonásait fejezi ki, az előbb említettekhez hasonlóan megkülönböztethetjük a strukturális, azaz a struktúra által meghatározott társadalmi jelenségek magyarázatának a 2. ábrán szemléltetett két szintjét. Az egyik szinten a társadalmi struktúra létrehozását, meghatározottságát elemezzük; a másik szinten már elvileg adottaknak tekintjük a társadalmi struktúrát, és a társadalmi struktúrából magyarázzuk a társadalmi jelenségeket, illetve a társadalmi jelenségek legjellemzőbb vonásait.

2. ábra: A strukturális társadalmi jelenségek magyarázatának két szintje

Tehát a társadalmi jelenségeket, illetve a társadalmi jelenségek legjellemzőbb vonásait végül is ugyanazok a létezők határozzák meg, amelyeket a tanulmány első részében a társadalmi struktúra meghatározó tényezőiként értelmeztünk. Azonban e létezőket, és e létezők közötti hatások azon vonatkozásait, amelyek jelentősek a társadalmi jelenségek meghatározottsága szempontjából, az intézményes szociológia elméletében az érdek és a társadalmi erő, az érdekviszony és az erőviszony, valamint a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmában fejezzük ki, és ezáltal tesszük fogalmilag jól kezelhetővé és áttekinthetővé a szóban forgó létezőket és hatásokat. A társadalmi struktúra fogalmában pedig a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek legjelentősebb vonásait fejezzük ki. Tehát az adott társadalom társadalmi struktúrájának felvázolása után már közvetlenül a társadalmi struktúrából magyarázhatjuk a társadalmi jelenségek legjellemzőbb vonásait.

Mint fentebb is említettem, a valóságban nem a társadalmi struktúra, hanem az általában igen összetett társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek határozzák meg a társadalmi jelenségeket. Máshol (FARKAS 2013. 98–100, 294–295.) hangsúlyoztam, hogy a társadalmi viszonyokból és a társadalmi helyzetekből alapvetően okságilag, de részben valószínűségi szinten következtethetünk bizonyos társadalmi jelenségekre. Mivel a társadalmi struktúra fogalmában eleve leegyszerűsítve fejezzük ki a valóságos társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket, a társadalmi struktúrából elvileg is csak valószínűségi szinten magyarázhatjuk a társadalmi jelenségeket, illetve a társadalmi jelenségek legjellemzőbb vonásait. A szóban forgó leegyszerűsítés eredményeként a társadalmi jelenségek magyarázatában az oksági összefüggések viszonylag szoros valószínűségi összefüggésekké, az eleve valószínűségi összefüggések viszonylag lazább valószínűségi összefüggésekké válnak.

A hagyományos osztályelméletek szerint a társadalmi struktúra – az állami (vagy nemzeti) társadalom esetében – főleg egyrészt meghatározza az anyagi életkörülmények egyenlőtlenségeit, különösen a jövedelmek egyenlőtlenségeit; másrészt meghatározza az egyes társadalmi

osztályok tagjaira jellemző magatartásokat a gazdasági, illetve általában a kereső tevékenység területén; harmadrészt bizonyos mértékben hatással van az egyének politikai magatartására; negyedrészt bizonyos mértékben meghatározza az egyének életvitelét, illetve életmódját a fogyasztás területén (pl.: CHAN – GOLDTHORPE 2007. 514.; GOLDTHORPE – MCKNIGHT 2004; HOUT – BROOKS – MANZA 2001. 58.; MANZA – BROOKS 2008; MOUW – KALLEBERG 2010; SCHOOLER – SCHOENBACH 1994; SCOTT 2002. 23, 27–30.; VANFOSSSEN 1979. 282–374.; WEEDEN – GRUSKY 2005. 143.; WEEDEN et al. 2007; WRIGHT 1979; WRIGHT 2005. 21–24.). Az említett jelenségek meghatározásával összefüggésben a társadalmi struktúra által többé vagy kevésbé meghatározott jelenségek igen szerteágazók lehetnek (pl. az egyének egészségi állapota, várható élettartama, ízlése, öltözködése, barátkozása stb.).

Felfogásom szerint – mint általában az intézményes szociológia elméletében – a társadalmi struktúra által meghatározott jelenségek tárgyalása szempontjából is igen fontos az emberi élet szférái, különösen egyrészt a magán- és a közösségi élet szférája, másrészt a társadalmi élet szférája közötti megkülönböztetés (FARKAS 2010b. 235–242.). Azonban a társadalmi struktúra meghatározó hatásainak és következményeinek a tárgyalásához röviden utalnom kell arra is, hogy az adott társadalomban, a társadalmi élet szféráján belül különbséget tehetünk a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája között. A mindennapi társadalmi élet szférájában adottaknak vesszük a társadalmi intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokat. Valamint feltételezzük, hogy a valóságban a társadalom tagjai is adottaknak fogadják el a rájuk nézve érvényes társadalmi intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodva cselekszenek. A politikai élet szférájának nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a politikai cselekvések, tehát a társadalmi intézmények kialakítására irányuló cselekvések a tipikusak. A bevezetésben említett első tanulmányban, a társadalmi struktúra tárgyalása során, valamint eddig e tanulmányban is adottaknak tekintettem a társadalmi intézményeket, tehát a mindennapi társadalmi élet szférájának a társadalmi struktúrájával foglalkoztam. A következőkben, ha csupán a „társadalmi struktúra” kifejezést használom, ezen a mindennapi társadalmi élet szférája szerinti társadalmi struktúrát értem, de esetenként a „mindennapi társadalmi struktúra” kifejezés használatával hangsúlyozom, hogy erre a fogalomra gondolok. Ha viszont a politikai társadalmi élet szférája szerinti társadalmi struktúrára gondolok, e fogalmat a „politikai társadalmi struktúra” kifejezéssel jelölöm.³

A következőkben öt pontban világítok rá arra, hogy felfogásom szerint a mindennapi társadalmi struktúra a társadalmi osztályok szintjén alapvetően meghatározza a mindennapi társadalmi jelenségeket, valamint részben meghatározza a politikai társadalmi jelenségeket és az életmód nem társadalmi természetű összetevőit is. Az első, a második és a harmadik kiemelt összefüggés a mindennapi társadalmi élet szférájára érvényes; a negyedik összefüggés a mindennapi és a politikai élet szférája közötti hatásokra vonatkozik. Az ötödik összefüggésben viszont az életmód nem társadalmi természetű – a magán- és a közösségi élet szférájában megvalósuló – összetevőinek a társadalmi struktúra általi meghatározottságát hangsúlyozom.

³ A mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája közötti megkülönböztetéssel majd a *Társadalomelmélet* tizenötödik fejezetében foglalkozom. Az elmélet korábbi változatában e megkülönböztetésről lásd: FARKAS 1997. 535–539.

A társadalmi élet strukturális meghatározottsága

Felfogásom szerint a társadalmi struktúra közvetlenül és szorosan az úgynevezett társadalmi élet szférájában, és ezen belül a mindennapi társadalmi élet szférájában (a szervezett munka, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás, a tudományos kutatás stb. területén) határozza meg a jelenségek (az úgynevezett társadalmi jelenségek) legjellemzőbb vonásait.

(1) A társadalmi struktúra a mindennapi társadalmi élet szférájában meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak társadalmi magatartását, a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokat és az átfogó társadalmi folyamatokat.

A *Társadalomelmélet* tizenkettedik fejezetében viszonylag részletesen foglalkoztam a társadalmi magatartás mint érdekmotivált magatartás társadalmi meghatározottságával (FARKAS 2013. 339–363.). Ott láthatjuk, hogy az egyének társadalmi magatartását alapvetően egyfelől érdekük, másfelől és főleg társadalmi helyzetük határozza meg. Itt a társadalmi osztályhelyzet hatását hangsúlyozva, a társadalmi osztályhelyzet – az adott egyének érdekével összefüggésben – lényegében két formában határozza meg az érdekmotivált magatartást: (1) főleg a társadalmi osztályhelyzet metszi ki az érdekből az aktuális érdeket, amely az egyének szándéka szerint megvalósítható; (2) főleg a társadalmi osztályhelyzet határozza meg a társadalmi folyamat más résztvevőinek a (jelenlegi és várható) társadalmi hatásait az adott egyénekre, amelyekhez az egyéneknek alkalmazkodniuk kell.

Felfogásom szerint az egyének alapvetően a tényszerű érdekekhez, erőkhöz, társadalmi viszonyokhoz és társadalmi helyzetekhez alkalmazkodva cselekszenek, és az adott egyénekre csak ennek alárendelve lehet jellemző egy bizonyos magatartási mód, amely idővel az egyének társadalmi beállítottságaiban és habitusában is rögzülhet. Azonban – a fentebb említett fejezetben megfogalmazott feltételezés szerint – adott társadalmi helyzeteknek bizonyos magatartási módok felel meg a legnagyobb valószínűséggel (FARKAS 2013. 360–363.). Eszerint a különböző társadalmi osztályok tagjaira nagyrészt különböző magatartási módok jellemzőek. Kiemelve a legjellemzőbb társadalmi helyzeteknek megfelelő társadalmi osztályokat: a hatalmi osztály tagjaira a határozott érdekérvényesítés, a rivális osztály tagjaira (amennyiben létezik rivális osztály) a kritikus érdekérvényesítés, a pártolt osztály tagjaira a szolgálatkészség és hűség, a kiszolgáltatott osztály tagjaira a behódolás és visszahúzódás jellemző a legnagyobb mértékben. A nem említett köztes társadalmi osztályok tagjaira az említett magatartási módok valamiféle átmenetei lehetnek leginkább jellemzőek.

Mint a bevezetésben említett első tanulmányban láthattuk, felfogásom szerint a társadalmi osztályok a hatalmi osztály kivételével önmagukban csupán kategoriális csoportok, tehát – a hatalmi osztálytól eltekintve – nem feltétlenül, illetve elvileg csak esetlegesen alkotnak (intézményes értelemben vett) társadalmi csoportot (FARKAS 2019). Tehát a hatalmi osztálytól eltekintve, adott társadalmi osztály tagjai általában főleg mint egyének cselekszenek, és magatartásukat mint egyéni társadalmi magatartást a *Társadalomelmélet* tizenkettedik fejezetében tárgyalt mechanizmus révén határozzák meg az ott tárgyalt meghatározó tényezők (FARKAS 2013. 339–363.); a társadalmi osztályhelyzet e meghatározó tényezőkkel összefüggésben határozza meg az egyének társadalmi magatartását.

A fentebb kiemelt megfogalmazás szerint a társadalmi struktúra – a társadalmi magatartások meghatározásával összefüggésben – meghatározza a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokat. A társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatások a cselekvések, illetve a magatartások azon következményeit foglalják magukban, amelyek nemcsak egy adott társadalmi osztály tagjai számára, hanem egy másik társadalmi osztály vagy más társadalmi osztályok tagjai számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Mint fentebb említettem, adott társadalmi osztály tagjai – a hatalmi osztálytól eltekintve – általában főleg mint egyének cselekszenek. Tehát a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatások nagyrészt az egyének közötti társadalmi kölcsönhatások formájában valósulnak meg. E kölcsönhatásokat a *Társadalomelmélet* tizedik fejezetében tárgyalt mechanizmus révén határozzák meg az ott tárgyalt meghatározó tényezők (FARKAS 2013. 81–84, 95–140.); a társadalmi struktúra e meghatározó tényezőkkel összefüggésben határozza meg az osztályok közötti, egyéni szintű társadalmi kölcsönhatásokat.

Azonban a társadalmi struktúra által meghatározott társadalmi magatartások és társadalmi kölcsönhatások elemzésében tekintettel kell lenni egyrészt arra, hogy az egyéni magatartások következményeinek az összegeződése révén az egyéni magatartásoknak egy adott osztály egészét és más osztályok egészét érintő következményei is lehetnek, amelyek visszahathatnak az egyes egyénekre is. Másrészt a társadalmi osztályok többé vagy kevésbé társadalmi csoportként is létezhetnek, illetve társadalmi egyesülésbe vagy – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – társadalmi hálózatba is szerveződhetnek, és ezzel összefüggésben egy adott társadalmi osztály tagjai többé vagy kevésbé összehangoltan cselekedhetnek.

Általában a csoportközi és különösen a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokkal majd egy másik tanulmányban foglalkozom. Egyrészt foglalkozom a csoportközi társadalmi kölcsönhatások fő formáival: az egyéni cselekvések összegeződésével, a képviseleti szintű kölcsönhatással és a mozgalmi szintű csoportközi társadalmi kölcsönhatással. Másrészt – a legjellemzőbb társadalmi helyzeteknek megfelelő társadalmi osztályokat kiemelve – majd rámutatok arra, hogy a hatalmi osztály és a pártolt osztály közötti társadalmi kölcsönhatásokra főleg a támogatás, a hatalmi osztály és a kiszolgáltatott osztály közötti kölcsönhatásokra főleg az elnyomás és behódolás, illetve a kizsákmányolás, a hatalmi osztály és az esetleg létező rivális osztály közötti kölcsönhatásokra főleg a társadalmi konfliktus jellemző. A nem említett köztes társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokra az említett tipikus kölcsönhatások valamiféle átmenetei lehetnek leginkább jellemzőek. A közvetett társadalmi viszonyok által meghatározott kölcsönhatásokat tekintve egyes osztályok közelednek egymáshoz, mások viszont távolodnak egymástól.

A társadalmi struktúra meghatározza az adott társadalom átfogó társadalmi folyamatait, amelyeken belül a korábbi cselekvések és kölcsönhatások hatással vannak az utánuk következő cselekvésekre és kölcsönhatásokra. Társadalmi folyamat például az ipari üzemben a termelés folyamata, az egyetemen az oktatás folyamata, az állami (vagy nemzeti) társadalomban a parlamenti képviselőválasztás folyamata.

Máshol (FARKAS 2013. 249–251.) társadalmi állapotnak neveztem általában az érdekérvényesítés mértékét, az adott társadalmi csoportban vagy társadalmi életszférában az egyén érdekeinek egészét figyelembe véve és mások érdekei érvényesülésének a mértékéhez viszonyítva. Az adott fogalom egyrészt kifejezi, hogy az adott egyénnek milyen mértékben állnak

rendelkezésére a társadalmi javak. Másrészt kifejezi, hogy a rendelkezésre álló társadalmi javak megteremtése vagy megszerzése az adott egyén részéről milyen mértékű közvetlen ráfordítást igényelt vagy igényel.

(2) A társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak társadalmi állapotát, és a társadalmi állapotokban a társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenségeket, azaz meghatározza a társadalmi állapotrétegződést.

A Társadalomelmélet tizenegyedik fejezetében viszonylag részletesen foglalkoztam az érdekérvényesítés mértékének és a társadalmi állapotnak a meghatározottságával (FARKAS 2013. 256–266, 290–301.). Ott láthatjuk, hogy az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot alapvetően az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete, illetve társadalmi helyzetében adott helyzeti társadalmi ereje határozza meg. Tehát a társadalmi osztályhelyzet legfőbb vonásaiban meghatározza az adott osztály tagjainak a társadalmi állapotát, valamint a társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi állapotokban a társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenségeket. Fogalmaim szerint ezeket az egyenlőtlenségeket fejezi ki a társadalmi állapotrétegződés fogalma, amellyel ebben a tanulmányban nem foglalkozom.

Máshol rendi helyzetnek neveztem a kifejezett értékek alapján feltételezett általános intézményes szabályrendszerben az adott egyén (vagy csoport) által elfoglalható intézményes helyzethez képest az adott egyén (vagy csoport) valóságos intézményes helyzetét, illetve a két helyzet közötti eltérést, a szubjektum érdekeire vonatkoztatva (FARKAS 2013. 274–280.). Megkülönböztettem egymástól a privilegizált, a degradált és a normatívált rendi helyzetet (280–285.).

(3) A társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak rendi helyzetét, és a rendi helyzetekben a társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenségeket, azaz meghatározza a társadalom rendi rétegződését.

A társadalmi helyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők milyen rendi helyzetben vannak. Tehát a társadalmi osztályhelyzet alapvetően meghatározza az egyének rendi helyzetét, illetve meghatározza azt, hogy a rájuk vonatkozó előnyös vagy hátrányos megkülönböztetések mennyire átfogóak vagy részlegesek. Fogalmaim szerint a rendi helyzetek szerinti társadalmi egyenlőtlenségeket fejezi ki a rendi rétegződés fogalma. Azonban e fogalommal és a rendi rétegződés meghatározottságával e tanulmányban érdemben nem foglalkozom; csak annyit jegyzek meg, hogy a társadalmi struktúra alapvetően meghatározza az adott társadalom rendi rétegződését.

Eddig az úgynevezett mindennapi társadalmi élet szféráján belüli társadalmi jelenségek társadalmi struktúra általi meghatározottságával foglalkoztam. Fentebb már utaltam arra, hogy a politikai élet szférájának nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a politikai cselekvések, tehát a társadalmi intézmények kialakítására irányuló cselekvések a tipikusak. Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a politikai élet tulajdonképpen a jogalkotást, illetve a jogalkotással összefüggő cselekvéseket, tevékenységeket foglalja magában. Mint fentebb is hangsúlyoztam, ebben a tanulmányban a mindennapi társadalmi élet társadalmi struktúrájával foglalkozom. Azonban – az állami (vagy nemzeti) társadalomban – a politikai élet szférájában is kialakulnak politikai-társadalmi intézmények, és ezen intézmények által létrehozott politikai társadalmi viszonyok. Itt csak röviden utalok arra, hogy a politikai-társadalmi intézmények a mindennapi társadalmi struktúrával összefüggésben határozzák meg a politikai társadalmi struktúrát.

(4) A mindennapi társadalmi struktúra a politikai társadalmi struktúra közvetítésével bizonyos mértékben meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak politikai magatartását, a társadalmi osztályok közötti politikai kölcsönhatásokat és az átfogó politikai folyamatokat.

Egyes empirikus kutatások eredményei szerint a huszadik század közepétől a – hagyományos értelemben vett – társadalmi osztálystruktúra hatása csökkent a politikai magatartásra, különösen a választói magatartásra; más kutatási eredmények szerint viszont a társadalmi osztálystruktúra hatása továbbra is jelentős, és nem változott jelentős mértékben (SCOTT 2002. 28–30.). Az osztályok nélküli társadalomra vonatkozó különböző felfogások egyes képviselői részben arra hivatkozva kérdőjelezik meg vagy tagadják az osztályok és az osztálystruktúra jelentőségét vagy egyáltalán a létezését, hogy a hagyományos osztályelméletek szerinti osztálystruktúrából kevéssé lehet magyarázni az egyének és csoportok politikai magatartását (CLARK – LIPSET 2001b. 46–49.; PAKULSKI – WATERS 1996. 132–148.).

Felfogásom szerint a politikai-társadalmi jelenségeket alapvetően nem a mindennapi társadalmi struktúra, hanem a politikai társadalmi struktúra határozza meg. E tanulmányban nem foglalkozok érdemben azzal a kérdéssel, hogy a történetileg kialakult politikai-társadalmi intézmények általában és az egyes társadalmi osztályok vonatkozásában különböző mértékben segíthet elő olyan politikai társadalmi struktúra létrejöttét, amely a különböző társadalmi osztályok tagjai számára aktuális lehetőséget nyújt – a mindennapi élet szférájában érvényes társadalmi intézmények alakítása révén – mindennapi társadalmi életkörülményeik változtatására.⁴ Ezzel összefüggésben, a mindennapi társadalmi struktúra – a politikai struktúra közvetítésével – általában csak bizonyos mértékben, illetve többé vagy kevésbé, és az egyes társadalmi osztályok vonatkozásában különböző mértékben határoz meg olyan politikai magatartásokat, illetve általában olyan politikai jelenségeket, amelyek megfelelnek a különböző osztályhelyzetben lévő egyének érdekeinek, és megfelelően szolgálják ezen érdekek érvényesítését.

A magán- és a közösségi élet strukturális meghatározottsága

E tanulmányban eddig a – fogalmain szerinti, azaz szűkebb értelemben vett – társadalmi jelenségek társadalmi struktúra általi meghatározottságával foglalkoztam. Végül általában az életmód, és különösen az életmód nem társadalmi természetű összetevőinek a társadalmi struktúra általi meghatározottságát elemzem.

A hagyományos osztályelemzésekre vonatkozó éles kritikák szerint a mai fejlett kapitalista társadalomban a hagyományosan értelmezett osztálystruktúrából már kevéssé magyarázhatók vagy nem magyarázhatók a (tágabb értelemben vett) társadalmi magatartások és kölcsönhatások, a társadalmi egyenlőtlenségek, illetve általában a társadalmi jelenségek (lásd pl.: BECK 2000, 2003; CLARK – LIPSET 2001a; KINGSTON 2000; LEE – TURNER 2014; PAKULSKI 2005; PAKULSKI – WATERS 1996). A szociológiai irodalomban főleg az képezi vita tárgyát, hogy a fejlett kapitalista társadalomban a hagyományosan értelmezett osztálystruktúra milyen mértékben határozza meg a fogyasztást és általában az életmódot. A viszonylag újabb felfogás szerint az utóbbi évtizedekben az osztálystruktúrával szemben más tényezőknek (a nemnek, a kornak, a fajnak, a vallásnak stb.) jelentősebb a meghatározó hatása az

⁴ Ezzel a kérdéssel érdemben majd a *Társadalomelmélet* tizenötödik fejezetében foglalkozom.

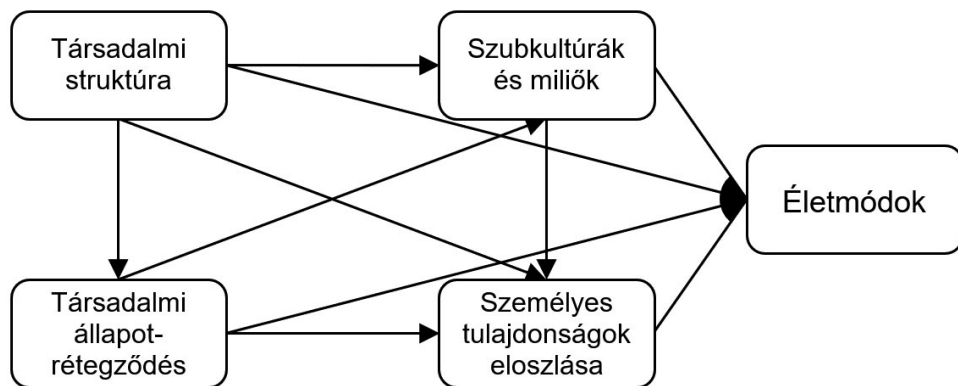
egyének bizonyos köreinek a kultúrájára, és ezzel összefüggésben a fogyasztásra és általában az életmódra (erről lásd pl.: KATZ-GERRO 2002. 208–211.; LIZARDO 2006. 778–779.; PETEV 2013. 634–635.). Például SCHULZE (1993, 2000) felfogása szerint a modern kapitalista társadalom már nem a hagyományos értelemben vett társadalmi osztályokra, hanem úgynevezett társadalmi miliőkre tagolódik, és alapvetően ezek a miliők határozzák meg az egyének életmódját. Viszont a hagyományos felfogás a fogyasztás, illetve az életmód (hagyományosan értelmezett) társadalmi osztálystruktúra általi meghatározottságát hangsúlyozza. Például PETEV (2013) empirikus kutatási eredményei szerint az Egyesült Államokban 1974 és 2010 között a (hagyományosan értelmezett) társadalmi osztályok közötti különbségek az emberi kapcsolatok mintázataiban és az – emberi kapcsolatokkal szorosan összefüggő – életstílusban, illetve életmódban viszonylag változatlanok maradtak.

Máshol (FARKAS 2013. 377–379.) rámutattam arra, hogy felfogásom szerint az életmód egymástól nagyon különböző természetű magatartások sajátos rendszere. Eszerint az életmódot alkotják jellemzően egyrészt a társadalmi élet szférájában megvalósuló tevékenységek során követett társadalmi magatartások; másrészt a magán- és a közösségi élet szférájában megvalósuló technikai tevékenységek és szükségletkielégítő tevékenységek során követett magatartások; valamint (esetleg) a közvetlen kénysERMOTIVÁLT tevékenységek során követett magatartások, amelyek elvileg a kényszerű élet szférájában valósulnak meg. Tehát az életmód egészének a társadalmi meghatározottsága igen összetett, mivel az életmódot alkotó különböző magatartások társadalmi meghatározottsága lényegesen különbözik egymástól.

Az adott társadalomban kialakult különböző életmódok társadalmi struktúra, valamint a struktúrával összefüggő más tényezők általi meghatározottságát a 3. ábrán szemléltetem. E szerint:

(5) A társadalmi magatartások közvetlen meghatározásán túl, a társadalmi struktúra közvetve – a társadalmi állapotrétegződés, hosszabb távon a szubkultúrák és miliők, valamint az egyének bizonyos személyes tulajdonságainak meghatározása révén – bizonyos valószínűséggel meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak életmódját a magán- és a közösségi élet szférájában is.

A *Társadalomelmélet* tizenkettedik fejezetében rámutattam arra, hogy az egyének társadalmi helyzete közvetlenül és szorosan az általam úgynevezett társadalmi élet szférájában (ezen belül is főleg a mindennapi társadalmi élet szférájában, különösen a munkatevékenység területén) határozza meg az adott egyének magatartását (FARKAS 2013. 381–402.). A társadalmi helyzet közvetlenül és szorosan tehát csak az életmód azon részét határozza meg, amely a társadalmi élet szférájába esik. A társadalmi helyzet közvetve, a társadalmi állapot, a szubkultúra és az egyének bizonyos személyes tulajdonságainak meghatározása révén határozza meg az egyének életmódját a magán- és a közösségi élet szférájában. Azt is hangsúlyoztam, hogy a szubkultúra és a személyes tulajdonságok viszonylag önálló hatása eredményeként a hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének magatartása a magán- és közösségi életben, illetve ebben a vonatkozásban az életmódja jelentős mértékben különbözhet egymástól.

3. ábra: Az életmódok társadalmi struktúra általi meghatározottsága

Az előző bekezdésben említetteknek megfelelően, a társadalmi struktúra közvetlenül és szorosán csak a társadalmi magatartás legjellemzőbb vonásait, tehát csak az életmód azon részének legjellemzőbb vonásait határozza meg, amely a társadalmi élet szférájába esik. A társadalmi magatartás társadalmi struktúra általi meghatározottságával fentebb foglalkoztam. Tehát a társadalmi struktúra közvetlenül oly módon határozza meg az életmódot, hogy meghatározza a társadalmi élet szférájában az egyének társadalmi magatartását, amely életmódjuknak is az alkotórészét, mégpedig általában a legjelentősebb alkotórészét képezi.

A társadalmi struktúra csak közvetve, más tényezők közvetítésével, és elvileg is csak kisebb vagy nagyobb mértékben határozza meg, és bizonyos vonatkozásokban esetleg egyáltalán nem határozza meg az életmód azon összetevőit, amelyek a magán- és a közösségi élet szférájában valósulnak meg. Az utóbbi vonatkozásban a társadalmi struktúra meghatározó hatása egyrészt a társadalmi állapotrétegződés, másrészt hosszabb távon a szubkultúrák és miliók, harmadrészt – szintén hosszabb távon – az egyének bizonyos személyes tulajdonságainak meghatározása révén érvényesül.

Fentebb már utaltam arra, hogy a társadalmi állapotrétegződés – itt értemben nem tárgyalandó – fogalma az egyének és csoportok között a társadalmi állapotokban meglévő egyenlőtlenségeket fejezi ki. Itt csak röviden utalok a társadalmi állapotok, illetve a társadalmi állapotrétegződés közvetítő hatására, a *Társadalomelmélet* tizenkettedik fejezetében (FARKAS 2013. 381–383.) tárgyalt összefüggéseket átértelmezve. Eszerint a társadalmi struktúra alapvetően meghatározza a társadalmi állapotrétegződést, majd a társadalmi állapotrétegződés, azaz a társadalmi javakkal való ellátottság egyének közötti eloszlása nagyrészt meghatározza a magán- és a közösségi életben az egyének magatartását, és e vonatkozásban az egyének életmódját.

Az életmód közvetlenül nem társadalmi természetű összetevőinek a meghatározása vonatkozásában a társadalmi struktúra meghatározó hatása részben a szubkultúrák és miliók hosszabb távon érvényesülő meghatározása révén érvényesül. Itt csak röviden utalok a szubkultúrák és miliók közvetítő hatására, a fentebb említett fejezetben (FARKAS 2013, 383–391.) tárgyalt összefüggéseket e tekintetben is átértelmezve. A társadalmi struktúra és a társadalmi

állapotrétegződés – részben a rendi rétegződéssel és a lakóhelyi szegregációval összefüggésben – együttesen történetileg hozzájárul az egyének bizonyos köreiből sajátos szubkultúrák és miliók kialakulásához, amelyek alakítják az adott szubkultúrában és milióban élő egyének életmódját.

A társadalmi struktúra és a társadalmi osztályok általunk képviselt felfogására nézve is megállapítható, hogy egy adott állami (vagy nemzeti) társadalomban a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó és a különböző szubkultúrákhoz tartozó egyének halmazai csak bizonyos mértékben esnek egybe. Ezzel összefüggésben általában a kultúra és a szubkultúrák csak bizonyos mértékben közvetítik a társadalmi struktúra meghatározó hatását a fogyasztásra és általában az életmódra (pl.: ERICKSON 1996. 224.; KATZ-GERRO 2002. 222.).

E tanulmányban a miliókkal csak érintőlegesen foglalkozom, röviden rámutatva – a társadalmi struktúra meghatározó hatásával összefüggésben – a miliók életmódra gyakorolt hatására. A miliót olyan kulturális létezőnek tekintem, amely az egyének – az értelmezéstől függetlenül adott – környezetének, és az adott környezethez való alkalmazkodásnak a szubjektív értelmezését fejezi ki (HRADIL 2010. 416–421.). Kielégítőnek tűnik a milió olyan meghatározása, amely szerint a *milió* az egyének adott körében az egyének környezetének – különösen társadalmi helyzetének, társadalmi állapotának és rendi helyzetének –, valamint az e környezetnek megfelelő életstílusnak az adott egyének által sajátosan és viszonylag egységesen értelmezett összessége.⁵ A milió kulturális természetű, amelytől megkülönböztethetjük azon egyének körét, akiknek a tudatára jellemző az adott milió. Az egyének ezen körét miliókörnek is nevezhetjük: a *miliókör* azon egyének összessége, akik a kulturálódás eredményeként azonos miliót sajátítottak el és/vagy alakítottak ki a maguk számára. Általában a szubkultúrákhoz hasonlóan, a különböző társadalmi osztályokat és a különböző milióköreket alkotó egyének halmazai csak bizonyos mértékben esnek egybe. Tehát a miliók csak bizonyos – adott esetekben kisebb vagy nagyobb – mértékben közvetítik a társadalmi struktúra meghatározó hatását általában az életmódra és különösen az életmód nem társadalmi természetű – a magán- és a közösségi élet szférájában megvalósuló – összetevőire.

Végül csak röviden utalok arra, hogy a társadalmi struktúra, valamint a struktúra által meghatározott társadalmi magatartások és társadalmi állapotok hosszú távon a különböző társadalmi osztályhelyzetekben lévő egyének testi és lelki személyes tulajdonságait, és bizonyos mértékben az egyének személyiségének egészét is formálják, és e tényezők közvetlenül hatással vannak az adott egyének életmódjára.

Máshol (FARKAS 2015), Bourdieu tőkeelméleti struktúrafelfogását bírálva megjegyeztem, hogy felfogásom szerint eleve félrevezető társadalmi struktúrafelfogáshoz jutunk, ha olyan struktúrafelfogást igyekszünk kidolgozni, amely elsődlegesen a magán- és a közösségi élet szféráján belüli magatartások magyarázatára lenne alkalmas. Az ilyen struktúrafelfogás ugyanis a – felfogásom szerint – közvetlenül is társadalmi jelenségeknek tekinthető jelenségek magyarázatára lehet kevésbé alkalmas. Azonban elfogadom a szubkultúrák és miliók viszonylagos jelentőségét az életmód meghatározásában. Ha az életmód azon összetevői állnak érdeklődésünk

⁵ Egyes szerzők életstíluson egyrészt a viselkedés megfigyelhető, tényszerű mintázatát, másrészt a viselkedés kognitív és kulturális mintáját (értékek, beállítottságok, hiedelmek stb. mintáját) értik. (HRADIL 2010. 419.; PETEV 2013. 237–638.). Én azt a felfogást fogadom el, amely szerint az életstílus kognitív és kulturális természetű, és eszerint az életstílus az egyének adott körében az előnyben részesített és egymástól elvárt életmód kognitív mintája (vö.: UTASI 1984. 16–17.).

középpontjában, amelyek a magán- és a közösségi élet szférájában valósulnak meg, e jelenségek magyarázatában különösen indokoltnak tartom a társadalmi struktúra meghatározó hatásának kutatása mellett annak kutatását, hogy a társadalmi struktúrával összefüggésben és attól viszonylag függetlenül a szubkulturáknak és milióknak milyen hatásuk van az életmódra.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban tárgyalt társadalmi struktúrafelfogás egy átfogó szociológiai társadalomelméletbe, az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. Ezt a struktúrafelfogást három – egymással szorosan összefüggő – tanulmányban szándékozom közzéadni. A korábban közzétett első tanulmányban a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásával, a társadalmi struktúra összetettségével és szintjeivel, valamint a társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok közötti legfőbb összefüggésekkel foglalkoztam. A jelen második tanulmányban a társadalmi struktúra meghatározottságát és funkcióit, illetve következményeit tárgyaltam.

A tanulmány első részében a társadalmi struktúra meghatározottságával foglalkoztam. Egyrészt rámutattam a társadalmi struktúra legfőbb meghatározó tényezőire, az alapján, ahogyan az intézményes szociológia elméletében elemeztem a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőit és a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmust. Másrészt azzal a kérdéssel foglalkoztam, hogy a különböző strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogások szerinti társadalmi struktúra szorosan összefügg a felfogásom szerinti társadalmi struktúrával.

A társadalmi struktúra főbb meghatározó tényezői a következők: A társadalmi struktúrát alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, és más tényezők a társadalmi intézményekkel összefüggésben játszanak szerepet a társadalmi struktúra létrehozásában, illetve meghatározásában. Az adott társadalomban az egyének intézményes helyzetek és intézményes helyzetalkotó tulajdonságok szerinti eloszlása, az intézményekkel összefüggésben, nagyrészt meghatározza a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket, azaz nagyrészt meghatározza a társadalmi struktúrát. Az adott társadalom társadalmi struktúráját jelentős mértékben meghatározhatják bizonyos dologi-technikai körülmények, amennyiben az intézmények hatásaival összefüggésben meghatározzák a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket. Végül soron az adott társadalom intézményrendszerének egésze hatással van a társadalmi osztályokra, és az adott osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyokra, azaz a társadalmi struktúrára. A társadalmi struktúrát alapvetően meghatározó társadalmi intézmények egy hosszabb vagy rövidebb folyamat eredményeképpen alakulnak ki, és e folyamat körülményei történetileg meghatározzák a létrejövő intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi struktúrát.

Felfogásom szerint vannak olyan struktúrák, amelyek társadalmi szempontból többé vagy kevésbé jelentősek, de önmagukban nem tekinthetők társadalmi struktúráknak. A tanulmányban rámutattam arra, hogy a különböző strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogások szerinti társadalmi struktúra felfogásom szerint nem maga a társadalmi struktúra, de általában szorosan összefügg a társadalmi struktúrával. Tehát az állami (vagy nemzeti) társadalom tulajdoni struktúrája, foglalkozási struktúrája, munkamegosztási struktúrája és társadalmi-tőkés struktúrája általában szorosan összefügg az adott társadalom társadalmi struktúrájával.

A tanulmány második részében a társadalmi struktúra funkcióit, illetve következményeit tárgyaltam. E tekintetben különbséget tettem egyrészt a társadalmi élet strukturális meghatározottsága, másrészt a magán- és a közösségi élet strukturális meghatározottsága között. Felfogásom szerint a társadalmi struktúra közvetlenül és szorosan az általam úgynevezett társadalmi élet szférájában, és ezen belül is a mindennapi társadalmi élet szférájában határozza meg a jelenségek – a szűkebb értelemben vett társadalmi jelenségek – legjellemzőbb vonásait. Azonban a társadalmi struktúra közvetve bizonyos valószínűséggel meghatározza az egyének életmódját a magán- és a közösségi élet szférájában is.

A társadalmi struktúra főbb funkciói, illetve következményei a következők: (1) A társadalmi struktúra a mindennapi társadalmi élet szférájában meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak társadalmi magatartását, a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokat és az átfogó társadalmi folyamatokat. (2) A társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak társadalmi állapotát, és a társadalmi állapotokban a társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenségeket, azaz meghatározza a társadalmi állapotrétegződést. (3) A társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak rendi helyzetét, és a rendi helyzetekben a társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenségeket, azaz meghatározza a társadalom rendi rétegződését. (4) A mindennapi társadalmi struktúra a politikai társadalmi struktúra közvetítésével bizonyos mértékben meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak politikai magatartását, a társadalmi osztályok közötti politikai kölcsönhatásokat és az átfogó politikai folyamatokat. (5) A társadalmi magatartások közvetlen meghatározásán túl, a társadalmi struktúra közvetve – a társadalmi állapotrétegződés, hosszabb távon a szubkultúrák és miliók, valamint az egyének bizonyos személyes tulajdonságainak meghatározása révén – bizonyos valószínűséggel meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak életmódját a magán- és a közösségi élet szférájában is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BECK, ULRICH (2000): *The Brave New World of Work*. Cambridge and Malden, Polity Press.

BECK, ULRICH (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó.

BOURDIEU, PIERRE (1986): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London, Routledge and Kegan Paul.

BOURDIEU, PIERRE (2002): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág Kiadó.

BROWN, K. RICHARD (1992): *Understanding Industrial Organisations. Theoretical Perspectives in Industrial Sociology*. London and New York, Routledge.

CHAN, TAK W. – JOHN H. GOLDTHORPE (2007): Class and Status: The Conceptual Distinction and Its Empirical Relevance. *American Sociological Review*. Vol. 72. No. 4. 512–532.

CLARK, TERRY N. – SEYMOUR M. LIPSET (eds.) (2001a): *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press.

- CLARK, TERRY N. – SEYMOUR M. LIPSET (2001b): Are Social Classes Dying? In (eds.): *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press. 39–54.
- CROMPTON, ROSEMARY (1993): *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge, Polity Press.
- CROMPTON, ROSEMARY (2012): *Class and Stratification*. (3rd edn) Cambridge, Polity Press.
- ERICKSON, BONNIE H. (1996): Culture, Class, and Connections. *American Journal of Sociology*. Vol. 102. No. 1. 217–251. <http://dx.doi.org/10.1086/230912>
- FARKAS ZOLTÁN (1997): *A társadalmi viszonyok: Az intézményes szociológia elmélete*. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- FARKAS ZOLTÁN (2010a): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. Elérhető: <https://www.researchgate.net/publication/299283037>
- FARKAS ZOLTÁN (2010b): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. Elérhető: <https://www.researchgate.net/publication/299283151>
- FARKAS ZOLTÁN (2011): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. Elérhető: <https://www.researchgate.net/publication/299283486>
- FARKAS ZOLTÁN (2013): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. Elérhető: <https://www.researchgate.net/publication/299283678>
- FARKAS ZOLTÁN (2015): A társadalmi struktúra fogalmának értelmezései. I. rész. *JEL-KÉP*. 2. sz. 97–117. <http://dx.doi.org/10.20520/Jel-Kep.2015.2.97>
- FARKAS ZOLTÁN (2016): A társadalmi struktúra fogalmának értelmezései. II. rész. *JEL-KÉP*. 2. sz. 87–109. <http://dx.doi.org/10.20520/Jel-Kep.2016.2.87>
- FARKAS ZOLTÁN (2019): A társadalmi struktúra fogalma, összetettsége és a társadalmi hálózatok. *JEL-KÉP*. 2. sz. 101–123. <http://dx.doi.org/10.20520/JEL-KEP.2019.2.101>
- GOLDTHORPE, JOHN H. – ABIGAIL MCKNIGHT (2004): *The Economic Basis of Social Class*. London, London School of Economics, Centre for Analysis of Social Exclusion.
- HOUT, MIKE – CLEM BROOKS – JEEF MANZA (2001): The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies. In Terry N. Clark – Seymour M. Lipset (eds.): *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press. 55–75.
- HRADIL, STEFAN (2010): Társadalmi helyzetek és miliók. Egy fejlett társadalom struktúrájának elemzése. In Angelusz Róbert – Gecser Ottó – Éber Márk Áron (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv. TÁMOP 2010-201*. Budapest: ELTE. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olasokonyv_szerk_Gecser_Otto/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olasokonyv_szerk_Gecser_Otto.pdf
- KATZ-GERRO, TALLY (2002): Highbrow Cultural Consumption and Class Distinction in Italy, Israel, West Germany, Sweden, and the United States. *Social Forces*. Vol. 81. No. 1: 207–229.

- KIESER, ALFRED (1995): A kontingenciaelmélet. In *Szervezetelméletek*. Budapest, Aula Kiadó. 211–250.
- KINGSTON, PAUL W. (2000): *The Classless Society*. Stanford, Stanford University Press.
- LEE, DAVID J. – BRYAN S. TURNER (eds.) (2014): *Conflicts about Class. Debating Inequality in late Industrialism*. New York, Routledge.
- LENSKI, GERHARD E. (1966): *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York, McGraw-Hill Book Company.
- LIN, NAN (2001): *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge, Cambridge University Press.
- LIZARDO, OMAR (2006): How Cultural Tastes Shape Personal Networks. *American Sociological Review*. Vol. 71. No. 5. 778–807.
- MANZA, JEFF – CLEM BROOKS (2008): Classes and Politics. In Annette Lareau – Dalton Conley (eds.): *Social Class: How Does It Work?* New York, Russell Sage Foundation Press. 201–231.
- MOUW, TED – ARNE KALLEBERG (2010): Occupations and the Structure of Wage Inequality in the United States, 1980s to 2000s. *American Sociological Review*. Vol. 75. No. 3. 402–431.
- PAKULSKI, JAN (2005): Foundations of a Post-class Analysis. In Erik O. Wright (ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 152–179.
- PAKULSKI, JAN – MALCOLM WATERS (1996): *The Death of Class*. London, Sage Publications.
- PERROW, CHARLES (1994): *Szervezetszociológia*. Budapest, Osiris-Századvég, Panem-McGraw Hill.
- PETEV, IVAYLO D. (2013): The Association of Social Class and Lifestyles: Persistence in American Sociability, 1974 to 2010. *American Sociological Review*. Vol. 78. No. 4. 633–661. <http://dx.doi.org/10.1177/0003122413491963>
- RÓBERT PÉTER (2000): A társadalmi rétegződéstől a foglalkozási osztályszerkezet felé. In *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó. 201–243.
- SCHOOLER, CARMY – CARRIE SCHOENBACH (1994): Social Class, Occupational Status, Occupational Self-Direction, and Job Income: A Cross-National Examination. *Sociological Forum*. Vol. 9. No. 3. 431–458.
- SCHULZE, GERHARD (1993): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main – New York, Campus Verlag.
- SCHULZE, GERHARD (2000): Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása (Részlet az I. fejezetből). *Szociológiai figyelő*. 4. évf. 1–2. sz. 135–157.
- SCOTT, JOHN (2002): Social Class and Stratification in Late Modernity. *Acta Sociologica*. Vol. 45. No. 1. 23–35.
- UTASI ÁGNES (1984): *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Rétegződés-modell vizsgálat V*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.

VANFOSSSEN, BETH E. (1979): *The Structure of Social Inequality*. Boston, Little, Brown and Company.

WEBER, MAX (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

WEEDEN, KIM A. – DAVID B. GRUSKY (2005): The Case for a New Class Map. *American Journal of Sociology*. Vol. 111. No. 1. 141–212.

WEEDEN, KIM A. – YOUNG-MI KIM – MATTHEW DI CARLO – DAVID B. GRUSKY (2007): Social Class and Earnings Inequality. *American Behavioral Scientist*. Vol. 50. No. 5. 702–736.

WRIGHT, ERIK O. (1979): *Class Structure and Income Determination*. New York, Academic Press.

WRIGHT, ERIK O. (1980): Class and Occupation. *Theory and Society*. Vol. 9. No. 1. 177–214. <http://dx.doi.org/10.1007/BF00158896>

WRIGHT, ERIK O. (1989): A General Framework for the Analysis of Class Structure. In (ed.): *The Debate on Classes*. London, New York, Verso. 3–43.

WRIGHT, ERIK O. (1999): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 178–221.

WRIGHT, ERIK O. (2005): Foundations of a neo-Marxist class analysis. In: (ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 4–30. <http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511488900.002>

JANÓ EVELIN

evelin.jano@gmail.com

PhD hallgató (ELTE-TáTK, Szociológia Doktori Iskola)

Kapcsolataink az igazi vagyonunk? Gondolatok a magyar társadalomról a koronavírus-járvány után

Are our relationships our real wealth? Thoughts on hungarian
society after the coronavirus epidemic

ABSTRACT

The population of Hungary has to deal with both the economic and social crisis following the coronavirus epidemic. In the present study, with the second analysis of the literature, I first aim to examine how the crisis situation can affect the development of networks, how the role of strong and weak bonds can change. With months of isolation, how will friendships develop and to what extent will our value preferences change. The other main topic I touch on in my work is the possible influencing effect of the epidemic on social stratification and social mobility. And how the expected shift in the social hierarchy can be corrected by harnessing the power of relationships. In my work, I assume social consequences along the impact of expected changes at the level of individuals. My observed subjects are given by the life stories of five high school young people in the future. My research question encompassing the study is how human relationships can become an asset after COVID-19, what role the network can play in dealing with a crisis in an individual's life situation, and what behaviors and actions can become if "ceiling bourgeois" become a "floor poor" on behalf of the people.¹ And what impact can this complex phenomenon have on social integration. In addition to the latest research findings, I also use the topicality of the content elements of my favorite dystopian novel, Katharine McGee: *The thousandth floor*, to prepare my paper.

¹ „ceiling bourgeois”: in the novel, the inhabitants of the lower levels thus call the inhabitants of the upper floors among themselves. The term bourgeois is also used in hungarian slang for the extremely rich.
„floor poor”: my own expression created as a counterpart of the „ceiling bourgeois” contrast, with which I denote a group of people who become poor from rich and struggle with daily livelihoods „Chorro-i-e” is a lovári gypsy term known in hungarian slang as a poor. The poverty of disadvantaged hungarians and roma generally does not differ.

KEYWORDS

social network, friendship, values, social stratification, social integration

DOI 10.14232/belv.2020.2.8 <https://doi.org/10.14232/belv.2020.2.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Janó Evelin (2020): Kapcsolataink az igazi vagyonunk? Gondolatok a magyar társadalomról a koronavírus-járvány után 32. évf. 2. sz. 158–174. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A koronavírus- járványt követő gazdasági és társadalmi válsággal egyaránt meg kell küzdenie Magyarország lakosságának. Jelen tanulmányomban szakirodalom másodelemzésével elsőként célom megvizsgálni, hogy a krízishelyzet milyen hatással lehet a kapcsolathálózatok alakulására, hogyan változhat a szerepe az erős és gyenge kötéseknek. A több hónapos elszigetelődéssel miként alakulhatnak majd a barátságok és mennyiben változhatnak meg az értékpreferenciáink. A másik fő témakör amelyet érintek munkámban, a járvány esetleges befolyásoló hatása a társadalmi rétegződésre, társadalmi mobilitásra. A társadalmi hierarchiában várhatóan bekövetkező elmozdulás pedig hogyan lesz korrigálható a kapcsolatok erejének kihasználásával. Munkámban egyének szintjén várható változások hatása mentén feltételezek társadalmi következményeket. Megfigyelt alanyaimat öt középiskolás fiatal jövőben játszódoó élettörténete adja. A tanulmányt átfogó kutatási kérdésem az, hogy az emberi kapcsolatok miként válhatnak vagyonná a COVID-19 lezajlása után, az egyéni élethelyzetben bekövetkező válság kezelésében milyen szerepet tölthet be a kapcsolathálózat, továbbá ha a „plafonburzsujok” „padlócsóringerré” válnak ez milyen viselkedéseket és tetteket vonhat maga után az emberek részéről.² E komplex jelenség pedig milyen hatással lehet a társadalmi integrációra. Dolgozatom elkészítéséhez a legfrissebb kutatási eredményeken kívül *Katharine McGee: Az ezredik emelet* című kedvenc disztópikus regényem tartalmi elemeinek aktualitását is felhasználom.

² „plafonburzsuj”: a regényben az alsó szintek lakói maguk között így nevezik a felső emeletlakókat. A burzsuj kifejezés a magyar szlengben is a kiemelten gazdagokra használatos.

„padlócsóringerré”: plafonburzsuj ellentét párjaként megalkotott saját kifejezésem, amellyel a gazdagból szegénnyé váló és a mindennapi megélhetéssel küzdő emberek csoportját jelölöm. A „chorro-i-e” lovári cigány nyelvi kifejezés, magyar szlengben csóró, csóringerként ismeretes. A hátrányos helyzetbe kerülő magyar emberek és a cigány emberek szegénysége pedig általában nem mutat különbséget.

1. KAPCSOLATHÁLÓZATI VÁLTOZÁSOK A TÖBBSÉGI ÉS KISEBBSÉGI TÁRSADALOMBAN

A rendszerváltás után a társadalmi tőke viszonylagos jelentőségének, eloszlásának alakulását 1993-1997 között, majd a 2000-es évek elején, végül napjainkban 2015-ben is vizsgálták. 1993-ban a hálózati erőforrások szerepe általában megnőtt az információkhoz, javakhoz való hozzájutás különböző területein, az intim, emocionális szálakat is magukba foglaló baráti kontaktusoké viszont csökkent. 1993-1997 között 20%-ról, 30%-ra nőtt a baráttal egyáltalán nem rendelkezők aránya, akiknek vannak barátaik, azok száma 7,1-ről, 4,5 főre csökkent.³ *Angelusz Róbert és Tardos Róbert* egy osztályspecifikus bezáródást feltételez, vagyis, hogy az emberek egyre inkább saját közösségeikben mozognak. De iskolázottsági és foglalkozási szempontból is homofilebbek, zártabbak lettek a személyes kapcsolathálózatok.⁴ *Albert Fruzsina és Dávid Beáta* szerint 2007-2008-ban mutatkozik majd egy erőteljes bővülés a barátok számában.⁵

Utasi Ágnes a 2000-es évek elején úgy véli a barátság elsődlegesen társadalmi strukturális meghatározottságú, de a kötelék létrejöttéhez nélkülözhetetlenek az érzelmek, mint kapcsolati motivációk. Ritkán lehet találkozni státusz-asszimetrikus barátságokkal. A státusz-asszimetrikus barátságok működése mint tudjuk visszaveti, hátráltatja a hátrányos helyzetű, alsó társadalmi rétegből származók társadalmi integrációját, mobilitási lehetőségeiket. *Utasi* szerint a társadalmi integráció aspektusából a szolidaritás a fő jellemzője a bizalmas kapcsolatoknak. A legfeljebb 29 évesek közül 73%-nak volt barátja, míg a 70 év felettiek 31,5%-a rendelkezett baráttal. 2002-re kicsit csökkent a korcsoportok közötti egyenlőtlenség e téren. A vezető beosztásúak 72%-a, munkások kb. 51-53%-a rendelkezett intim baráttal. Iskolai végzettség szerint azoknak, akik csak az általános iskolát fejezték be csak 38,3%-nak volt barátja, addig a főiskolai diplomások 61,5%-a rendelkezett bizalmas baráttal. A baráti kapcsolatok léte és hiánya nagyban befolyásolja az elégedettségérzést, alakítja a szubjektív életminőséget, vagyis az egyéni boldogság mértékét. Azok a válaszadók (3,7%), akiknek sem családi, sem baráti intenzív kapcsolata nem volt jellemzően 60 év felettiek, általános iskolai végzettség alattiak, özvegyi nyugdíjasok, alkalmi munkából élők, öregségi nyugdíjasok, vagy szociális segéllyel eltartottak.⁶

2015-ben készült el az Integrációs és deizintegrációs folyamatok a magyar társadalomban elnevezésű OTKA kutatás.⁷ Az eredmények alapján négy csoportos struktúra vázolható fel. Az első csoportot kapcsolatszegénység jellemzi (19,9%), ők idősebbek, nők, jövedelmük és iskolai végzettségük átlag alatti. Második az elmagányosodók csoportja (21,8%), átlag életkoruk 58,8 év, nők és özvegyek, iskolai végzettségük, jövedelmük átlag alatti. A harmadik csoport a családos társaságba járók csoportja (21,6%), a minta 36,7%-a az aktív társaságiak csoportjába tartozott, nekik a bizalmas kapcsolataik nagy része nem a családból származott, 39,8 év körüliek, magas iskolai végzettségűek, jövedelmi helyzetük is jó, kiemelkedően magas az alkalmazotti státuszban dolgozó vagy tanuló. A minta 36,7%-a az aktív társaságiak csoportjába tartozott,

³ ANGELUSZ – TARDOS 1998. 238–241.

⁴ ANGELUSZ – TARDOS 1998. 245–256.

⁵ ALBERT – DÁVID 2012. 344.

⁶ Utasi 2002. 3–25.

⁷ ALBERT – DÁVID – GERŐ 2017.

nekik a bizalmas kapcsolataik nagy része nem a családból származott, 39,8 év körüliek, magas iskolai végzettségűek, jövedelmi helyzetük is jó, kiemelkedően magas az egyedülállók aránya, és a budapesti, megyeszékhelyi lakos, az alkalmazotti státuszban dolgozó vagy tanuló.⁸ Egy másik publikáció erről a kutatásról három alindex megalkotásával megállapította, hogy a tanulók társadalmi tőkéje jelentősen magasabb, mint az alkalmazottaké, nyugdíjasoké. A társadalmi tőke maga is réteg és csoportképző tényező, ami ismét fontos a hátrányos helyzetű és roma emberek sikeres társadalmi integrációja szempontjából.⁹ Kapcsolati naplók kitöltésére is sor került a 2015-ös kapcsolatháló kutatásban. A legkiterjedtebb kapcsolathálózattal a házások, egyedülállók, tanulók, vállalkozók, 30-39 év közöttiek rendelkeztek. Erőteljesebbek továbbra is a rokonai kapcsolatok az alacsony iskolai végzettségűek, munkanélküliek, főállású anyák, falvakban élők, átlagos városokban élők körében is. A legtöbb barátja a 18-29 év közöttieknek volt (1,7 fő), érettségivel és diplomával rendelkezőknek 1,4 barátja volt, akik maximum nyolc osztályt végeztek el 0,8 baráttal rendelkeztek. Barátokat továbbra is, mint a korábbi kutatásokban már előkerült közös társaságból, iskolából, munkahelyről, neveztek meg.¹⁰

Az első kutatási eredményektől napjainkig megfigyelhető az a tendencia, hogy a fiatalok, a tanulók, vagy munkahellyel rendelkezők, a jobb jövedelmi helyzetű, magasabb társadalmi státuszú, magasabb iskolai végzettségű emberek szélesebb társadalmi kapcsolathálójával rendelkeznek a többi lakoshoz képest. A fiatalok és tanulók elsősorban közös iskolai tanulás során, közös iskolán kívüli programokon keresztül alakíthatják ki azokat a fontosabb gyenge kötések, amelyekre későbbi életük során nagy szükségük lesz. Hiszen az erős kötések, mint tudjuk gyakran hasonló társadalmi státuszú csoporthoz kötnek bennünket, akadályozva a társadalmi hierarchiában való vertikális mozgást. Az emberi kapcsolatok homofilebbé válását is nyomon követhetjük az évek során. Megfigyelhető, hogy a labilitást okozó tényezők mellett is inkább a nőket veszélyezteti a kapcsolati elszigetelődés.

A koronavírus-járvány egyértelműen gazdasági és társadalmi válsággal fog járni. A társadalmi válságot, pedig a gazdasági válság fogja okozni. A munkahelyek elvesztéséből adódó nagymértékű munkanélküliség, a háztartások korábbi jövedelmi szintjének csökkenésével fog járni, amellyel a társadalomban elért presztízse többeknek el fog veszni, így a korábbi társadalmi státuszhoz való ragaszkodás és a lecsúszás minél kisebb mértékben való megtapasztalása ösztönösen magával fogja hozni a gyenge kötések erejének felismerését, és a távolabbi barátságok mozgósítását. Így a kapcsolathálózatok egyrészt homofilek maradhatnak, hiszen az azonos társadalmi réteghez tartozó emberek igyekeznek majd egymásnak segíteni és új kapcsolatokat is kiépíteni a válság átvészeléséhez. 2118-ban Manhattanben az ezer emeletes toronyház lakóinak életét bemutató disztópikus regényben az ezredik emeleten lakó Avery-nek és családjának van a legszélesebb kapcsolathálózata, akiknek több száz fő jelenik meg egy-egy partiján, de ők emellett nagy gazdasági tőkével is rendelkeznek, az alsóbb szintek lakóit lényegében nem is ismerik. Saját társadalmi rétegében segítőkész Avery, de csak bosszúból rövid ideig, érdekből tart fent kapcsolatot a 240.-en lakó Watt-al. A jó baráti körbe való bekerülésnek és gyenge kötések kialakításának további praktikája 2118-ban Leda-nál az XPHD elnevezésű szorongáscsökkentő szer rendszeres használata, amellyel Avery baráti

⁸ ALBERT –DÁVID – GERŐ 2017. 307–314.

⁹ HAJDU – MEGYESI 2017. 159–163, 174.

¹⁰ DÁVID – LUKÁCS –HUSZTI 2017. 331–349.

körébe tud tartozni, ez magabiztossá teszi, ezzel okos az iskolában, ezzel jól tudja saját javára fordítani a dolgokat. Ledaról érdemes megjegyezni, hogy ő és szülei saját erőből, sok munkával költözhettek a torony felső emeleteire, így szegény származását érezte vele a baráti kör, de a különleges szerek használata ezt is csillapították. A kapcsolatok abból a szempontból heterofilebbek lehetnek, hogy bizonyos ideig néhányan a válság alatt társadalmi réteget váltanak, lejjebb kerülnek a társadalmi hierarchiában, így néhány barátjukat elképzelhető, hogy elveszítik majd, de legjobb barátaik továbbra is mellettük maradnak. Mindenesetre a társadalmi hierarchiában való lefelé mozgás sok mindenre rádöbbsenti majd a korábban felső tízezerbe tartozókat, így kisebbségi érzésük által ösztönösen is a „saját szintjükön lakókkal” fognak barátkozni. Eris, Avery legjobb barátnője, édesanyja modell, édesapja jó hírű plasztikai sebész, mégis egy nap családi botrányuk végett édesanyjával a 985. szintről a 103. szintre kell költöznie, ahonnan a felső szintiek problémái mérföldekre lesz tőle, és a lentiekből lesz új barátja, Mariel. Ösztönösen kerülni kezdi Avery-t és titkolni a régi élete feladását. Avery mégis pazar 18. születésnapit partit szervez barátnőjének és igyekszik neki segíteni amiben tud, de Eris ezt kellemetlennek érzi.

Ami a kisebbségi társadalmat illeti, *Messing Vera* kutatása során azt tartotta romának, vagy roma családnak, ahol a családfő és/vagy házastársa romának vallotta magát.¹¹ Háztartások közötti támogató kapcsolatokat vizsgált és összehasonlította a többségi és roma családok adatait e téren. A pénzkölcsön kapcsán megkérdezettek 34%-a nem kap és nem is ad segítséget, ebből a szempontból kapcsolati vákuumban élt. Szegény háztartásokban gyakoribbak az egyoldalú kapcsolatok. Messing egyébként arra a következtetésre jutott, hogy a szegénység önmagában nem okoz kapcsolati vákuumot. A megkérdezett romák 40%-a élt kapcsolati vákuumban, ez jóval felülmúlja a többségi társadalom adatait. A romáknak már nem általánosítható jellemzője a nagy családok kölcsönös támogatást biztosító rokoni közösségek jelenléte.¹²

Albert Fruzsina és Dávid Beáta 2004-ben azt találták, hogy a többségiek átlagosan 2,2, romák 2,1 embert neveztek meg bizalmasukként. A romák testvéreiket, sógorokat/sógornőket nevezték meg inkább bizalmasuknak, barátaikat kevésbé. A roma kérdezettek 31%-ának nem volt nem roma barátja, ami segíteni tudja társadalmi integrációját, 15%-nak csak roma barátja volt, ez magával hozza azt a megállapítást, hogy az etnikailag homogén baráti körrel rendelkezőknek szignifikánsan kisebb a baráti köre. Inkább nem roma barátai azoknak a kisebbségieknek volt, akik legalább középfokú iskolai végzettséggel rendelkeztek. Érdekes adat lehet még, hogy iskola és munkatársakkal inkább a nem roma lakosság járt össze, aminek oka lehet a romák szegregált oktatása, a munkatársak hiánya pedig a rossz munkaerő-piaci helyzetüknek köszönhető.¹³

Messing Vera és Molnár Emília 2011-ben közölt tanulmányukban borsodi és baranyai téren vizsgált cigányok kapcsolati jellemzőit hasonlította össze. A borsodi városban vizsgált romák megélhetési stratégiájuk szempontjából több lábon álltak. A baranyai városban, akik boldogulni tudtak, a rendszerváltást követően asszimilálódtak a többségi társadalomba. Viszont a szegénység egy bizonyos foka mellett a családi kapcsolatok sem hoznak biztonságot („bonding” kapcsolatok). A munkaerő-piaci diszkriminációt jelzi az a kutatási eredmény, hogy a romák munkát csak ismeretségen („bridging” kapcsolat), családon keresztül találtak. A boldoguló

¹¹ MESSING 2006. 40.

¹² MESSING 2006. 40–44.

¹³ ALBERT – DÁVID 2006. 351–363, 365.

cigányokat mindkét településen a többségi társadalomhoz kötő gyenge kapcsolatok és erős a biztonsági hálót jelentősen támogató kötelékek együttes jelenléte jellemezte. A nem jövedelmi szegény romák körében a kapcsolati tőke kompenzálja az iskolázottsággal mérhető kulturális tőke szűkösségét.¹⁴

Etnikai törésvonal mentén végzett kutatások azt mutatják meg, hogy a hátrányos helyzetbe való lecsúszás, roma identitás tovább rontja az egyébként is rossz feltételrendszert a minőségi, használható kapcsolathálózat kiépítéséhez, ahogy az sem mindegy, hogy a romák a borsodi térségben vagy a fővároshoz közel laknak. A romáknál kezdetben erősen megmaradt még a családi kapcsolatok erőssége, de mostanra kezdik felismerni a nem roma társadalomhoz való kapcsolódás elengedhetetlenségét is, mint az életben való sikeres boldogulás feltételét és lehetséges utat a társadalmi elfogadásukhoz, integrációjukhoz.

A kapcsolatok így abból a szempontból is heterofillé válhatnak, és adhatnak kitörési lehetőséget a marginalizált társadalmi helyzetből, hogy a járvány idején elindult összefogás és nagymértékű segítségnyújtás a társadalom rászoruló rétegei számára új kapcsolati lehetőségeket nyitnak meg a hátrányos helyzetű és roma lakosságnak a magasabb társadalmi rétegekhez tartozó emberekkel való gyenge kötések kialakítására és a szélesebb kapcsolatháló kiépítésére. A járvány a cigány kisebbséghez tartozókat is rá fogja döbbsíteni még jobban, hogy pusztán erős kötéseik és családi kapcsolataik nem lesznek elegendőek a válságból való kilábalásra. Regényemben hátrányos helyzetű társadalmi rétegből jön Rylin, aki testvérét Chrissa-t neveli, mert édesanyjuk meghalt, így korai pénzkeresti kényszer nyomása alatt bármilyen munkát elvállal, ezzel kiszolgáltatott helyzetét is megismerjük a 32. szinten élve. Lakásuk albérlet, barátja szintén nehéz körülmények között él, így droggal kereskedik, hogy a mindennapi betevő meglegyen a családjának, így Rylin takarítói állása során a felső szinten lakó Cord-al közelebbi viszonyt kezd ápolni, mert ha véletlen úgy adódik tudjon valakitől kölcsönkérni, hogy ne kerüljenek az utcára testvérével. A gyenge kötések kialakítását az újrainduló gazdasági verseny is motiválni fogja hazánkban, amelybe saját célok megvalósítása során belebonyolódhatnak a magasabb társadalmi létrafokon elhelyezkedő emberek olyan illegális ügyekbe, amelynek véghezvitelét pénzükkel az arra rászorultakkal végeztethetnek el. Erre jó példa Watt aki 240. szinten él két testvérével és proli munkát végző szüleivel. Egyetemi tanulmányainak finanszírozására ő igyekszik összerakni a pénzt, így hackerként dolgozik. Információkat szolgáltat emberekről, azok életéről, de munkahelyei adatot is hamisít, iskolai jegyet is írt már át, hogy pénzhez jusson. A regényben nyomozási megbízást kap Leda-tól, járjon utána Avery bátyjának Atlas-nak a titkának. (Atlas hol volt egy évig, mert senki nem tudott róla semmit, mit csinált, miért jött vissza stb.) Titkok felfedése nem csak 2118-ban a társadalmi mobilitás és gyenge kötések kialakításának lehetősége, a hátrányos helyzetűek számára, de 2020 hátralévő részében is elképzelhetően az lesz.

Összességében tehát a koronavírus-járvány után következő gazdasági és társadalmi válság átvészélése feltételezhetően az egyéni kapcsolathálózatok bővülését és a homogén kapcsolatok erősödése mellett a kapcsolatok heterogénné válásával is járhat, amely a többségi és kisebbségi társadalom számára is kedvező lehetőségeket tartogathat.

¹⁴ MESSING – MOLNÁR 2011. 53–65, 69.

2. BARÁTSÁGOK ÉS ÉRTÉKEK MÓDOSULÁSA

Folytatásként érdemes kicsit összehasonlítani az 1999, 2004 és 2011-es egymásba vágó kutatásokat, amelyeket Albert Fruzsina és Dávid Beáta készítettek. Itthon 1999-2004 között a bizalmas kapcsolathálózatok „*kitágulásának*” lehetünk tanúi. A barátság is felértékelődött. A magyar lakosság 15%-nak volt barátja 1999-ben, 2011-ben már 39%-nak. 2011-ben a nyugdíjasoknak, alacsony iskolai végzettségűeknek volt a legkevesebb barátja, a GYES-en, GYED-en, GYET-en lévő anyák vezetni kezdték a barátok számában, mint ahogy a tanulók és a jómódúak is. A barátkozás ún. strukturált alkalmakhoz, életünk színtereihez köthető (munkahely, oktatási intézmény). Fontos az internet hatása a barátok számának növekedésében. 2011-ben a teljes népesség 4,8%-ának 3,2 olyan barátja volt, akit az interneten ismert meg és utána személyesen is találkozott, a lakosság 2%-a tartozott abba a körbe, hogy az interneten ismerte meg barátait, de még nem találkozott vele személyesen. Elmondhatjuk, hogy az internet pozitív hatással bír a kapcsolathálók méretére és diverzitására.¹⁵ A pandémia lecsengését követően a baráti kapcsolatok felértékelődése szerintem folytatódni fog, hiszen több hónapig erős kötéseiket képező szoros családtagjaival élt a magyar lakosság elszigetelődve a külső ingerektől és barátaitól. A koronavírus-járvány alatt szinte biztos, hogy nőtt a virtuális világban kötött barátságok száma, legfőképpen azon barátságok száma, akiket az interneten ismertek meg az emberek, de még nem találkoztak vele személyesen. Ezzel tovább fog bővülni az egyén kapcsolathálója, ahogy a kötelező otthon maradással a barátság önmagában, mint érték is fontosabb lehet, mint korábban. A barátság fogalma az idő múlásával folyamatosan változik és alakul. Az biztos, hogy a barátság az énből indul ki, arról árulkodik, hogy én milyen vagyok és mindenkiben van egy elképzelés arról milyennek kell lennie ideális esetben egy barátságnak. Az élethelyzetek mentén is változik, hogy éppen kiket tartunk barátainknak, ahogy a barátságok szerzett és nem előírt kapcsolatok, önkéntes jellegükből adódóan bármikor felbonthatók, ha azok már terhesek az egyén számára. *Arisztotelész* szerint a jóakarat önmagában kevés a barátság megkötésében, kell a kölcsönösség, az egyenlőség és hasonlóság is, ahogy előny a hasonló gondolkodás, de nem szükségszerű mindenben egyetérteni. *Cicero* szerint a barátság velünk született igény, hogy egymással minél szorosabb szövetségben legyünk, ez alapján is egyértelműen várható a barátságok felértékelődése és erősödése a lakosság körében. Az igaz barátság viszont már nehezebb téma, mert *Arisztotelész* szerint csak jó emberek között alakulhat ki igaz barátság és ez egyre ritkább, hiszen kevés a jó ember. A járvány kellő időt biztosított az embereknek arra, hogy átgondolják tetteiket és értékeljék az életüket. Így egyértelműen úgy gondolom, hogy a jó emberek száma és az igaz barátságok száma növekedni fog az elkövetkező időszakban. Ha mégis definiálni szeretném a barátságot a pandémiát követően, akkor *Hays* meghatározásához nyúlok, aki szerint „*a barátság két ember önkéntes függése egymástól, amely lehetővé teszi a résztvevők társas-érzelmi céljainak elérését és a bajtársiasság, intimitás, érzelmi kötődés, valamint a kölcsönös segítségnyújtás eltérő fajtáit foglalhatja magában*”. Noha a barátságokat sem szankciók, sem formális kötelezettségek nem kötik össze és nincs intézményes támogatottságuk, a társadalom mégis rosszallással figyeli, ha valaki kihasználja barátait. A gyenge kötések bátran definiálhatjuk lassan érdekszövetségeknek, érdekkapcsolatoknak is, így a barátságok saját célokra való felhasználása bizonyos helyzetekben dominánssá válhat a krízis során, de az őszinte barátságokra is nagy szüksége lesz a lakosságnak

¹⁵ ALBERT – DÁVID 2012. 346–355.

a lelki egyensúly helyreállításához. A barátságot törvények sem szabályozzák, így csak a bizalom alapján gondolhatjuk, hogy a barátaink nem árulnak el minket. Természetesen a barátságok nem feltétlen kiegyensúlyozottak az elkötelezettség és az érzelmi fok tekintetében. A barátság egy többdimenziós jelenség és egy dinamikus folyamat, jellemzői is folyamatosan változnak, ahogy maga a fogalma is és a barátság környezete is.¹⁶ A hosszú nem találkozás feltételezhetően sokaknál váltott ki magányosság érzést, így az őszinte, barátságok száma és a baráti társaságok közötti összetartás egyértelműen növekedni fog. Szerintem a kijózanítóan átélt események hatására kevésbé lesz igaz *Albert Fruzsina és Dávid Beáta* barátságról szóló könyvének azon gondolata, hogy: „*új barátért hagyd el a régit*”, vagy érdekbarátságok kapcsán az alábbi: „*akit ma megkenhetsz haverod lesz holnapra*” és újra az a vélekedés bír majd hatalommal, hogy: „*jó barát drágább az aranynál*”. A baráti kötelékek szötte kapcsolathálózat segíti az egyén integrációját is a társadalomba, ahogy biztosítja a társadalom stabilitását is, hiszen a barátság mint összetartó erő nélkül a társadalom darabjaira hullik szét. Így a barátságok a COVID-19 járvány után meghatározó mankóvá válhatnak.¹⁷

Az ezredik emelet főszereplői egy baráti társaságot alkotnak és egy iskolába, egy osztályba is járnak jellemzően. Nyomon követünk egy „hármasszövetséget” Avery-Leda-Eris barátságát, ahol Avery és Eris hasonló gazdasági, társadalmi háttérrel rendelkezik, de Avery Ledával is jól kijön attól, hogy szegényebb család sarja. Leda folyamatos megfelelési kényszerben szenved a barátnő felé, irigy Erisre, hogy őt Avery láthatóan jobban kedveli, mint őt, ahogy Avery tökéletes szépségét is titkon irigyli, ahogy azt is, hogy Averyvel mindketten ugyanabba a fiúba szerelmesek, de a fiú mégis Averyt választja a luxus életével és tökéletességével. Ezeket olyan nehéz számára elviselni, hogy rehabilitációja után ismét visszaesik a kábítószer függőségbe. Ez a kisebbségi érzés jól mutatja számunkra, hogy adott helyzetben másokat tartunk barátainknak és a barátság mindenki számára mást jelent, folyamatosan változik, ahogy az is látható, hogy kevés az őszinte barátság, amibe az irigység jellemzően nem fér bele. 2118-ban a barátságok érzelmi közelségét adó titkok birtoklásával való visszaélés és azok elárulásával való fenyegetés már lelkiismeretfurdalás nélkül működik. A barátságokat nem tilos egyéni célokra felhasználni, de vajon van-e határ abban, ha a barátságokat súlyos bűn eltitkolására akarja valaki felhasználni? A krízis helyzetben úgy vélem a barátságok adta lehetőségek mérhetetlen kiaknázásának lehetünk majd tanúi Magyarországon is, hogy az emberek megőriznék régi társadalmi pozíciójukat, vagy visszakapaszkodjanak oda. Ahogy a járvány okozta félelem által kiváltott önzőség pedig nagyon sok titok felfedésének fenyegetésével fog társulni néhány ember részéről barátai felé. Az utóbbi években egyre több barátság ment tönkre irigységből, és önzőségből, ahogy a regényben is, de a járványt követően a lakosság nagy része ugyanabban a cipőben fog járni, így az irigység hatalma úgy vélem esni fog az emberi kapcsolatokban. A barátkozások ahogy írtam strukturált alkalmakhoz kötődnek, azonban a jövőbeli világban a különböző társadalmi rétegek elszigetelve élnek egymástól. A toronyház lakói legfeljebb hallomásból ismerik egymást. Ehhez hasonló elidegenedést tapasztaltunk az elmúlt években hazánkban is, de a járvány okozta kényszerhelyzet után ez is javulásnak indulhat. A torony világában a társasági élet jellemző színtere, ahol ismerkedni lehet olyan abszurdnak tűnő helyszínek, mint a néma diszkók becsületes nevén Pulzus. Itt mindenki fülében más zene szól, magában a teremben csend van, így az emberek ugyan egy térben,

¹⁶ ALBERT – DÁVID 2007. 15–74.

¹⁷ ALBERT – DÁVID 2007. 10, 30.

de lényegében egyedül buliznak. Úgy vélem a Maradj Otthon Fesztivál is hasonlót tartogatott a közönségének, akik csak a virtuális világban élhettek át közös szórakozási élményt, így szintén ellehetetlenültek a személyes kapcsolatalakítási lehetőségek a fiatalok között. A korlátozások feloldása után felértékelődik majd, hogy nem néma diszkóban kell egyedül bulizni, hanem közösen lehet ugyanazt a koncertélményt átélni. A felsőbb szinteken minden automatizált, a lakók kontaktlencsét viselnek, amelyekkel ha magányosak beszélgetni is tudnak. A koronavírus- járvánnyal nálunk is csak a közösségi média maradt mint kapcsolattartási lehetőség, amely akarva akaratlan gyakran magányossá teszi az embereket. Az automatizáltsággal a kapcsolattartás nagymértékben keveredik az online világ lehetőségeivel és a személyes érintkezésekkel, ez várhatóan nálunk is megmarad a járvány után is, de nagy igény fog mutatkozni úgy gondolom a személyes társas érintkezésekre. A három lány barátságának őszintesége összességében vitatható, ezzel szemben Watt és Derrick kapcsolata igaz barátságot tükröz, akik hasonló családi háttérrel rendelkeznek és mindenben számíthatnak egymásra (olcsó whisky iszogatása együtt, amikor szerelmi csalódott Watt). A hasonló nehézségekkel való megküzdés sok őszinte barátságot eredményezhet a magyar társadalomban is.

Az emberek közötti kapcsolatok változásának kilátásba helyezéséhez elengedhetetlen az értékek változására való kitérés. Sok értékfogalommal találkozunk a szakirodalmakban, a témám szempontjából legátfogóbb *Kamarás* meghatározása: „*Az értékek szervezik, tagolják múltunkat, jelenünket és jövőnket. Orientálnak, szabályozzák testi-lelki energiáink felhasználását, behatárolják és kifejezik társadalmi hovatartozásunkat, társadalmi énünket.*” Az értékeknek mindenképpen csoportképző szerepe van, amely lehatárol másoktól és összetartást, összetartozást is jelent. Fontos az értékek normatív, szabályozó szerepe is, amelyek behatárolják azt, hogy melyek a mindennapi együttélés során elfogadható, követendő viselkedési módozatok, és melyek az elítélendő cselekvések. Az értékek túlmutatnak az attitűdökön, az értékek az attitűdöket és cselekvéseket is irányítják. 2002-2010 közötti kutatások azt mutatják, hogy a tradíció, a hagyományok keresése felerősödött a magyar társadalomban. *Keller Tamás* egyik legfrissebb munkája szerint 2009-ben a World Value Survey ötödik hullámának felmérése szerint az ingelehart-i értéktengelyeken hazánkra a zárt és racionális gondolkodásmód jellemző. Az értéktengelyen az ortodox kultúrákhoz állunk közel így földrajzi értelemben vett szomszédainktól is távol kerülünk, de a hasonló gazdasági fejlettségű országoktól is távol kerülünk. A zárt gondolkodás nem új keletű nálunk 1978-1998 között is már változatlanul a béke és biztonság értékeit tartotta fontosnak a magyar társadalom, míg *Hofstede* 2006-ban úgy találta, hogy világviszonylatban is a bizonytalanságkerülés (pl. ellenállnak az innovációnak) és rövid távú gondolkodás a meghatározó Magyarországon. Hofstede más kutatásaiból érdemes megjegyezni, hogy a magyar társadalmat olyan férfias értékek jellemzik, mint a teljesítmény, siker, versengés, kitartás. De nagyon erős az individualizmus is, amelyben az egyének csak magukra és közvetlen hozzátartozóikra vigyáznak, másokkal nem törődnek. Újabb elemzések szerint mutatkozik némi elmozdulás a nőies értékek és a kollektívizmus felé. Érdekes azonban, ha a fiatalokat és a magasabb iskolai végzettségűeket kiveszszük, hazánk helyzete szinte egyáltalán nem módosul a zárt/nyitott gondolkodás tengelyén. Ha az országok gazdasági fejlettségét gondolnánk a zárt gondolkodás okozójának, *Keller* rávilágít, hogy a mi esetünkben, ez sem mérvadó. Ha összehasonlítjuk az ötödik adatfelvételi hullámban fölvetett pozíciónkat a negyedik hullámbeli helyzetünkkel, akkor hazánknak stabil a pozíciója a nyugati országok gondolkodásmódjától távol. A zárt gondolkodás egyik kiváló mutatója, hogy

hazánkban jobban megengedők a válásokkal kapcsolatban, mint a homoszexualitással kapcsolatban, vagy hogy az emberek úgy vélik ki vannak szolgáltatva a sors szeszélyének és kevésbé gondolják azt, hogy tudják irányítani az életüket. 2013-ban 15-24 éves korú fiatalokat kérdeztek meg értékekről, életstílusról, mindennapok eltöltéséről. A kutatás eredményei szerint a fiatalok számára kitüntetett szerepe van az anyagiaknak, a kalandos, érdekes életnek, az új dolgok kipróbálásának, de szabályok követése, szerénység és alázatosság az értékek fontossági sorrendjének végén áll.¹⁸

A COVID-19 vírusfertőzést követő időszakban a tradicionális értékek szerepe úgy vélem tovább fog erősödni (család biztonsága), ahogy alapvetően a materiális javak megteremtése iránti igény is erősödhet hazánkban. A válsághelyzet ugyanis egyéneket és családokat is érintve a tömeges megbetegedést okozó járvány sok száz magyar családot tesz csonka családdá néhány hónap leforgása alatt. A járvány alatti védekezés során is megfigyelhető volt a lakosság felfogásában az, hogy a sorsukat nem ők irányítják, ezért szegték meg tömegesen a kijárási korlátozásokat, vagy nem hittek a szájszmask „varázserejében”, mondván: „ha az van megírva, hogy elkapom a vírust, nem tehetek ellene semmit”. A pénz, mint érték szerepe kettős lesz. A gazdasági talpra álláshoz, a jó társadalmi pozíció megszerzéséhez továbbra is elengedhetetlen lesz, ahogy a kapcsolatok erejének felhasználása is, sőt, bátran mondhatjuk, hogy igazi vagyonná válnak az emberek közötti erős és gyenge kötések, az elkövetkező időszakban. A megingott társadalmi rendben a pénzzel nem mérhető értékek is újraértelmeződnek és fontosabbak lehetnek, mint eddig bármikor, ezzel elképzelhetően tovább fog enyhülni az individualista értékek központi szerepe életünkben.

A fiatalok számára nem csak 2013-ban, de 2118-ban is a pénz kitüntetett szerepet foglal el az értékrendszerben, mindaddig, amíg nem veszítenek el pénzben nem mérhető értéket vagy amíg rá nem eszmélnek, hogy a pénz önmagában nem boldogít. Avery így vélekedik: „*Üres kézzel érkezünk erre a világra, és üres kézzel távozzunk. Ha egyszer menni kell, semmit sem vihetsz magaddal...*”.¹⁹ A történet egyik fordulópontján ugyanis kiderül, hogy Eris apja, nem a híres plasztikai sebész, akit 18 évig beállítottak számára, hanem Leda az ő féltestvére és Leda apja az ő apja is. Ezzel az eseménnyel Eris nagyvilági életét, az apjának hitt apja által neki ígért vagyontól és az idilli családtól egyszerre válik depriválttá. A 103. szinti „pöcegödörbe” költözve új barátja Mari-el, rádöbbenti, hogy a pénzt nem csak jó dolgokra lehet felhasználni, hanem mások hallgatásának megvásárlására is, ezzel megvesztegetésre. A pénz ehhez hasonló aljas szerepét a járvány utáni válság is vélekedéseim szerint ki fogja kényszeríteni. Eris valódi apja, rengeteg pénzt biztosít számára, amellyel a lány „visszavásárolhatja” régi életét így feljebb tudnának költözni anyjával, de cserébe nem szeretné vele tartani a kapcsolatot, ajándékba egy drága kendőt is kap. A kendő átadásának Leda is szemtanúja lesz, aki félreértelmezve a látottakat, úgy véli, édesapja szeretője Eris, így a családjuk kártevőjeként tekint a lányra, mert számára is a család a legfontosabb érték. Vajon milyen tettekre képes valaki ebben a világban saját céljai eléréséhez? Milyen tettekre lesznek képesek a magyar emberek? Rylinnak kisebb lánytestvére a legfontosabb, akit nagykorúsítva magát anyjuk helyett nevel, így húgáért Cordtól több csomag Suttogó névre hallgató egyénre szabott drogot is ellop, amit barátjával Hirallal eladat, így pénzhez jutva elkerülik, hogy kirakja őket a tulajdonos az albérletből és elvegyék tőle testvérét. A vírus nem veszélyes a fiatalokra, de a szülőket elveszítve, nálunk is kényszerülhetnek a nagyobb testvérek a kisebbek felnevelésére,

¹⁸ PÁL 2016. 447–458; KELLER 2009. 5–27.

¹⁹ McGEE 2017. 560.

amelynek sikeréhez nem saját döntésből fognak deviánsan viselkedni. A lopás ebben a világban is elítélendő bűn, ami ha kiderül Rylint börtönbe zárják és testvére nevelőotthonba kerül. Húga biztonságaért szemet huny párja zsarolása felett, (megfenyegeti, hogy elárulja a Suttogó lopást) és vállalja, hogy megszerzi drogok átadásával Hiral óvadékára a pénzt, akit bebörtönöztek kábítószerterjesztés végett. Az ezredik emeleten lakó Avery-nek és szüleinek a szépség és a tökéletesség a legfontosabb érték, akik lányukat legjobb DNS-ük kombinációjából „állították elő” egy híres kutatólaborban. Az emberekkel való személyes érintkezés a jövő világában már nem fontos, mindenhol robotok és botok dolgoznak, a felsőbb szinteken lakóknak a megvásárolt termékeket drónok szállítják, egyedül Cord, aki szintén elveszítette szüleit, tart még emberi alakban megtestesült bejárónőt, hogy élő emberrel tudjon beszélgetni. A fiú kártyázni sem kontaktlencsékkel, hanem kifejezéselti arcokkal szeret. Rá furcsán néznek emiatt barátai, hiszen másoknak ez már nem érték. A koronavírus alatt a karanténban lévőeknek is csak az ajtójuk elé lehetett a bevásárolt termékeket letenni, akár egy drón, és csak az online térben lehetett kártyázni is, de a valós találkozások pénzben nem mérhető értéké fognak válni a járvány után.

Ebben a fejezetben igyekeztem szemléltetni, hogy a koronavírus-járvánnyal több öszinte barátság létrejöttével számolhatunk, a kapcsolatok valószínűleg vagyonná válnak, legfontosabb érték a család maradhat, ahogy a pénz szerepe sem lesz elhanyagolható. Az értékpreferenciák megváltozásával viszont a pénzben nem mérhető, vagy annak segítségével nem megszerezhető értékek is prioritást kaphatnak az elkövetkező időszakban.

3. A TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS ÉS TÁRSADALMI MOBILITÁS LEHETŐSÉGEINEK ALAKULÁSA

A világijárvány legnagyobb mértékben a társadalmi osztályok átrendeződését és az őket elválasztó határok átjárhatóságát fogja várhatóan befolyásolni. A társadalmi egyenlőtlenségek jellemzéséhez a társadalmi csoportok közötti távolságok, a csoportok közötti határok átjárhatóságának vizsgálata elengedhetetlen, összességében pedig annak megfigyelése, hogy mekkora a társadalmi mobilitás. A társadalmi távolságokat fogyasztással, kulturális tőkével, hatalmi helyzettel, gazdasági pozícióval, jövedelemmel egyaránt mérhetjük. A nagyobb társadalmi egyenlőtlenségek kisebb társadalmi mobilitást feltételeznek és fordítva. Magyarországon közepes szintű jövedelmi egyenlőtlenség van és alacsony társadalmi mobilitás, az egyenlőtlenségek pedig sokkal nagyobbak, mint a rendszerváltás idején. A társadalomban az egymáshoz jövedelmi szempontból közel álló rétegek között könnyebb a mobilitás, mint a távol esők között, ahogy az átörökítés sem elhanyagolható a jó társadalmi pozícióba kerülés terén. 2004–2008 között a magyar társadalomban csökkentek a jövedelmi egyenlőtlenségek, majd 2009–2013-ig a gazdasági válságot követően ismét nőtt a szegénység, ezt követően csökkenésnek indult. Ezek alapján egyértelmű, hogy 2020 második felében ismét nőni fognak a társadalmi távolságok és a szegénység hazánkban. *Szakonyi Péter* becslése szerint 2018-ban nagyjából 200 magyar családnak lehetett nyolcmilliárd forint vagyona, további 2000-2500 családnak egymilliárd forint fölötti vagyona. Ennek a rétegnek az alját képező családoknak is nagyjából 300-350 millió forint lehetett a vagyona, így a felsőtízezen belül elhelyezkedők vagyona között is még akár ezerszeres

különbség lehet. *Kolosi-Fábián* becslése szerint a hazai társadalom nagyjából 5%-a tekinthető vagyonosnak (2015-ben ez hetvenmillió forintot takart). A felső tíz százalékhoz tartozók a rendszerváltás idején 30-40 évesek lehettek és meglévő végzettségükre „rátanulva” sikerült mára vagyonossá válniuk kihasználva az érvényesülési lehetőségeket.

2007-es mobilitás kutatás eredményei szerint a lakosság kb. 8%-a élt segélyekből és tartozott az underclass osztályhoz. Mobilitásukat tekintve, akik 1992-ben a társadalom alsó negyedéhez tartoztak, közülük 60% 2007-ben is ennek a csoportnak volt a tagja, a felsőnegyedek alkotóinak pedig 50%-ának maradt változatlan a pozíciója. Mindkét csoport tagjai homogén közösséget alkotnak. A generációk közötti mobilitás 2018-as OECD vizsgálata szerint a „ragadós plafon” felnőttjeinek gyermekei körében a lecsúszásának a valószínűsége viszonylag alacsony, de az alsó középosztály gyerekeinek lecsúszása viszont valószínűbb, mint felfelé mozgásuk. A „ragadós padló” pedig azt mutatja meg, mennyire nehéz a társadalom legalsó rétegéből feljebb kapaszkodni az évek során. Külföldi szakirodalmak már a felső középosztály rendiesedését járják körül, vagyis, hogy egy rétegben koncentrálódik a pénz és azonos társadalmi osztályok tagjai házasodnak össze ismét napjainkban, hogy ne aprózódjon, hanem tovább nőjön a családi vagyon. Természetesen ez a társadalmi hierarchia alján is újra így kezd működni, mely szerint nyomor a nyomorral házasodik. A felsőközéposztály és a legalsó társadalmi osztályok is bezáródni látszanak, ezzel kevesebb az esély a társadalmi mobilitásra.²⁰ A vertikális mobilitás esélyeit nagyban növelik a kapcsolathálózatokban meglévő erőforrások mozgósítása. Ezek az erőforrások lehetnek egyéni (tudás, hatalom) és társadalmi eredetűek is (pl. kapcsolatrendszer). A gyengébb kapcsolatok az információk áramoltatásában kapnak szerepet a mobilitás során, amellyel egy jobb munkahelyi pozíció is könnyebben elérhetővé válik. *Kmetty Zoltán és Koltai Júlia* szerint a magas státuszú kapcsolatok nagysága elsősorban egyén függő, vagy legalábbis a szülők szerepe nem olyan fontos, míg a hátrányos helyzetű kapcsolatokat a szülői státusz legalább annyira befolyásolja, mint az egyén iskolai végzettsége vagy foglalkozása. Magasabb társadalmi osztályokban a kapcsolathálózat tovább növeli a jó lehetőségek számát, míg a hátrányos helyzetű emberek esetén hátráltató tényezőként lép fel, visszatartva az egyént a közösségből való kiemelkedéstől. Leginkább az alacsony iskolai végzettségű, fizikai dolgozóknak és nem mobil társadalmi csoportoknak vannak kapcsolatai hátrányos helyzetű csoportokkal. Ebből is látható, hogy a hátrányos helyzetű többségi társadalom és a cigány családok kapcsolati lehetőségei nagymértékben hasonlítanak, ahogyan életmódjuk is. Azoknak az embereknek, akiknek több hátrányos helyzetű kapcsolatuk van, gazdasági erőforrásuk is szűkösebb.²¹ Az elmúlt húsz évben viszont a hozzáférhető kapcsolatok szűkülése figyelhető meg a magyar társadalomban, ami nem lesz építő jelleggel a koronavírus-járvány következtén lecsúszó „plafonburzsujok” visszakapaszkodására sem. A hátrányos helyzetű társadalmi réteghez tartozás jellemzően kevesebb és rosszabb minőségű kapcsolati erőforrásokkal jár, így a „padlócsóringerek” helyzete feltételezhetően változatlan marad a krízis helyzet után, hozzájuk pedig elképzelhetően több korábban „plafonburzsuj” is csatlakozni fog. Természetesen ahogy már írtam, a marginalizált társadalmi helyzetű embereknek is lehetnek majd lehetőségeik, hogy a toronyház felsőbb emeleteire költözzenek. A kapcsolatok ok és cél szerepet töltenek be az emberek életében, hiszen a kapcsolati tőke a „jólét” egyik forrása, a jól működő kapcsolati háló és az ezen keresztül

²⁰ TÓTH – SZELÉNYI 2018. 25–44.

²¹ KMETTY – KOLTAI 2018. 48–61.

sikeresen integrálódott személyiség szubjektív „jóllétje” között is összefüggés van. A társadalmi kirekesztettség pedig a társadalmi kapcsolatok hiányának mindkét aspektusát képes magába foglalni. A kapcsolatoknak fontos szerepe van, hogy a depriváltság ne alakuljon ki. A kapcsolatszegénységet okozhatja a nyugdíjazás, az egészségi állapot romlása, a munkanélküliség, egy válás, vagy az egyedül élés. A jövedelmi szegénység elkerülését támogatja a magasabb iskolai végzettség megszerzése, ezzel jobb munkaerő-piaci pozíció megszerzése, mellyel elkerülhető a kapcsolati vákuumban kerülés.²²

A vírusjárvány okozta gazdasági recesszió a felsőtízezer életében megindult rendiesedést és kasztosodást talán mérsékelheti, a válsághelyzet adta lehetőségek jó megragadásával pedig a korábban a padlót és plafont ragadóssá tévő enyv is kellő olajat kaphat, amellyel ismét rugalmasabb lesz a társadalmi mobilitás. A társadalmi távolságok és a szegénység várhatóan nőni fog, ezzel párhuzamosan csökkenni annak a vagyonnak az értéke, amellyel valaki a társadalom felső negyedébe tartozhat. Összességében a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenésével számolhatunk, a hirtelen egyforma gazdasági és társadalmi lehetőségek szintjére kerüléssel. A felsőközéposztály és elit esetleges szegénnyé válásában lehetősége lesz többeknek megismerni a szegénység szubkultúráját, ennek hatására nagyobb megértéssel fordulni a hátrányos helyzetű és cigány emberek felé. Így a lovári cigány nyelvből átvett *chorro* (jelentése szegény) kifejezés, mely a magyar szlengbe csóróként, csóringerként jelenik meg a „dologtalan osztályt” alkotó nagyon gazdag, szintén magyar szlengben burzsujoktól sem állhat majd távol. Az új élethelyzet segíti az egymáshoz való odafordulást, a segítségnyújtáson kívül az előítéletek és sztereotípiák lebontását a kisebbségi társadalom felé, ezzel motiválva az ő sikeresebb társadalmi integrációjukat. A „plafonburzsujok” lecsúsztatásával az egyéni kapcsolathálózatok is heterogénebbé válnak, viszont a nagymértékű anyagi szegénység a kapcsolatokból való kirekesztődés esélyét is növelni fogja. Az elvesztett társadalmi megbecsültség visszaszerzését és a korábbi társadalmi osztályokba való visszakerülést az egyének kapcsolati tőkéje fogja valamennyire lehetővé tenni. A kapcsolatháló sűrűsége hatással van egyéni boldogságra, elégedettségre és életminőségre. A boldogtalanság érzés, a magányosság, amit a kapcsolatok hiánya miatti elszigetelődés fog okozni és ahogy ez kombinálódni fog az anyagi lehetőségek váratlan beszűkülésével, a korábbi társadalmi pozíció elvesztésével, egyértelműen deviáns viselkedések tömeges megjelenését okozhatja majd nálunk, amely még inkább valószínűsítheti, hogy a kapcsolati szegénység tartóssá váljon.

A felhőkarcolóban Eris a „dologtalan osztályból” való távozásukért anyját okolja, akit édesapja eltaszít magától, miután kiderül, hogy Eris nem az édes gyermeke. A 103. szintre kerülésével a második legszegényebb szereplővé válik. Szemétszagú, csótányokkal teli alacsony mennyezetű szűkös lakásba költözik anyjával, ahol maguknak kell boltba menni, ha valamire szükségük van. Ekkor tapasztalja meg Eris, hogy a szegényeknek fontossági sorrendet kell tenniük többek között az élelmiszerek esetén is ahhoz, hogy a pénztárnál kitudják fizetni az összeget. Eris titkolja jó ideig státuszváltásukat, Avery és barátai előtt, mert fél a kapcsolatszegénységtől. Jó példát látunk arra, hogy a beházasodás mennyire segíti a társadalmi mobilitást. Eris anyja és tényleges apja is szegény családból származott és mindketten házasságkötéssel mozoghattak jómódú körökbe, ezért feltételezhetően nem is bánták, hogy nem maradtak együtt, hiába lett közös gyerekük. Eris a „plafonburzsujból” „padlócsóringerre” válást nehezen viseli, de ő is rájön, hogy nem a pénz jelenti az igazi boldogságot. Eris korábban Cord szeretője volt,

²² HUSZÁR – VASTAGH 2008. 1104–1120.

Eris ezt a későbbiek folyamán szerette volna megőrizni, mint mobilitási esélyt magának, de a fiú elutasítja közeledését és az alacsony társadalmi osztályba tartozó Rylinnal bonyolódik szerelmi kapcsolatba. Ami mint már tudjuk Rylinnak anyagi biztonsággal és mobilitási eséllyel is kecsegtet. Watt, aki az egyik legszegényebb sorsú kezdetektől a történetben hacker munkáiból származó pénzzel tud mobil lenni és megismerkedni Averyvel, emellett a mesterséges intelligenciát megtestesítő kvantumszámítógépről sem érdemes megfejltkezni (Nadia névvel), ami illegálisan beültetve az agyába a lányok meghódításában, munkája végzésében, de iskolai eredményei kiválóságában is segíti. Watt szülei Iszfahánból emigráltak New York-ba reménykedve, hogy fiúknak már jobb lehetőségei adódnak, mint számukra. A regény csúcspontjának főszereplője Leda, akiről tudjuk, hogy szegényebb családból jön, mint Eris és Avery, folyamatosan kisebbségi érzéssel küzd, komoly drogproblémái vannak a társadalmi nyomás által, Avery bátyjába szerelmes, amellyel ő is feljebb kerülhetne a toronyba, de Atlas nem tart ígényt a társaságára, amit ő nagyon nehezen tud feldolgozni. Lelki válságát tetőzi a félreértés, hogy barátnője apja szeretője lehet, így félve attól, hogy ő is „padlócsőringer” lesz, mint Eris, vagy hogy tönkre megy a családi életük kábítószer hatása alatt az ezredik emeleten tartott utolsó partin lelöki Erist a tornyot lezáró tetőről. Minden főszereplő tudja a valóságot, de Leda mégis büntetlenül tehette ezt meg, ugyanis megfenyegeti barátait, hogy amennyiben nem azt mondják a kikerkező rendőrségnek, hogy baleset történt mindenki titkát elárulja. Ez a gondolat megválaszolja a második fejezet kérdését, mondván, hogy a barátságok egyéni célokra való felhasználásában a jövőben már úgy tűnik nincsenek határok. Saját érdekükben a szereplők szolidaritást vállalnak Ledával, ahogy ez, mint láttuk a bizalmas kapcsolatokat is jellemzi Utasi szerint. Megválaszolva szintén a második fejezetben felvetett kérdéseimet úgy gondolom a saját boldogulás és a válság után néhány személy hirtelen meggazdagodását vagy régi presztízsének elvesztését is személyes titkok fogják övezni, amelyek megóvásáért a főhősökhöz hasonló megalkuvásokba szükséges bocsátkozniuk, esetleg hazugságokat halmozni és az ezzel járó terhet megpróbálni elviselni. A társadalomban való lefelé mozgás régi kapcsolatok elvesztésével is jár, amely növeli a lelki egyensúly megbomlásának esélyét is. A magyar társadalomra nehezedő teher megélése nyomán úgy gondolom, növekedhet az alkohol és kábítószerfüggők száma, ahogy ez 2118-ban a mindennapi élet cselekvésévé válik. Emellett az embereket ölelő bizonytalanság kezelése során várhatóan átlépik majd céljaikért és érdekeik érvényesítéséért, régi státuszuk visszaszerzéséért az erkölcsi határokat ők is „letaszítva” másokat a torony tetejéről. Az sem kizárt, hogy sok súlyos gazdasági kilátástalanságba kerülő ember önként ugrik majd le arról a bizonyos „ezredik emeletről”. Bátran feltételezem, hogy mindkét esetre lesznek tanúbizonyságot tevő példák. Avery, átértékelve Eris halálának körülményeit megállapítja, hogy gyalgó a jövőbeli világ, nincsenek barátságok, őszinte emberek, ezek helyett titkok állnak szembe titkokkal és vezérlik az emberek cselekedeteit. Eris életét megismerve nem biztos, hogy sajnálta, hogy más rendelkezett a sorsa felett, hiszen mindent, ami fontos volt neki egy pillanat alatt veszítette el, míg Leda saját céljai eléréséért súlyos erkölcsi bűn elkövetésével szerez magának örökre szóló stigmát.

„...a plafonburzsujok azt hiszik, hogy ők immunisak a való élet problémáira, hogy a pénzüik és kapcsolataik mögé bújva, biztonságban éldegélhetnek több mérfölddel a föld felett.”²³

A harmadik fejezetben célkitűzésem volt megvilágítani, hogy a társadalmi rétegződésben feltételezhetően átrendeződés várható hazánkban, a felemelkedést, a lecsúszás elkerülését, vagy

²³ McGEE 2017. 565.

a lecsúszásból való visszakapaszkodásban nagy szerephez juthat az egyéni kapcsolati tőke. A régi társadalmi rend egyensúlyának megbillenése és az új rendszer bizonytalanságának állapota anómiás öngyilkosságokkal járhat. Egoista típusú öngyilkossággal is valószínűleg számolhatunk, amelyben közrejátszik a csonka családok számának megszorodása, akár családtagok járvány miatti elvesztésével, akár az összezártság által kiváltott válások megszorodásával összefüggve, vagy esetleg pusztán a korábbi társadalmi státuszok és pozíciók elvesztésének feldolgozására adhat többeknek jónak tűnő megoldást.²⁴ A társadalmi átrendeződés nyomása alatt a bűncselekmények száma, és a káros szenvedélyek okozta függőségek is növekedhetnek. Jótékony hatása a társadalmi rendszerben való változásnak abban rejlik, hogy megismerve mások helyzetét sikeresebb lehet a hátrányos helyzetű és cigány emberek társadalmi mobilitása és társadalmi integrációja is.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányom elkészítésével a magyar társadalom egy lehetséges jövőképét szerettem volna bemutatni, legfőképpen megvilágítani a koronavírus-járvány pozitív és negatív hozadékainak társadalmi következményeit. A középpontba a társas kapcsolatokat helyeztem egyéni és társadalmi szinten egyaránt. A témában releváns friss szakirodalmi források mellett egy disztópikus regény társadalmi vetületét is felhasználtam. Ha az *Ezredik emelet* regény hitelességét és valóságalapját tudományos szempontból kontroll alatt tartjuk, akkor is elmondható, hogy komoly társadalmi változások elé néz a világ, köztük Magyarország is. Ennek kezdő lépcsőfoka a világjárvány után maradó problémák kezelése, amelyek sikerességében társadalmi felelősséget kell vállalniuk az állampolgároknak. Láthatóan kapcsolatok, barátságok, értékek szempontjából pozitív változásokkal számolhatunk, viszont a gazdasági válság komoly átrendeződést hoz a társadalmi hierarchiában, amelyek pozitív és negatív változásokat is tartogathatnak mindenki számára. Összességében mégis elmondható, hogy az erős és gyenge kötések, a kapcsolatokból származó erőforrások mozgósítása valóban vagyonszerűen fog segíteni a világjárványt követő időszakban. A pandémia talán megtanította a hazai lakosságot arra, hogy az életben való sikeres boldoguláshoz az erős és gyenge kötések egyaránt szükség van, de vannak olyan pénzben nem mérhető értékek is, mint maga az élet. Ugyanis a koronavírus-járvány nem válogatott vezetőket és alkalmazottakat, híreseket és átlagosokat között, szegényeket és gazdagokat között. Ezzel a világ szintű járvány arra tanította meg az egész emberiséget, hogy Isten színe előtt mindenki egyenlő hiszen ahogy a „*Lost*” sorozatból ismeretes:

„Az élet egy sakktábla. Éjszakák és nappalok, hol az emberek Isten gyalogjai. Mozognak ide-oda, megengedi nekik, hogy öljenek és a vadászszákmányok darab-darab által visszakerülnek a dobozba. Mert van egy végzete mindenkinek. A játékosoknak és Istennek is. Végzetük beteljesül, mert a játék kezdődik és véget ér.”

²⁴ DURKHEIM 2003.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ALBERT FRUZZSINA – DÁVID BEÁTA (2006): A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In: Kolosi Tamás. – Tóth István György – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest, TÁRKI. 351–369.

ALBERT FRUZZSINA – DÁVID BEÁTA (2007): *Embert barátjáról*. A barátság szociológiája. Budapest, Századvég Kiadó.

ALBERT FRUZZSINA – DÁVID BEÁTA (2012): Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In.: Kovach Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Argumentum Kiadó. 343–357.

ALBERT FRUZZSINA – DÁVID BEÁTA – GERŐ MÁRTON – HAJDU GÁBOR (2017): Kapcsolathálózati tipológia és társadalmi integráció. In Kovach Imre (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest, Belvedere Meridionale KFT. 307–331.

ANGELUSZ RÓBERT – TARDOS RÓBERT (1998): A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi Tamás. – Tóth Imre György – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest, TÁRKI. 237–256.

DÁVID BEÁTA – LUKÁCS ÁGNES – HUSZTI ÉVA – BARNÁ ILDIKÓ (2017): Kapcsolati napló – pluszok és mínuszok. Új módszer az egocentrikus kapcsolathálózat kutatásában. In. Kovach Imre (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest, Belvedere Meridionale. 331–359.

DURKHEIM, ÉMIL (2003): *Az öngyilkosság*. Budapest, Osiris Kiadó.

HAJDU GÁBOR – MEGYESI BOLDIZSÁR (2017): Társadalmi tőke és társadalmi integráció. In Kovach Imre (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest, Belvedere Meridionale. 155–183.

HUSZÁR ÁKOS – VASTAGH ZOLTÁN (2008): Kapcsolatszegénység – Aki szegény, az a legszegényebb? *Statisztikai Szemle* 86. évf. 12. sz. 1103–1125.

KELLER TAMÁS (2009): *Magyarország helye a világ értéktérképén*. Budapest, TÁRKI. 5–31. <https://mek.oszk.hu/13400/13433/13433.pdf> Hozzáférés: 2020. április 17. 10:12

KMETTY ZOLTÁN – KOLTAI JÚLIA (2018): Társadalmi mobilitás-kapcsolathálózati megközelítésben. In *Társadalmi riport*. Budapest, TÁRKI. 47–63.

MCGEE, KATHARINE (2017): *Az ezredik emelet*. Budapest, Libri Könyvkiadó.

MESSING VERA (2006): Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle* 16. évf. 2. sz. 37–54.

MESSING VERA – MOLNÁR EMÍLIA. (2011): Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély* 22. évf. 5. sz. 47–74.

PÁL ESZTER (2016): Értékkutatások – a fiatalok számára fontos értékek. In. Fehér András – Kiss Virág Ágnes – Dr. Soós Mihály – Dr. Szakály Zoltán (szerk.): *Hitelesség és Értékorientáció a Marketingben*. Debrecen, Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar. 446–459.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY – SZELÉNYI IVÁN (2018): Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról. In Kolosi Tamás –Tóth István György (szerk): *Társadalmi riport. Budapest, TÁRKI. 25–46.*

UTASI ÁGNES (2002): A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. *Századvég 24. sz. 3–25.*

<http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/24/utasi.htm> Hozzáférés: 2020. április 17. 10:33

MELLÉKLET

Katharine McGee (2017): Az ezredik emelet című regény rövid ismertetése az olvasó számára

2118-ban vagyunk, augusztus végétől novemberig öt érettségi előtt álló fiatal és családja életét követhetjük nyomon a regényben. Avery, Leda, Eris, Rylin és Watt mindannyian a huszonöt éve épült manhattan-i toronyház lakói. Az épület egy acél-és flexiüveg monstrum, amely pontosan ezer emelet magas a társadalmi hierarchiát jelképezve. A torony alapja hatalmas, több tucatnyi háztömböt foglal magába, felfelé keskenyedve pedig egyetlen lakássá szűkül. Felfelé haladva a lakások automatizáltságával, modernségével az árak emelkedésével a lakók társadalmi megbecsültsége is emelkedik. Van élet a tornyon kívül is, azonban mindenkinek az a célja, hogy ide kerüljön be, hiszen itt zajlik az Élet, itt vannak a nagy lehetőségek. Az öt főszereplő az épület különböző szintjein lakik, amelyeket mérföldek választanak el egymástól, és mindenkinek az a célja, hogy ebben a toronyházban minél feljebb tudjon kerülni. A regényben párhuzamosan futó szálakon keresztül ismerjük meg mindenkinek az élettörténetét, nehézségeit és problémáit olvasóként átgondolva azt, hogy számunkra mi az érték és mely szereplő bőrébe szeretnénk bújni, ha megtehetnénk (nagy valószínűséggel senkiébe). Ebben a világban már nagyon nehéz őszinte kapcsolatokat kiépíteni és fenntartani a szülő-gyerek kapcsolattól kezdve a barátságokon át a szerelemig. A szereplők saját társadalmi élethelyzetüket különböző kábítószerekkel, fájdalomcsillapítókkal, rendszeres alkoholfogyasztással tudják csak elviselni. A társadalmi rétegződés alakulása szempontjából az emberi kapcsolatok, a pénz kitüntetett szerepet kap a szépirodalmi műben. A szereplők egy része beleszületett a jóba, míg mások csak akkor tudnak előre jutni, ha valamilyen trükköt, vagy akár zsarolást vetnek be. A tényleges felemelkedésben és boldogságban mindenkit akadályoz a regényben saját életéből egy titok, amit igyekeznek megőrizni addig ameddig csak lehet. A regény mondanivalójából sok társadalmat vizsgáló kérdés következik. Van-e a határa a mindenáron való „törtetésnek”? Meddig tesz boldoggá a pénz a jövőben? Hogyan válnak egyre fontosabbá a kapcsolatok a társadalmi mobilitásban? A ránk nehezedő társadalmi nyomás által elkövetett tettekért kell-e bűnhődnünk, és felelősséget vállalnunk? A jövőben problémák megoldására hányan választják a leugrást az „ezredik emeletről”, és hányan taszítják mélybe embertársukat saját boldogulásukért? Pletykák, hazugságok, állandó könyöklés, megalkuvások, fenyegetések igazságtalanságok sorozata. Ez lesz a jövő? Vagy már benne vagyunk? A regény tinédzserek életét mutatja be, de a részletek a felnőttek világát célozzák meg.

DR. A. GERGELY ANDRÁS PhD

andrasgergelya@gmail.com

oktató (ELTE, SZTE)

Éltünk, s ebbe más is belenyekkent már...

Ha van még integráció, s van még felépítmény

DOI 10.14232/belv.2020.2.9

<https://doi.org/10.14232/belv.2020.2.9>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

A. Gergely András: (2020): Éltünk, s ebbe más is belenyekkent már... Belvedere Meridionale 32. évf. 2. sz. 175–185. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

KOVÁCH IMRE (szerk.) (2017): Társadalmi integráció – Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomba. Szeged, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale. 378 oldal

A kortárs társadalmak működésmódjának leírásához a hatvanas évek második fele, hetvenesek eleje óta kínálkozik olyan tudományos eszköztár, melynek eredeti kimunkálása részint a német, „értékmentes” társadalomfelfogási-kutatási alapokon (Weber, Offe, Habermas), részint az amerikai társadalomszerkezet-modelleken épült fel (Parsons, Lippmann, Bachrach, Baratz, Lipset, Easton). Ezek kutatási irányzatai már a hetvenes évek közepétől két főirányt formáltak: a teoretikus magaslatok szintjét, meg az adatbázisra, „empirikus kutatásra” fölmagasuló rendszergfogalmak kezdeményeit. A magyar társadalomkutatás a mikro-szintű (szociografikus, publicisztikai) valóságismeret felől indult a makro-szintű feltárás, az „egyretegű” társadalommodell képzetétől a többes rétegződést lehetővé tevő makro-modellezés felé (Andorka, Kolosi,

Hankiss, Angelusz, Tardos). Mindkettő hagyománya megmaradt, és más-más szinteken, néha eltérő tudomány- vagy tudásterületeken jelentkezik ma is. Közben valamely helyzetcsere is kialakulni látszott: a nagy empirikus bázisokat kis közvetlen ismeretanyaggal pontosították, a kicsiny közösségek tapasztalatát meg az univerzálisra emlékeztető előképek, párhuzamok mentén színezték „általánosabb” tapasztalati tónusúvá. A rendszerfogalmak és az „életvilágok” fogalma között keletkezés- és ismerettörténeti nézőpontok is megjelentek (Papp Zsolt, Pokol Béla, Sik Endre), és a társas lét struktúrái is fel-feltűnedeztek a pszichológiai mélységű megközelítések keretezéseként (Losonczy Ágnes, Ferge Zsuzsa, Utasi Ágnes). Amikor ezeket a rétegződés- és struktúra-modelleket alkalmazni biztosak idővel az „ontológiai” mélységű belátások irányába fordulnak, rendre megjelennek köztes fogalmak is, melyek azután (vagy olykor-olykor, de kitarító módon) sokszor évtizedekre is kihatnak, valamint gondolkodás- és megközelítésmódokat alapoznak meg, bővítenek ki vagy serkentenek. Ez utóbbiak tünete olykor, hogy a fogalmi készlet, az egyének társadalmi helye és helyzete szempontjából minőségi másságokat is magába foglaló kiegészülések cizellálják az ismereteket: a cselekvések és működési rendszerek egymásközi viszonyában ezért néha nem a váz, az építmény milyensége, kiterjedése, magassága, szintjeinek távolsága, hanem az átjárások, a le- vagy felfelé mozgás, a mobilitás, a térbeli helycserek pontossítják a társadalmi rendszer egészének működésmódját. Ennek elvi, „univerzális” szintje szokott lenni a társadalmi nagycsoportok egymásközi viszonyrendszere, divatosabb fogalommal az integráció mikéntje, a társas univerzum. Ez már magába foglalhat rétegjellemzőket és mozgásokat, kiterjedés-változásokat és függésrendeket, hosszú távú átalakulásokat, sokmenetes történéseket, hanyatlásokat és kimagaslásokat, cikk-cakkokat és hullámlásokat, alakváltozást vagy visszakanyarodást is akár. S majd csak erre jön a további finomítás kérdése: miképpen alakul a rétegek sora, ezeken belül a rendszer egyéb komponenseinek kölcsönhatása, a hatalom intézménye és beágyazottsága, a korcsoportok-korosztályok témakörei, a partnerségek, együttműködések rendszere, a kitettség és áttételes hatások váratlanságai, a strukturális változásban a funkcionális működésmódok számos változata, stb. Mármint a társadalmak ezt a berendezkedéssel, uralmi formával, a munka és piac és gazdaság alrendszerével, a képzettséggel, a korosztályok kapcsolatrendjével (stb., stb.) összefüggő nagy-nagy instrumentális konstrukciót egészítik ki a mindennapi létezés ésszerűségeivel, a racionalitások vagy rendszertelen kölcsönhatások sokrétegű és sokkörös mechanizmusaival, vagyis a kommunikatív, kölcsönhatásokra is épülő racionalitások elméleti (és eszmetörténetileg is régtől továbbvezethető) sajátosságaival.¹

Jószerevével ez lehet sokféle társadalomismeret alapja, politikai rend működésformája, önkép és szereptudat bázisa – sosem árthat tehát tudnunk arról, mi és hogyan, mikortól és mi módon áll úgy, ahogy haladni vagy megtorpanni látszik. Ezt a fajta „hibrid” ismeretanyagot tekintheti társadalomleíró modellnek az, aki e rétegződési kérdések megértése irányában nyitott, s ezt kínálja az a kötet is, melyet a szegedi Balvedere Meridionale kiadó 2017-ben megjelentetett *Társadalmi integráció – Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban* címen.² A társadalomkutatók színterén egyfelől vannak többen is, akik szentül esküsznek a „nagy egész” kompozíciójának változás- vagy pillanatképére, éss továbbra

¹ Engedtéssék itt utalni egy történetileg pontosabb, időtávban méltányosabb, és Habermas alapvető hatását érdemben méltányoló kulcsfontosságú elemzésre: Felkai Gábor 1997 *Két társadalomelméleti illúzió szétbontása a jelenkori magyar közgondolkodáson*. Forrás: <http://www.c3.hu/~szf/Szofi97/Sz97-03/Sz97-03-Area-4.htm#a32>

² Szerkesztette Kovács Imre, Szeged, 2017., 378 oldal

is maradnak még, akik a mikrotörténesek és apróbb folyamat-kanyarok réseiben, intimitásaiban megülő jelenségekre figyelnek több érdeklődéssel. Itt, ebben a könyvben is meghúzódik a rejtett szemléleti különbség, az értelem/racionalitás és a szervezet/bürokrácia közötti rejtekezések világáról. Az „átlátási” kísérletek persze egyre kevésbé tekinthetnek el (akár magasról-távrolról nézzük, akár belülről-közelről) az életvilág „önálló létének” képtelenségeitől, s egyre erősebben érzékelik az életvilágok hatalmi szféra általi gyarmatosítási szándékait, a rákényszerítő hatásokat, a transzcendens képzetek melletti kőkemény kényszereket is. Kereshetjük persze a Jürgen Habermas rendszerelméleti rálátásában rejlő sugallat szerint az életvilágban a szabadság, valamiféle testvériség, a jótétemények és a szolidaritás valamely megjelenését, sőt e remélt hatások értékének jeleit is a nyelvben vagy a személyek közti kölcsönhatásokban, de azt kell tapasztaljuk: a remélt életvilág-autonómia túlságosan elvontra és ideálisra sikeredett, a hétköznapi szerkezetmódosulás pedig jócskán időtálló lenyomatokat hagy a gazdaságos, tervezési, értékrendi, jövőtervezési és erkölcsi szférákban.

A kötethez az előképek világából még hozzátartozik két köztes fogalmi képződmény, melyek mint „alrendszer” folytonosan keresik a maguk érvényesülési módjait, de folytonosan más és más rendszer-keretekhez illeszkednek: ezek egyike a feltételezett rendszerlogika eredményessége és abban a civilek, társadalmi öntevékenységek, helyi autonómiák esélye az önérvényesítésre, másrészt a regnáló hatalom eszköztára ahhoz, hogy a hatalom fogalmának definiálásával maga határozza meg, mi is az, amit definiálni kell – így persze befolyásol és legalizál politikai mintázatokat, jogi feltételeket, intézményi kereteket, illetékességi funkciókat, sőt végső soron a szocializációs kölcsönhatások kézben tartásával magát a politika fogalmát is, melyet amikor kiemel mint szakértelmezési szaktudásokat az államtársadalmi közbeszédből, ezzel mintegy rögtön a döntéshozatal jogát is elbitorolja a problematikus társadalomfejlődési jelenségek megnevezésének speciális illetékességével. Csöppet sem kéne itt azon igyekezni, bizonyítani próbáljam a hatalom érzékenységét a rendszerjellemzők leírásában vállalt tudományos szerepet tekintve – s ezzel azt is kisajátítva, miképpen lehet struktúrafogalmakat forgalmazni anélkül, hogy magát a struktúrát érinteni és befolyásolni tudná. Amikor pedig a makroszociológiai kutatások egykönnyen vehetik azt az irányt, hogy KSH-adatokkal és saját mintavételi aprómunkával valami univerzálisan érvényes kontextust hozzanak össze magáról a társadalmi teljességről, akkor a struktúraformáló derivátumok egykönnyen veszik fel a politikai társadalom mikroközösségi különbségeiből fakadó érintettségi indulatkülönbséget, vagyis maguk is legitimálnak azzal, hogy legalizálják a látkép „objektív” voltát, s maximum ennek kicsiny fazonizálásával jelezhetik más tapasztalatukat...

A Kovách Imre szerkesztette kötet nem előzmények nélküli, hisz rokon szándékú-tartalmú korábbi államtársadalmi körkép is alig öt éve jött ki (munkatársaival közös) szerkesztésében a *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*,³ s a hivatkozott mindkét kötet esetében a társadalmi struktúra és az integráció – ami ha a létesítmény maga a Társadalom, akkor eszközei-elemei mi magunk vagyunk, kompozíciós egységben egymással állunk, valaki konstruált, összerakott, lebontott vagy újraformált bennünket. Persze jobbára kívülről, s nem mi magunk

³ Kovách Imre – Dupesik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit szerk. 2012 *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Argumentum Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), 440 oldal

vagyunk, aki megépítjük a társadalom „egészét”. Még azt a kicsiny helyet, teret, szerepet, amennyit betölthetünk egyáltalán, még azt is mások alkotják meg. S ki mások, s miért s mit alkotnak, meddig és kinek hasznára...?! Ezért aztán az, ahogyan egy emberekből álló világ felépül, összeáll, rétegekre osztható, önmagát is tagoló, s önnön részeinek egysége vagy egésze egyben több is lesz, mint számszerű teljesség, hisz mögötte-alatta ott lapul a társadalom összetartó erőhatása, kapcsolathálója, alrendszeri interakcióinak tömege is. Ez olykor hatalomként mutatkozik, máskor hatalmi eszközfunkcióban, megint máskor a létezés, az életvilág perspektívái, keretei, strukturális dimenziói adnak alakot neki. Szinte úgy, mint egy ház építésének akarása, kivitelezési terve és működtetési modellje a tervezőasztalon, másik oldal felől meg a szerkezet elemeinek, tartóoszlopainak, falainak, töltőanyagának rétegei, összetartó kompozíciói, erőhatásai is funkcionális alakot öltenek. Az egészben szerepet kapnak a részek – nevezzük integrációnak, amely összefog, s lássuk a térelemek viszonyát is – a „gépészeti” tartalmakat, a függelem vagy beékeltség mikéntjét, a rétegek tartós állapotát, tömörségét, időtállóságát. Talán erre van kitalálva a struktúrakutatás – ha nem éppen másra.

Ezért is van, hogy figyelmet ébreszt a leplezett és körülmagyarázott témakör révén a két könyv, melyek a társadalmi *struktúráról* szólnak, vagyis szerkezeti egészről, szervezeti teljességről, rétegeiről, összetételéről. A két kötet másik cím-komponense az *integráció*, vagyis a befogadó-felfogó, keretet adó és összetartó, a részek szerves összességének működési főelvét képviselő fogalom. A szerkesztő Kovách Imre társadalomkutató, szociológus, egyetemi oktató, akadémiai doktor, intézményi vezető, elismert szaktekintély vagy negyedszázada, aki már a 2012-es kötetnél is meghatározó szerepet vitt. Sőt, önmagában is izgalmas a két kötet hullámhosszainak párhuzamaira utalni, mert Kovách egész szakmai életútja valahol a rétegződés kérdései, az integráció mechanizmusai, a mechanizmusok és társadalmi tagoltsági alapkérdések körül formálódott, de újabb írásaiban jellegadó szerepet nyert a (talán korábban mechanikus strukturális modell névvel illelhető, ma már egyre inkább) kulturális tőke, prekaritás, normák, értékrendek társadalmakat átható tónusa – mondhatnám valamely emberközeli életkép-megjelenítés. S éppen e szempontból izgalmas a kollektív (2012-es) kötet tartalmának összehasonlító tükrözése a 2017-es integrációs/dezintegrációs témaválasztással. Az előbbi – és fölöttébb hangsúlyozni kell: rendkívül impozáns szerzőgárdával – mintegy tizenöt-húsz oldalas tanulmányokból kiállított kötet önálló fejezetekbe tagolja üzenetét az értékek és bizalom, a települések és régiók, a gazdaság és munka, a befogadás és kizárás, valamint az egyének-csoportok-közösségek tematikai univerzumra építve. Vele kontrasztban a 2017-es tanulmány-válogatás integrációs mechanizmusok, rétegződés és integráció, normák és értékek, valamint kapcsolatok fejezetcímekkel kínál szerkezeti áttekintést. De kínálkozik a párhuzam (már a korábbi kötet bevezetőjében, Kovách Imre és Dupcsik Csaba szövegében) is arról: az utóbbi „ötven év társadalomtudományi irodalmában (és ennek hatására a közbeszédben) a társadalomszerkezet és az egyenlőtlenségek rendszere volt a domináns fogalmi keret, amelyben a magyar társadalomról szóló elemzések megszülettek. Ez a paradigmává vált tudományos beszédmód – annak ellenére, hogy ma is képes érvényes (rész)eredményeket termelni – az ezredfordulón ’elfáradt’, és így kevésbé alkalmas a jelenkori, minden korábbinál összetettebb, gyorsabb társadalmi változások követésére” (2012:7.). Az új elméleti „keretfeltételek” leíró megalkotására elszánt kutatói kör, „szerényen” szólva a szakma egésze ebben az értelemben és minden más (módszertani,

forrásfeltárási, kritikai, interpretációs, összehasonlítási, másodelemzési, empirikus, stb.) eltérések „feloldására” a társadalmi átmeneti fázisban éppen az integráció kulcsfogalmába vetíthető multidiszciplináris vagy interdiszciplináris megközelítések vállalását tekinthette megoldásnak – vagyis azt, hogy a „posztmodern” társadalomkutatás újabb fogalmait, helyenként lokálisabb, máskor univerzálisabb spektrumát egy közbülső, még a vitás szerkezeti kérdések megoldása előtti problematika övezetébe terelhessék. Ekképpen a fogyasztás, az egyenlőtlenségek új rendszerei, a piaci szektorok viszonya, a szociális függésrendek új dimenziói is oly módon kerülhetek immár a későbbi kötet (és az azt megelőző hosszabb kutatási periódus, több intézményes partnerség kitermelte tudásanyag révén) megképződött tapasztalati anyagába, hogy azok újdonságú rendszerré illeszthetők lehetnének talán.

A két kötet címe és „alaptónusa” között is megnevezhető a különbség a 2017-es kötet esetében „az újraelosztás és a hatalom szerkezete” fogalmak címbe emelésével. Persze, kutatóként amúgy is közvetlenül érdekelne, hogy az integráció bűvkörében mennyi az önkéntes, a belátásos, a kényszerű alkalmazkodás, és mennyi a közvetlenül vagy közvetetten „késztetett” és kényszerített behódol(tat)ás – vagyis ahogyan az integráció az asszimilációval találkozik a kisebbségi politizálásban –, de akkor még kiegészül az empirikus kutatói kérdés azzal is: mennyire esélyes, hogy integrációnak nevezzük a feltörekvő vágyát, a vele szembenálló alkalmazkodás politikáját, a beillesztés programját és a szándékolt kívülmaradás vágyát, s akkor „vitatható”, eltérően értelmezhető annak lehetősége is, akar-e integrálódni valaki, s mibe, miért, hogyan, mikor, mennyi idő alatt, milyen következményekkel... De ez maradjon talán egy következő kötet kihívó problematikája! Amit itt nem tematizálnak, azt kár is számonkérni – csupán azért, mert esetleg más fogalmaim vannak, más szótáram alakult ki az integrálás témakörében! De az újabb kötethez visszatérve viszont azt látom, bár nem „tematizálják, csak éppen követik...”, s talán éppen ebben a lényegi összefüggésben látszik meghatározónak, ténylegesen ilyen perspektívából mutatkozik érvényesnek az áttekintő 2012-es kötet horizontjához képesti újjáformált *kérdésfeltáró* (s háttérben egy nagyobb szabású, sokszereplős, négyéves kutatási projekten alapuló) 2017-es könyv, mely önképe szerint „*új szempontból tekint a társadalmi egyenlőtlenségekre. A kutatás eredményeként létrejött egy új egyenlőtlenség modell, amely sokkal több szempontot figyelembe vesz a korábbi, munkajellegre alapozott rétegződés modellekkel szemben, például a kapcsolatokat, a szubjektív kirekesztettséget, a civil részvételt, a munkaintenzitást, az intézményi bizalmat vagy a normaszegés elfogadását. Az új modell alkalmas az egyenlőtlenségek árnyaltabb kifejezésére, a dezintegráltság pontosabb mérésére, a középrétegek jellegzetességeinek a pontosabb leírására*” (mint ezt a kötet ismertető szövege jelzi). Kovách Imre mint projektvezető és a kötet szerkesztője egyúttal az „Integrációs és dezintegrációs folyamatok a mai magyar társadalomban” kutatási tematika irányítója is, tehát egy fajsúlyos akadémiai program meghatározó irányváltását készíthette elő, amikor nevet, jelentőséget adott a vizsgálat egészen belüli az új utak keresésének, melyek főirányában a jelenkori magyar társadalom tagolódása és az egyenlőtlenségeket alakító folyamatok megismerési lehetősége kerülhetett közelebb szemléleti alapvetésként, közelebről az integrációs mechanizmusok, modellek, újraelosztás és területiség problematikáihoz. Ehhez itt két momentumra is érdemes a figyelmet fókuszálni vagy hangsúlyt helyezni.

Mindenekelőtt arra, hogy bár Kovách eredendő kutatási aspektusa a hajdani rétegződés-mo-
dellek megalkotási idejéhez (az 1980-as években Kolosi Tamás, Andorka Rudolf, Angelusz
Róbert, Tardos Róbert és több más „struktúra-kutató” alaptevékenységéhez) képest markánsan
gyarapodott a vidék- és településszociológia sokféle tematikájával, de erről nem nekem kell
„felfedezést” tennem, hanem már maga is megállapítja, hogy a kulcs-problémák körében a kor-
társ empirikus vizsgálatok tükrében (a modellek egzakt ismertetésén túl) a társadalom politikai
integrációjának elemzése felé tértek el, *„ami eddig teljesen elhanyagolt terület volt”,* s ezt gaz-
dagítja immár *„a jóléti és projektalapú redisztribúció”* részletes, *„úttörőnek számító”* leírása,
továbbá *„a társadalmi tőke, a területiség és integráció összefüggéseinek leírása, a rétegződés,
a normák, a fogyasztás és integráció összefüggéseinek az elemzése, illetve a kapcsolatok integ-
ratív szerepének az elemzése”*. A sokrétű és átfogó igényű ráközelítés ezúttal az értéknormák,
kapcsolatok és lakóhelyiség dimenzióival is gazdagodik! Ez pedig fontos lépés, éppenséggel
nem az integrációs problematikák ellenében, hanem irányában! Vagyis, fenti áttekintésem rész-
beni „visszaigazolásként” a struktúrafogalmak és az életvilágbeli vagy kultúrafogalmak köze-
ledésében itt egy komoly gazdagodás került előtérbe, amit nem kerülhetünk el a kontextuális
értékeléskor.

Jóllehet, volna még több „felől” és „felé” momentum is az egyfelől-másfelől értékelési
szempontok mellett, de azt fölöttébb fontos hangsúlyozni, hogy érdemi figyelmet kap a kutató-
si-szerkesztési-megértetési szempontok között a rétegződés és változás, a társadalmi beilleszke-
dettség és viselkedésmoделlek szerinti át- vagy újratagolódás szempontja is. A kérdésről a kötet
kifelé tükrözött, piacképességet növelő sugallata szerint *„a politikai viselkedést és értékorientá-
ciót nem lehet megérteni az egyének réteghelyzetéből, strukturális pozíciójából kiindulva. Nem
a társadalom szerkezete és állapota határozza meg a politikát, hanem sokkal inkább a politika
integrálja a társadalmat”*... – szól a kardinális meglátás. Ez pedig részint megerősíti az előző
bekezdés tónusában már megjelenő aspektust, részint meg pontosítja, újabb színfoltot ad neki,
aláhúzza jelentőségét. S bár alább érzékenyítő aspektussal körvonalazom majd ezt, de itt rövid
személyes vallomásra kell két mondatot szánjak...

Persze, nem két mondat, hanem két kiterjedt esettanulmány és számos, alaposan és részle-
tesen hivatkozott szakirodalmi forrásutalás is kevés volna annak szabatos „bevallásához”, hogy
miképpen és mióta fogalmazok „magáncélra” kifejezetten a pártállami idők „engedélyezett”,
„megtűrt” rétegződésméleti kutatásaival szembeni szakmai véleményyt. Ezekből a nagyvolum-
enű, soktáblás, sokábrás, sokdecilises, sokmutatós-táblázatos-ábrás kutakodásokból nekem a
nyolcvanas évek közepe óta durván és keményen hiányzik maga a létező Ember, a válaszadó
egyén, a kapcsolathálói közt vergődő személyiség személyessége és hiteles kétkedése az egyedi-
leg általa kiváltképpen befolyásolhatatlannak tűnő társadalomkép megalkotása és megalkotói (a
„szociomókusok”) ellenében. /Hiányzik persze a szociomókus emberképe, viselkedése, kérdése-
inek oka, módja, érthetősége, illedelmessége, megölelő vagy leigázó mivolta is, de ez már tech-
nikai részletkérdésnek tekinthető inkább!/. Nem csupán kellő szakmai fölértezettségem okán
vagy hiányában vallom, de egyénként és kutatóként egyaránt azt vélem érvényesnek: lehessenek
sokfélék a vélemények, a kifejezettek, a rejtettek, a leíróak, a személyesek, az intézményesek
és így a kutatóiak is..., és lehessenek épp az emberközelség, a Személyiség vagy személyesség

értékelésekor mélyebben érvényesek, amihez az is kell, hogy ne csupán a kutatásról, hanem magáról a kutatóról is többet tudjunk, még mielőtt akár a kérdését fölteszi, akár a válaszokat összegzi s közreadja. Ennek mint a kutatásetika evidens gyakorlatára vonatkozó kérdésnek csak roppant ritkán adtam hangot nyílt szakmai vita és virtuális „győzelem” tónusában... – de érdekes hozzátenni, hogy példaképpen a kulturális antropológusok, olykor kommunikációkutatók vagy vizuális néprajzzal foglalkozók is megteszik, nem vagyok hát kivétel. De ezt az „objektív” társadalmi tudást „szubjektív” aspektusból értékelő nézőpontot azért kell itt megfogalmaznom, mert akár hozzáad, akár levon a referált kötet értékéből, azt nem a kötet, hanem a saját nézőpontom alapján érthetjük meg alaposabban. Kovách Imre több rendszerváltás utáni kötetéről nemcsak ismertetőket írtam, s nem csupán kutatóintézeti kollégájuk is voltam több évig, de épp az általa kialakított fiatal kutató team egyre izgalmasabb és egyre mélyebb szakmai érdeklődésének kialakulásában közről látom Kovách indokolhatóbb eredményességét, semmint további derivátumok és táblázatok tartományaiban. Úgy vélem tehát (az itt idézett, Kovách-bevallotta perspektíva-torzulás mellett, sőt ennek ellenében is), hogy ami a *struktúra-specifikus* leíró modellalkotásban éppen az utóbbi másfél-két évtizedben nívumként jeleníthető meg, az valójában lehetett akár a fókuszváltás, a horizont-tágulás mögöttes oka is, de lehetett pusztán a szociológia-történet hazai és nemzetközi sztenderdjeit követő összhatás is. Ugyanis ami egykor a társadalmi „struktúra-orientált” szervezeti adatok látószögében mindenkor prioritást kellett kapjon, talán szükségképpen egészült ki a nemcsak szervezet-specifikus, hanem éppen az érték-orientált, gyakorlat-orientált, (idővel persze a haszon-orientált, piac-orientált, gyakorlat-orientált, kommunikatív szférákat átható) másféle mikromodellek társadalmi tényeivel és normatív rendszereivel, s nem utolsósorban a Papp Zsolt, Bruszt László, Szakolczay Árpád, Hankiss Elemér közvetítette, korábban Habermas kidolgozta „adaptációs stratégiák” másik kulcsfogalmával, a *kultúra-orientált* aspektussal. Úgy látom, s ezért úgy fogalmazom tehát, hogy a Max Weber-i értékmentesség követelményével a nyolcvanas években még „objektiválható” tudást legitimáló hazai struktúravizsgálatok sora (talán éppen a rendszerváltás során kibontakozni kezdő) kapitalizmus és a polgári demokratikus tervszabályozási átalakítás következtében mintha igényt formálna immár arra, hogy valamely virtuálisan megképződött új társadalmi struktúra és integrációs modell el-lenoldalán végre elkezdje észrevenni a térbeli tagoltság szabta másságokat. E másságok között kiváltképp olyanokat, mint a polgári világ formális-ideológiai-értékrendi egyenlőségteremtő szabályozottságának háttérben meghúzódó esélyegyenlőtlenségi versenyhelyzetek, a gazdasági kihívásokból fakadó leszakadást és anómiát, munkamigrációt és újraelosztási érdekversenyt, a politikai integráció mögötteseként a politikai érdekcsoportok értékcsoportokká válását előidéző hatások. De hasonlóképpen a rétegződésben a szegmentációt és a végletes-tömeges-korosztályi-területi leszakadások gyarapodó tömegét, a normák és értékek integrációs problematikái között a közhasznúság és az esélykülönbségek elleni autonóm kezdeményezések létét és hálózatait, a kapcsolatutalásokban a társadalmi szerepek, mentális örökségek, térségi függőségek gazdag adatanyagát is, melyek mintegy a „társadalmi integráció” részeként képesek megfogalmazni a rászorultság, a közhasznúság, a leszakadás, a szolidaritás, avagy másképp megnevezve a korábbi struktúrát felülíró stratégiák meglétét, ezek sokasodását és adaptációs modellekké erősödését, vagyis a tágabb értelemben vett kultúra-orientált modellek egyre figyelemfelhívóbb rendszerének megnyilvánulásait (vagy ezek reprezentálódását és mérhetővé válását, beleértve a módszertani nívumok kiteljesedési esélyeit is).

Az a megoldás, hogy még mielőtt a kötetről részletekbe menően írnék, már jártam a messzi szociológiatörténeti pampákon, már beutaztam felívelő és leágazó modelleket, felkiáltójeleztem struktúrát és funkciós és kultúrát, a Kovách-életműhöz és tematikákhoz viszonyulásom változását, sőt az oeuvre bizonyos tónusainak változását („innovációjának” érzékelését) is – nem elsősorban a magam elméleti kuszaságát vagy szakmai figyelmetlenségét tükrözik. Úgy vélem, egy mű értékéhez hozzátartozik az olvasóra bízott ismeretanyag „kiolvasásának”, értésének, felhasználásának technikája is, az olvasó lázadása vagy partnerre avatása is, a szakmabeli elfogadó vagy elutasító gesztusai is, továbbá ezek oka és módja is. De, tegyem hozzá, úgy vélem, hogy épp ezzel a kutatói-olvasói-értelmezői pozícióval tehetem talán hitelessé, mit és miért tartok értékesnek a szóbanforgó kötetben. S mert az itt egyetlen lendülettel felsorolt új aspektusok már alapjaikban is tükrözik a két kötet közötti nemcsak időbeli, de kutatási horizontokban meglátászo kereszteződését, (vagy párhuzamossá válását akár), de sokban könnyítenek azon, hogy a tematikai korszakok közeledését mutatta önmagában is beszédes legyen a tartalomjegyzékből kivilágló „funkcióváltozások” vagy funkció-orientált kereső modell megannyi árulkodó eleme is. A 2017-es kötet Kovách Imre által írt fogalmi és megközelítési bevezetője, valamint a Kovách Imre – Hajdu Gábor – Gerő Márton – Kristóf Luca – Szabó Andrea értelmezésében megmutatott integrációs modell (7-48. old.) mintegy ráhangol az újraelosztás (Czibere Ibolya – Gerő Márton – Kovách Imre), a politikai integráció és az érdekcsoportok (Gerő Márton – Szabó Andrea), a társadalmi tőke integráló hatásainak kérdései (Hajdu Gábor – Megyesi Boldizsár), továbbá mindezek területiséggel összefüggő dimenziói (Csurgó Bernadett – Csizmady Adrienne – Kovách Imre) közötti „mechanizmusok” megnevezhetőségére (51-213. old.). Ezekre következően, s mivel a státuszcsoporthoz és az egyenlőtlenségek elméleti küzdelmében (a korábban kiegészítést nem lelő aspektusokat) mint „paradigmaváltás igényét” megfogalmazó előmunkálatok kiteljesedő példatárát hivatkozva Kovách a fogalmi bevezetőben, pontosítva ezeket az „integráció és integrációs mechanizmus fogalmának értelmezéseit” bemutató rendszerező táblázatában (7-11. old.), okkal utal az alapozó kvalitatív modellkísérletek esélyeire is, hogy erre megerősítésként a fogyasztással, normákkal, értékekkel és segítői hajlandósággal pontosítható fejezetben (217-229. old.) vissza is térhessen, amire ezután Kovách Imre – Kristóf Luca – Szabó Andrea, meg Huszár Ákos – Sik Endre résztémái következnek megerősítésként a rétegződés-mérés további perspektíváival, hogy azután a fogyasztással, normákkal, értékekkel és segítői hajlandósággal pontosítható fejezetben Kristóf Luca – Szabó Andrea, valamint Koltai Júlia – Kristóf Luca – Simonovits Bori a Bourdieu-féle tőketípusok és a Kolosi-féle státuszcsoporthoz ellenpontjaként az életstílus, életmodell, magaskultúra-fogyasztás, munkaerőpiaci integráltság empirikus anyagával igazolhassa egy újszerű kérdésfelvetés-komplexum kérdőíves megismerési lehetőségeit (267-304. old.). A záró blokk a kapcsolatoké, a hálózati tipológiáé, naplók és kötődések „ego-centrikus” viszonyrendszerének kutatásáé, meg a lakóhelyé, ahol a társas kapcsolatok ugyancsak kitettek a régiók dezintegrációs, gyenge kötésekkel jellemezhető sodrásainak (így például a társ-hiányt érzéketlenül leírhatóvá tévő dunántúli, közép- és keletmagyarországi szegénységi környezetek „térképé”), s ebben Albert Fruzsina – Dávid Beáta – Gerő Márton – Hajdu Gábor, továbbá Dávid Beáta – Lukács Ágnes – Huszti Éva – Barna Ildikó, illetve Koltai Júlia – Nemes Dóra szerzőcsapatok részletező tanulmányai (307-375. old.). Utóbbiak révén mintegy térképzetként is láthatóvá válik, miként rejlik az integráció/dezintegráció függő mutatója is a községi, szegénységi, térségi beilleszkedettség eltérő modelljeiben, függő relációkban, innovációs

kapcsolati potenciálokban vagy ezek hiányában, valamiféle bekebelezésben és kiszorításban egyaránt, „pluszok és mínuszok” egyenlegeinek kapcsolati naplóiban elkönyvelhetően. Annyi bizonyos viszont, hogy a teljes tartalomjegyzék, avagy az egyes írások „kijegyzetelt” és „értelmezhető” kivonata kellőképpen reménytelen lenne itt – sőt épp a fenti „érdeklődési trendváltás” okán a legkevésbé sem lenne érdemleges eljárás, ezért a továbbiakat és a részleteket még ennél is kevésbé volna illedelmes valamiféle „olvasati szentenciába” fordítani, mint a tanulmányos áttekintések módszerbeli (és interpretációk alapján is eltérő) tételleit.

Ám épp a fenti felvezetés alapján immár bizonyosságot lelhetünk ama kihívásban, amit Kovách Imre és munkatársai (mondjuk egy klasszikusabb paradigma alapján) a habermasi „rendszer” és „életvilág” ontológiai különbségei közötti összhang közvetett kutatásával, a strukturális kérdések funkcionális lenyomatainak állapotrajzával mégiscsak megneveztek. Ami ezekből is harsányan kikiált, az a demokratikus átmenet révén megerősödött modell-értékek málladozásának tapasztalata egyfelől, a cselekvéseméleti ésszerűség és az instrumentális/kommunikatív racionalitás klasszikus perspektívái révén másik oldalról, melyek már talán széleskörűen ismerősek is mint deskriptív metódus részei. Látható (vagyis a Szerzők láttatják is), hogy az integrációs esélyek (elvileg magasabb, „makro-szintű”) modellizálhatósága csak részben múlik a politikai, pártszerű, társadalmi rétegszerkezetre emlékeztető mikro-univerzumokon, (az „alrendszer” mikrostrukturális elemein), mert mindezeket is egyre láthatóbban működtetni képesek és hajlamosak a nem-formális érintkezési utak, magánéleti pályák, nyilvánossági relációk meghatározó komponensei. Ennyiben a társadalmi integráció magában rejt valamely szocializációs és kulturális értékrendet is, sőt, a résztanulmányok és egyes fejezetek ezek fontosságát is kiemelik. Közöttük például mintegy „klasszikusan” is valamely erkölcsi-politikai célok (demokratikus feltételek melletti) képzetét, ilyesmik kialakulásának igényét vagy esélyét is lehetőséggé tevő hatásokat, e hatások kölcsönhatásokká alakulását, a visszahatások rejtjelmeit és tónusait ugyancsak. Ugyanakkor – mert a társadalom bázisait, materiális újratermelését elvégző makro-rendszer szervesen is kapcsolódhat/kapcsolódik az életvilág belső racionalitásához –, ez mintegy előjön, megjelenik akár a térségi, akár a civil szerveződési, autonóm, nem-intézményes rendszer-követelmények jogi és morálisan-mentálisan lehetséges szféráiban is, melyekről a tanulmányok több metszetben szólnak is. Itt a rétegződési komponensekhez tapadó technikai-technológiai modernizációk bár látványos területi különbségekkel tündökölnek, valahol messze távol mégis megokolt elvárásként, innovatív esélyként, a közösségi életvilágok szintjén pedig már az emberi csoportok horizontján is lehetséges perspektívákként megjelenhetnek. Ennek hol része, hol szerves tartozéka, hol következménye vagy késői járuléka a közösségi anómiák jelenléte, az életvilág gyarmatosítása, a kiszolgáltatottság minőségének árnyaltabb, de intenzívebb működtetése – amire persze az integráló rendszer tartós működésének feltételezésével, a hatalmi szerep struktúrába épülő és egyre merevedő, vagy olykor hektikusan változó következményeire már szinte számítani is lehet. Vagyis: a változás a struktúrában még nem változtat a kultúrában, ahogy Habermas mondaná! Sőt, a társas vagy társadalmi kiszolgáltatottság sem okvetlenül módosít az integrációs modelleken, hanem rejtett lehetőségként ott marad magában a rendszerben a közösségi szintű szabadságfeltételek lehetséges igénye is. Továbbá megbúvik még a rendszer intézményei (nemzetgazdaság, párt-államhatalom, totalizált közigazgatás, civil jogérzékenység, mozgalom-szintű társas elégedetlenség) szféráiban valahol ott is,

ahol a hiábavaló stratégiai és bürokratikus sikerképesség morális deficitje, az igazságosság mindenkorai érzületének rejtekező minimuma, valamint a kialakult érdekkonfliktusok tompítására alkalmas ellenoldali mechanizmusok számos célrendszere, értékképzete lakozik. Ezek ugyan a struktúraformáló folyamatok terén talán kevésbé számszerűsíthetők, nem is mindig „egyenmű-en” megnevezhetők, ám a szolidaritás, az egyeztethető érdekek vagy a megjeleníthető értékek terén mégis társas interakciókban kereshetnek önmegjelenítési utat – s keresnek, sőt találnak is. Márpedig ez az út, vagy ilyen utak, ezáltal pedig az integráció további esélyeinek efféle mechanizmusai azok, amelyeknek változó alaptónusa, a széttagolódás és dezintegrálódás kíméletlenné válása volt a 2012-es kötetnek is alaphangja, így hát annyira nagy tévedésben mégsem voltam a két mű közelségét, egymásra vetíthetőségét illetően, ha a 2017-es könyvben ugyancsak jelen van. De kétségtelen, hogy az öt esztendővel későbbi tanulmány-válogatás az integrációs folyamatok kevesebb, viszont mélyebb zavaraira, ezzel pedig a kulturális folyamatok zavaró leépülésére, immár kínos válságtüneti jellé válására mutatnak az újabb tanulmányok.

Mindazonáltal lehet persze, hogy a morális, transzcendentális vagy kevésbé struktúraalkotó kölcsönhatások nem mérhetők ugyanúgy, mint a rétegképző vagy integráltsági mutatókkal ékesíthető társadalmi tények. Ám ezek jelenlétét talán már az efféle újabb integrációs kutatások is méltóképpen tükrözhetik (lehesen talán itt utalni a kötetben az érdekek integrációs mutatóira Gerő Márton aspektusai között, a szegmentáció és prekariátus jellegadó jegyeire Sik Endre megfigyeléseiben, az újraelosztás tudástőke vagy értékmodellek vonzásköre szempontjából fontos momentumai Czibere Ibolya adatai szerint, a fogyasztás értékrendi normáinak esetében Kristóf Luca és Simonovics Bori témakörében, vagy a „kapcsolati naplózás” jelzéstára szempontjából fontos komponensek esetében Albert Fruzsina, Dávid Beáta, Barna Ildikó és munkatársaik munkáiban).

Ráadásul valamiképp a 2017-es kötet egésze is érzékenyebben bánik a ráhangoltság, a közhasznúság, a kiszolgáltatottság, az elfogadottság vagy beilleszkedettség apró rezzenéseinek megfogalmazhatóságával. S ez jó iránynak mondható, ez előzmények tükrében fölöttébb. Ezzel együtt is érdemes még záróképpen utalni az emberi viszonyok jellemző racionalitásai, az életvilág komponensei közötti érték-orientációk eltérései, és a rendszerszintű strukturális függésrendek egyenlőtlenségi modelleket kínáló magyarázatai közötti értelmezési különbségekre, a mediatizált függésrendek és újraelosztásra kerülő tőketulajdonok (pénz, tudás, térbeli tagoltság, mobilitások, hozott készségek, befogadási érzékenységek, stb.) változásai közepette megmutatózó tünetekre. Ezek ugyanis legtöbbször (vagy jó eséllyel) a hatalom kizáró, elkülönítő médiumától elszenvedett kiszolgáltatottság (kizárás, háttérbe szorítottság, leradírozódás, elesettség) bürokratikus mechanizmusait is visszaható módon erősítik, tehát sokszor még a jószándékú megoldási-segítési-kompenzációs kísérletek is úgy hatnak vissza, hogy abból nem a biztató változás, hanem a mélyebbé váló válságjelek, a begyűrődések és elmaszatolódások, esélytelenség-növekmények egyre kiterjedtebb összhatása következik. De pont ezért, s egyre inkább érdemes figyelembe venni a társadalmi eligazodás, célok, értékrendek akut változásai sorában, az integrációs jel-együttes, tünetek és következményeik terén mindazt, ami részben erősödő válságjel, részben gyengülő reakcióképesség, részben lemondó tűréshelyzet, jövőnélküli világkép alapélménye. Így tehát, ha korunk újabban épp a hatalmi ügyvivőkörből mind harsányabban

szorgalmazott és elvárt „hasznossági” és érvényességi mutatóit vesszük, éppen ehhez, és a szakmai kutatási horizonton az új modellek lehetőségeihez, a társadalom integráltsági állapotának leképezési irányaihoz járul hozzá Kovách Imre és munkatársainak újabb kötete. Nem először, s reméljük, nem is utolsó kísérletként. A struktúra-orientált társadalomkép fokozódó kiegészülése a kultúra-orientált életképekkel nem csupán kutatási stratégiai problematika vagy folyamat, hanem a még valamely szinten mégiscsak létező társadalmi helyzetérzékenység egyik állapotjelzője is. Ha „csak” integrációs, ha csak hatalmi, de végső soron feltűnően esélyegyenlőtlenségi, partnerhiányossági, kapcsolathálózati deficit értelmében mindenképpen.

CSERVENKA FERDINÁND

csefe79@gmail.com

doktorandusz (Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar)

Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére

Chronicles for greeting Miklós Horváth

DOI 10.14232/belv.2020.2.10

<https://doi.org/10.14232/belv.2020.2.10>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Cservenka Ferdinánd (2020): Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére. Belvedere Meridionale 32. évf. 2. sz. 186–189. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

GALAMBOS ISTVÁN – NÉMETH MÁTÉ – WIRTH GÁBOR (szerk.) (2019): *Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére*. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület.

A Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület (TITE) kiadásában megjelent kötet Horváth Miklós hadtörténész tiszteletére készült, amelyben a professzor úr egykori hallgatói tanulmányaik közreadásával köszöntik őt. Az M. Kiss Sándor történész által lektorált, Galambos István, Németh Máté és Wirth Gábor szerkesztői munkájának köszönhetően megjelent könyv tematikája széles körű, ugyanis a Velencei-tó turizmusának kérdéskörétől egészen az 1983-as szovjet–amerikai „félreértés” témaköréig terjed.

Az M. Kiss Sándor tollából született előszó a kötet különlegességére mutat rá. Az egyes tanulmányok tematikája a XX–XXI. századi magyar történelem egy-egy lényeges kérdésével foglalkozik. A szerzők önálló kutatási eredményekre támaszkodva készítették el munkáikat, amelyekben igyekeztek az olvasó számára érthetőbbé tenni az egyes múltbéli események lefolyását, és megválaszolni a velük kapcsolatban felmerülő problémákat.

A kötet első tanulmányának szerzője – Limpár Péter – az 1919. június 11-i, abosi ütközetről ad tájékoztatást, amelyet mind a magyar, mind pedig a cseh erők győzelemként értékelték. Az abosi rajtaütés – a szerző szerint – az 1919. évi felvidéki hadjárat egyik legvéresebb eseménye volt, ennek ellenére a magyar katonai iratanyagban alig szerepel. A cseh források feldolgozásával valószínűleg a téma újabb ismeretekkel bővíthető lesz.

Magyar Endre Lénárd munkájában a Tanácsköztársaság idején jellemző szentendrei lakásviszonyokkal foglalkozik. A szerző leírja, hogy a proletárdiktatúra idején a Szentendrei Lakásbizottság radikális módszerekkel miként próbált segíteni a kialakult gazdasági és szociális krízisen, valamint hogyan vallottak kudarcot a kevésnek és csupán átmeneti megoldásnak bizonyuló intézkedések.

A következő tanulmány írója – Sávolgy Tamás – a Magyar Rádió történeti dokumentumai alapján Klebelsberg Kunó gróf, volt vallás- és közoktatásügyi miniszter személyével és reform-elképzeléseivel foglalkozik. Klebelsberg örömmel tartott előadásokat a stúdióban elsősorban azzal a céllal, hogy reform-elgondolásait közölje a magyar közönséggel, hogy elképzelései a szélesebb társadalmi rétegek számára is ismert legyen.

Szekér Nóra tanulmányában arról a fegyverszüneti küldöttség tevékenységéről és történetéről ír, amely 1944 szeptemberében indult el Moszkvába, azzal a céllal, hogy a háborúból való kiugrást előkészítse. A küldöttség tagjai báró Atzél Ede, Faust Imre, Dudás József és Glässer Aladár tolmács voltak, akik kommunista múlttal vagy kapcsolatokkal rendelkeztek. Baloldali beállítottságuk ellenére sorsuk a kommunista diktatúra idején szerencsétlenül ért véget.

Szelke László a Magyar Katolikus Egyház álláspontját és tevékenységét mutatja be a magyarországi zsidók 1944 tavaszán végrehajtott deportálásával kapcsolatban. A szerző nemcsak a hercegprímás, hanem a magyar püspöki kar némely tagjának véleményét és tiltakozását is közzé teszi, és Lévai Jenő idézetével fejezi be munkáját: „...*akadtak igazi keresztények és főképpen igazi emberek is szép számmal, akik sokszor életük kockáztatásával az üldözöttek segítségére siettek.*”

A következő írás szerzője – Taródiné Dr. Cseszka Éva – Kerkai Jenőnek, a KALOT-mozgalom atyjának a kommunista diktatúra idején tanúsított tevékenységéről nyújt képet. Kerkai Jenő jezsuita atyával kapcsolatban még Rákosi Mátyás is így vélekedett: „*Mindszenty kellemetlen, Kerkai veszélyes!*” ellenfél. Nem véletlen, hogy a jezsuita páterra kíméletlen meghurcoltatás és gyötrelmes szenvedés várt a kommunista diktatúra idején, egészen 1970-ben bekövetkezett haláláig.

Galambos István munkájában a Zala vármegyében működő nemzeti bizottságok 1945. évi tevékenységéről és működéséről ír. A nemzeti bizottságok és nagyrészt általuk választott vagy legalábbis felügyelt földigénylő, igazoló, termelési és egyéb bizottságok tevékenysége nemcsak egyes személyekre, hanem tömegek életére voltak hatással, ezért irataik vizsgálata nagy jelentőséggel bír az 1945-ben történtek megértésében.

A következő tanulmány szerzője – Dupka György – Romzsa Tódor appipai püspök és munkácsi vértanú-püspök meghurcoltatásáról és meggyilkolásáról ír. 1944-ben szentelték püspökké, és 4 év elteltével a kommunista diktatúra áldozata lett. A püspök meggyilkolásának hátterében Sztálin és Hruscsov szovjet vezetők, valamint a KGB állt.

Tulipán Éva a magyar haderő átalakításának ideológiai alapjairól ír. 1948-ra a haderő átalakításának kérdései is előtérbe kerültek. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc

centenáriumát és a 48-as szimbolikát a magyarországi kommunista párt hatalma megszilárdítására használta fel. Így lett a hadseregből „néphadsereg”, az országból pedig „népi demokrácia”.

Mózes Ambrus a vietnami háború brit szakaszával foglalkozik. Az 1945 és 1975 közötti vietnami konfliktust a hagyományos historiográfia francia és amerikai szakaszra osztja fel, és megfigyelkedzik arról, hogy a japán kapituláció után néhány hónapig Francia Indokína déli tartományában brit erők állomásoztak. Ebből a munkából tudomást szerezhethetünk a Francia Indokínában végrehajtott brit katonai műveletekről.

A következő tanulmány írója – Weszprémy Gábor – a kubai vezetés Afrikával kapcsolatos terveivel, elképzeléseivel és tevékenységével ismerteti meg minket. Kuba már a hatvanas évek legelején tapogatózni kezdett Afrikában. A szigetország katonái több afrikai konfliktusban is részt vettek. Harcoltak Bissau-Guinea, Angola, Etiópia stb. államok oldalán is.

Paroda Rita munkájában – a Varsói Szerződés és a NATO dokumentumokra támaszkodva – a Jugoszlávia elleni, az 1960-es 1970-es években kidolgozott hadműveleti tervek mutatja be. A tervekben kiderül, hogy „papíron” miként győzhette volna le a Magyar Néphadsereg szövetségesei társaságában Jugoszláviát. Míg az amerikai hírszerzés számolt a jugoszláv ellenállással egy szovjet támadás esetén, addig a Varsói Szerződés katonai vezetése a hadgyakorlatokon nem számolt a jugoszláv haderő ellenálló tevékenységével.

György Sándor Rémiás Pál hadnagy életútjáról és tragédiájáról fest képet. A hadnagy az 1956. november 4-i Jutadombi összecsapások egyik főszereplője volt. Rémiás hadnagyot, a Mecseri János ezredes és társai per V. rendű vádlottjaként halálra ítélték és 1958. november 15-én végezték ki.

A következő tanulmány szerzője – Trieber Péter – olyan felmerülő kérdésekre igyekezik választ adni, amely a honvéd karhatalmi ezredek személyi állományával kapcsolatos. Felmerül a személyi folytonosság és a karhatalmi szolgálat önkéntességének kérdése, amelyek megválaszolására a szerző kellő magyarázatot ad.

Szörényi Attila munkájában az amerikai katonai elhárítás dokumentumainak ismeretében a magyar 102. rádiófelderítő ezred szervezetéről és 1956–57. évi tevékenységéről ír. Ahogy a forrásokból kiderül, a szovjetek a „keleti blokk egyik legjobb lehallgató szolgálatának” tartották a magyar rádiófelderítést, melynek kapacitását legalább 50 %-ig le is kötötték.

Kávássy János Előd tanulmányában az 1983-as, majdnem atomháborús konfliktushoz vezető szovjet–amerikai „félreértésről” ad tájékoztatást az olvasó számára. A NATO 1983. november eleji „Abble Archer” („Tehetséges Íjász”) hadgyakorlata feszült helyzetet teremtett. A szovjetek is figyelték az atlanti katonai szövetség adatforgalmát, míg kémeikkel a tagországok saját mozgásait figyelték. A rengeteg gyanakvás, félreértés, véletlen egybeesés csaknem atomháborúhoz vezetett.

Török Gábor Szűrös Mátyás és Margaret Thatcher 1984. október Nagy-Britanniai tárgyalásait dolgozza fel. Magyarország és az Egyesült Királyság kapcsolatai a „Vaslady” 1984-es budapesti látogatásával léptek először a legfelsőbb szintű diplomáciai kapcsolatok korszakába. Szűrös Mátyás 1984. októberi angliai útja a magyar–angol kapcsolatok erősödését jelentette.

A következő tanulmány írója – Marschal Adrienn – a Népligetben 1987-ben megnyílt Jurta Színházzal, elsősorban mint helyszínnel foglalkozik, amely 1987–88-ban ellenzéki központként is működött. A Jurta Színház 1988-tól nem kiállításai, színházi és zenei előadásai miatt vált

fogalomma, hanem elsősorban azért, mert befogadta az akkor ellenzékieknek számító csoportokat, rendezvényeket.

Wirth Gábor munkájában a Velencei-tó turizmusának szocialista örökségével ismerkedhetünk meg. A tanulmány célja, hogy áttekintse a Velencei-tó térségének fejlesztésével és fejlődésével kapcsolatos történelmi dokumentumokat. A szerző rámutat a Velencei-tó turizmusát érintő mai problémákra is, amelyeknek kiküszöbölésével a helyszín még kedvezőbb feltételeket nyújtana a látogatók számára.

Bokodi-Oláh Gergely sorai az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsának megalapításáról, tevékenységéről, tudománynevelői munkájáról szólnak. A tanács tiszteletbeli elnöke a 2009-ben elhunyt Király Béla vezérezredes, az 1956-os nemzetőrség egykori főparancsnoka volt.

Az egyes tanulmányok tematikája szerkezetileg jól felépített, a munkák alapos lábjegyzetekkel látták el. A kötet igényes, szedési hibáktól mentes. Vágó Sándor olvasószervezői munkásságát dicsérve elírásokkal, helyesírási hibákkal nem találkoztam. Összegzésül a kötetet ajánlom minden – a tanulmányok tematikája iránt érdeklődő – olvasó számára.

DUDÁS RÓBERT GYULA

dudas.robert@hangadok.hu
hallgató (Apor Vilmos Katolikus Főiskola)

Ál/arcok – ki(k) is volt Nagy Töhötöm?

Behind Masks - The Lives of Nagy Töhötöm

DOI 10.14232/belv.2020.2.11

<https://doi.org/10.14232/belv.2020.2.11>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Dudás Róbert Gyula (2020): Ál/arcok – ki(k) is volt Nagy Töhötöm? *Belvedere Meridionale* 32. évf. 2. sz. 190–193. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

PETRÁS ÉVA (2019): *Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei*. Budapest, ÁBTL–KRONOSZ. 308 old.

Petrás Éva több éves kutatással adta közzé Nagy Töhötöm életrajzát. Egy különleges ember életrajzát. Egy olyan emberét, aki pap volt és szabadkőműves, kém és együttműködő, jobb oldali és bal oldali. Egy álarcokat viselő ember.

A közelmúlt magyar egyháztörténetének különleges és megkerülhetetlen, mégis – a közelmúlt egyháztörténetének kutatóit leszámítva, lényegében elfeledett – szereplője és tényezője volt Nagy Töhötöm. A jezsuita. A KALOT vezér. A társadalomszervező. A higanyember. A Vatikán titkos ügynöke és levélcsempésze, és titkos követe. Az OSS ügynöke. Az, aki nélkül Mindszenty talán sose lett volna hercegprímás. Az, akit Mindszenty semmiképpen nem akart Magyarországon látni. A megtagadott politikai tényező. A kiugrott szerzetes. A családapa. A szabadkőműves. A Buenos Aires-i Egyetem főkönyvtárosa. Az UNESCO megbízottja. Az

emigráns, majd hazatelepülő. Az állambiztonság ügynöke. Számos arc és számos – talán – álarc. Mintha nem is egy ember lenne. Mintha több ember, több identitás, több ego jelenne meg előttünk. Pedig nem. Egyetlen ember élte meg ezeket a kalandokat. Egy ember, akinek élete, viselkedése, története talán egyetlen szóban foglalható össze: radikális.

Petrás Éva könyve ezt a radikális Nagy Töhötömöt szeretné bemutatni és megismertetni az olvasókkal. Egy olyan személyt, aki valóban a kor tanúja. Egy olyan személyt, aki nélkül a huszadik századi magyar egyháztörténelem talán másfelé haladt volna – még ha nem is tudjuk eldönteni, hogy az az irány jobb lett volna-e. Természetesen nem lehet azt mondani, hogy Nagy Töhötöm magányos farkas volt, sőt életét vizsgálva jól látható, hogy nem bírta közösség, társak nélkül, akik közül különösen fontos szerepet töltött be rendtársa, Kerkai Jenő. Mégis P. Nagy egy megkerülhetetlen személyisége, mondhatni egyénisége a huszadik századi magyar egyháztörténetnek, s ezért is fontos minden róla készült tanulmány, különösen mivel bár számos kutatásban történik említés P. Nagyról, de valójában összefoglaló, életrajzi monográfia nem készült róla. Lehet róla tudni, s azt is lehet tudni, milyen fontos tényező volt egy időben, de mégis ismeretlen maradt. Jelentek meg róla különféle írások, de mégis a magyar egyházi „közvélemény” szemében másodlagos szereplőként élt. Nagyon komoly és nehéz vállalkozás volt ez a munka, hiszen bár Nagy Töhötöm komoly levéltári hagyatékot hagyott maga után, valamint kalandos életének köszönhetően számos levéltárban vannak róla feljegyzések, de mégis átláthatatlan, megismerhetetlen személyiség. A szerző már a bevezetésben is megvilágítja ezt az olvasónak. Őszintén és korrekten elmondja, hogy nem tudhatunk mindent Nagy Töhötömről. Éppen ezért, noha ez elsődlegesen egy életrajzi monográfia, de mégis több annál. A főszereplő életébe, gondolkodásába, elköteleződéseibe szeretne bennünket bevezetni. Meg akarja mutatni azt, hogy Nagy Töhötöm mit és hogyan tett, hogyan élte meg azokat az eseményeket, melyek vele és általa történtek.

Egy különleges személyiségről beszélhetünk, aki, mint már említettem, szinte mindent az életében radikálisan tett. Hirtelen dönti el, hogy pap lesz. Ahhoz is csak – elmondása szerint – pár pillanat kell, hogy átgondolja, egyházmegye, vagy szerzetes legyen. Hirtelen – egy estés beszélgetés után – köteleződik el a Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Titkársága, ismertebb nevén a KALOT mellett. Talán végig sem gondolja, hogy milyen következményei lehetnek tettének, de a II. világháború végén – minél előbb – megpróbálja felvenni a kapcsolatot a megszálló hadsereggel, menteni, ami menthető. S ami kifejezetten különleges, ahogy – mint a Vatikán titkos ügynöke – szinte szökik, áruhákat öltve, Róma és Magyarország között. Személye – és erről többször szó van a kötetben – megjelenik Mindszenty József kinevezése körül, bizonyos szinten „királycsinálóként” érveket hoz fel Mindszenty mellett, s ellen. Véleményét a Vatikán legmagasabb köreiből is fontosnak tartják, maga XII. Piusz pápa is többször fogadta. Mégis a hős, s itt a szót többféle értelemben is lehet használni: kalandor, hazafi, ügynök stb., élete kisiklik. Mindszentyvel – aki kimondva, kimondatlanul neki is köszönheti esztergomi érseki székét – ellentétbe kerül, s választhat az eddigi tevékenységéhez képest jelentéktelen nagykapornaki beosztás, vagy egy argentinai dispozició között. Később Mindszenty, a közöttük lévő konfliktust tovább mélyítve kijelenti, semmiképpen nem maradhat Magyarországon. E komoly – kimondhatóan – megalázás után, szerzetesi engedelmességből Dél-Amerikát választja, ahol több mint egy évnyi kemény szervezői munka után újabb csalódások érik az egyházi vezetés részéről, s ezért papi és szerzetesi élete megbicsaklik, s kéri a rendből való elbocsátását. A pápa

pedig – az ilyenkor gyakori hosszú várakoztatási időhöz képest alig fél éven belül, talán korábbi tevékenysége miatt kvázi jutalomként – engedélyezi neki a laikus státuszt, illetve felmenti a cölibátus kötelezettsége alól. 1948–1968 között Argentínában látott el számos feladatot, megnősült, gyermeke lett, s vett részt – személyiségéhez illően – gyakorlatilag a nagypolitikában, Eva Peron (Evita) és Juan Peron argentin elnök közvetlen közelében. Ebben az időben is szociális munkát végez, a nyomornegyedek felszámolását tűzi ki céljául.

Noha elmondása szerint ekkor már nem hívó, de mégis rendszeres kapcsolatban van a jezsuita renddel, annak helyi előjárójával. Külön érdekes kérdés, melyet a szerző bőven tárgyal, Nagy Tőhötöm és a szabadkőművesség kapcsolata. Saját elmondása szerint, miután lényegében elhagyta a katolikus egyházat, szükségét érezte, hogy egy spirituális otthonra találjon, mivel egyedül nem tudott létezni. Egy ilyen személyiségnek szüksége volt a közösségre, amelyet naggyá tehet, s amely naggyá teheti. Hosszasan vizsgált kérdés a kötetben, hogy vajon mi volt a célja ezzel: Vajon össze akarta békíteni a katolikus egyházat és a szabadkőművességet?

Kifejezetten izgalmas kérdés Nagy Tőmötöm és a magyar állambiztonság kapcsolata. A titkos tevékenység – mint már látható volt – vissza-visszatért az életében. 1966-tól kezdve a III/I-5-K ügyosztály ügynöke (noha a szabályos ügynöki beszerző nyilatkozatot nem írta alá), majd titkos megbízottja. A kötetet olvasva elgondolkodik az ember, hogy „Kőműves Sándor” egyszerű kém volt-e, vagy tevékenységével az volt a célja, hogy megpróbálja összebékíteni a vallásos embereket, a szabadkőműveseket, a diaszpóra magyarságát és a hazai kommunista hatóságokat és szervezeteket? Vagy egy ember aki valahol mélyen végtelenül hitt a modus vivendi lehetőségében? S akivel megtörténik az emigráció magyarságának történetében ritka eset, hogy ahonnan Mindszenty kvázi, vagy gyakorlatilag elüldözte, a magyar állam visszahívta: 1967-ben hazatelepülési engedélyt kap, s élete végét itthon töltötte aktív ügynöki, valamint írói tevékenységgel.

Életét jól foglalja össze az általa elképzelt sírfelirat: „Nem nyugszik itt, (még itt sem nyugszik), valahol keresgél. Csak az emléke maradt itt.”

A könyvet olvasva vissza-visszatérő kérdés számomra, hogy vajon mit is képzelt ez az ember, ez a radikális, ez az öntörvényű, ez az idealista. Össze akart békíteni talán mindenkit mindenkivel? Először a „nagybirtokos” egyházat a szegényparasztsággal? Majd egy egyházat a szovjet hatóságokkal? Később a szabadkőműveseket a katolikus egyházzal? Végül a diaszpóra magyarságát az anyaország kommunista hatóságaival? Mindez talán nem kevesebb, mint idealizmus. Egy élet, amely forogatókönyvért kiált. S olvasva Petrás Éva könyvét egyre inkább az az érzése az olvasónak, hogy egy kalandregényt olvas. Egy olyan kalandregényt, melyet jól kiegészít a több mint ezer hivatkozás, amely még tovább segíti az olvasást. Sokat töprengtem azon, hogy vajon ez életrajznak, vagy pedig némiképp életrajzi-kalandregénynek minősíthető-e. Bizonyos szinten inkább a második felé hajlok, ennek oka, a néhány helyen megfigyelhető félreérthető fogalmazás. Ilyen például, hogy csak egyet kiragadjak: „*Miután Nagy Tőhötöm felesége hiába kérte a jezsuita tartományfőnöktől az egyház temetés lehetőségét...*” (PETRÁS 2019. 264. 3. bekezdés) – erről így szó sem volt, a jezsuita tartományfőnök, Tamás János mindössze azt utasította el, hogy ő vezesse a szertartást, de azon részt vett). Szintén hiányolom, hogy nincsennek eléggé árnyalva Nagy Tőhötöm és Mindszenty József életének közös pontjai, s az, hogy vajon mi vezethetett odáig, hogy ilyen szintű törés alakult ki kettejük kapcsolatában. Szintén lehetett volna bővebben foglalkozni P. Nagy politikai kapcsolataival, kifejezetten a

Barankovics-féle Demokrata Néppárttal való kapcsolatával, illetve törekvéseik párhuzamaival is. A szerző foglalkozhatott volna Nagy Töhötöm családjával kicsit bővebben, hiszen gyakorlatilag semmit nem tudunk meg a feleségéről, neve is csak egyszer szerepel, mintegy mellék-információ, pedig egy embert a családja, annak körülményei, az abban lezajló események jelentősen meghatározzák.

Hogy hány arca és hány álarca volt Nagy Töhötömnek? A kérdésre Petrás Éva könyve keresi ugyan a választ, de igazából a válaszokat az olvasónak kell megadnia.

Semmiképp nem tekinthető az író hibájának, hogy Nagy Töhötöm nem érthető meg ennyiből sem, s az olvasó még többet vár. Mert a főhős életének minden egyes pontja még tovább kutatható és kutandó. Különösen érdemes lenne párhuzamosan vizsgálni Mindszenty és Nagy életének főbb és közös pontjait, s ez alapján levonni a konklúziót, hogy vajon Nagy Töhötöm Mindszenty ellen, vagy érte harcolt? Mi vezette rá Mindszentyt, hogy azt a személyt, akinek részben az érseki széket köszönhette a későbbiekben ennyire elutasította? Tovább lehetne azt is vizsgálni, hogy vajon némelyik – a könyvben idézett írása – mennyire szólt elsősorban a nemzetbiztonsági hivataloknak, vagy mennyire valósan az ő gondolkodását tükrözte. Szerencsére erre már számos lehetőség nyílik, hiszen a Magyar Elektronikus Könyvtárban, illetve részben nyomtatásban számos Nagy Töhötöm írás elérhető, elemezhető. 2020. márciusától – reményeink szerint – a Nagy Töhötömre vonatkozó kutatások is új lendületet kaphat, hiszen megnyílt a Vatikáni Apostoli (korábban Titkos) Levéltár XII. Piusz anyaga, s ebben – feltételezhetően – számos P. Nagyra vonatkozó anyagot is találhat majd a kutató. Összefoglalva jó kiindulópont a további kutatásokhoz ez a 308 oldalas mű. Egy izgalmas kötetet olvashattam, melynek kifejezett értéke, hogy írásához hihetetlen mennyiségű adatot gyűjtött össze (természetesen több közreműködővel) a szerző. 11 különféle levéltár adatait kutatta fel, s az irodalomjegyzék 19 oldalt tesz ki. A kötetben számos korabeli fénykép vezet végig, hogy megismerjük az adott időszak éppen aktuális Nagy Töhötömjét. Petrás Éva könyve abból a szempontból is működik, hogy elgondolkodtatja az olvasót, s szinte követeli tőle, hogy egy-egy pontot megvizsgálva próbálja meg még jobban megérteni, megérezni a tettei, gondolatai mögötti embert, Nagy Töhötömöt, s azt a világot, amelyben élt.

MEGJELENT!
RENDELHETŐ A KIADÓTÓL:
terjesztes@belvedere.meridionale.hu

